

ERAM VAKFI
STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR
MERKEZİ

ERMENİ

10

ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

0312 3750 000

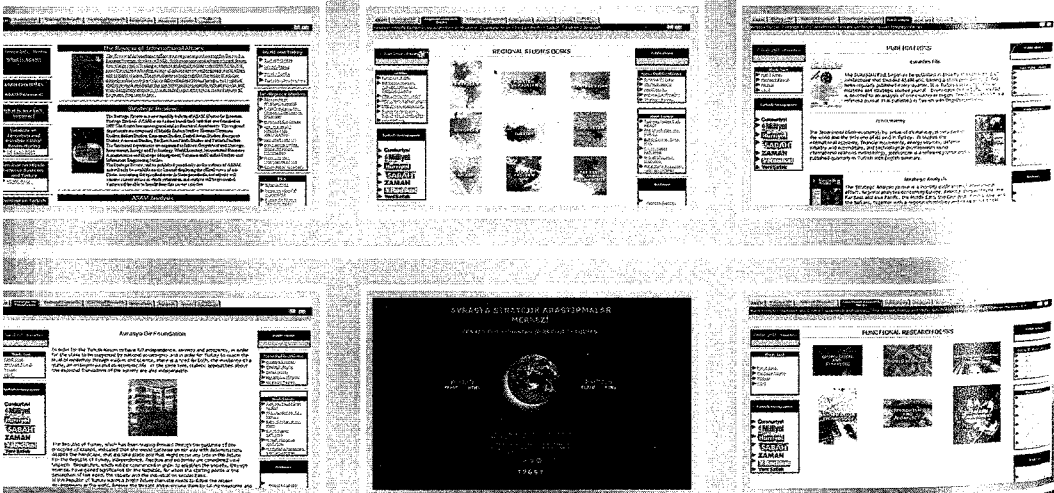

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ANKARA Yaz 2003 Sayı: 10

ASAM - Online Türkiye'nin Tek Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Sitesi

www.avsam.org

www.avsa.org

W.avsam.org

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

YAZ 2003, Cilt 3, Sayı 10

SAHİBİ

Avrasya-Bir Vakfı adına Şaban GÜLBAHAR

EDİTÖR

Prof. Dr. Ümit ÖZDAĞ

(Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkanı)

EDİTÖR YARDIMCILARI

Alfabetik sıra ile

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN

(Ermeni Araştırmalar Enstitüsü ve Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş)

Dr. M. Vedat GÜRBÜZ

(Ermeni Araştırmalar Enstitüsü ve Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş)

Dr. Şenol KANTARCI

(Ermeni Araştırmalar Enstitüsü ve Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Hasret DİKİCİ

ABONE SORUMLUSU

Ayşe FIRAT

YAZI KURULU

Alfabetik sıra ile

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

(Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun)

Gündüz AKTAN

(E. Büyükelçi, Köşeyazarı)

Prof. Dr. Salim CÖHÇE

(İnönü Üniversitesi, Malatya)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ

(Milletvekili, Köşeyazarı, E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

(Türk Tarih Kurumu Başkanı)

Dr. Erdal İLTER

(Tarihçi - Yazar)

Dr. Yaşar KALAFAT

(ASAM, Tarihçi-Yazar)

Yrd. Doç. Dr. Davut KILIÇ

(Fırat Üniversitesi, Elazığ)

Prof. Dr. Bayram KODAMAN

(Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta)

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

(Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Prof. Dr. Hasan KÖNİ

(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ

(Selçuk Üniversitesi, Konya)

Armağan KULOĞLU

(E. Tüm. ASAM)

Yrd. Doç. Dr. Erol KÜRKCÜOĞLU

(Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü ve

Atatürk Üniversitesi, Erzurum)

Ömer E. LÜTEM

(E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Nursen MAZICI

(Marmara Üniversitesi, İstanbul)

Prof. Dr. Mehmet SARAY

(İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ

(Ankara Üniversitesi)

Dr. Bilâl N. ŞİMŞİR

(E. Büyükelçi, Tarihçi)

DANIŞMA KURULU

Alfabetik sıra ile

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA

(Uluslararası İlişkiler Enstitüsü, Moskova)

Prof. Erich FEIGL

(Tarihçi)

Andrew MANGO

(Gazeteci, Yazar)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY

(Louisville Üniversitesi)

Prof. Dr. Stanford J. SHAW

(Bilkent Üniversitesi, Ankara)

Ermeni Araştırmaları yılda dört kez, İlkbahar, Yaz, Sonbahar ve Kış olarak yayınlanır.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış u ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre için tutulur.

AVRASYA BİR Vakfı

ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Yıldız-ankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 60 99

www.avsam.org

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Konrad Adenauer Cad., No. 61, 06550, Yıldız-ankaya, Ankara - Turkey
Tel: 0.312. 491 60 70 • Fax: 0.312. 491 70 13

<http://www.eraren.org>

Elektronik Posta: info@eraren.org

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni: **ASAM**

Baskı: Yorum Matbaası
Tel: 0.312. 395 21 12

Yurtiçi Abone creti: 30 milyon TL

Aşağıdaki banka hesap numarasına ödeme yapabilirsiniz:
TL-304400-2001540, Döviz TH-4001541, Vakıflar Bankası, Yıldız Şubesi, Ankara

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayınlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Dergi sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Kapak:

Azeri Mülteciler

Ermeni Araştırmaları Dergisi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü yayınıdır.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

Editörün Notu.....	5
MAKALELER	
<i>Olaylar ve Yorumlar</i>	7
Ömer E. LÜTEM	
<i>1909 Adana Olaylarına İlişkin Yargılama Süreci</i>	26
Turgay AKKUŞ	
<i>Yurt Dışına Kaçan Ermenilerin İkinci Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Geri Dönme Çabaları</i>	45
Yrd. Doç. Dr. Hasan BABACAN	
<i>Türk ve İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı Sırasında Ermenilere Karşı Takip Ettiği Siyaset, (1914-1918)</i>	58
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN	
<i>Dağlık Karabağ Sorunu ve Azerbaycan Politikaları 1988-1994</i>	82
Dr. M. Vedat GÜRBÜZ	
KİTAP TAHLİLİ	109
EN SON KİTAPLAR	119
DİZİN	121

Avrasya Stratejik
Araştırmalar Merkezi

Ermeni Araştırmaları
Enstitüsü

2003 Ermeni Araştırmaları Makale Yarışması

Ödüller

Birinciye	2.000.000.000 TL
İkinciye	1.500.000.000 TL
Üçüncüye	1.000.000.000 TL

10 Adet Mansiyon Ödülü

*Değerlendirme Heyeti ve Dergi Hakem Kurulu tarafından
yayınlanmaya değer bulunan makaleler Ermeni Araştırmaları Dergisi
tarafından yayınlanacaktır.*

Son Başvuru Tarihi

27 şubat 2004

Postadaki gecikmeler kabul edilmeyecektir.

Kimler ve Hangi Çalışmalar Katılabilir?

Yarışmada herhangi bir katılımcı kısıtlaması bulunmamaktadır.
Yarışmaya Ermeniler ve Ermenistan ile ilgili bütün alanlarda
(politika, tarih, kültür, sosyoloji vb.) bilimsel çalışmalar kabul edilecektir.
Aday çalışmalar Türkçe yada İngilizce, en az 3500, en fazla 15.000 kelime
olmalıdır. Detaylı şartname için Enstitü adresine ya da web sitesine
müracaat edilebilir

Düzenleyen

AVRASYA-BİR VAKFI

Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü

Başvuru Adresi: 2003 Ermeni Araştırmaları Makale Yarışması, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü
Konrad Adenauer Caddesi, No. 61, 06550, Çankaya, Ankara, (Turkey)
Tel: 0 312 491 60 70 Fax: 0 312 491 70 13
Web sitesi: www.eraren.org. e-posta: info@eraren.org

EDİTÖRÜN NOTU

Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin 10. sayısı, diğer sayılarda da olduğu gibi, Emekli Büyükelçi Ömer E. LÜTEM'in kaleme aldığı Olaylar ve Yorumlar bölümü ile açılmaktadır. Bu yazıda, yakın zamanda yapılan parlamento seçimleri ve Ermenistan'ın yeni hükümeti değerlendirilmiştir. Ayrıca Parlamento seçimlerinin etrafındaki tartışmalar ile yeni hükümetin Ermenistan-Türkiye ilişkilerine etkisi ve ABD Meclisi'ndeki sözde soykırım yasa tasarısına da değinilmiştir.

Osmanlı Ermenileri çeşitli nedenlere bağlı olarak 19. yy.da ABD, Rusya ve Avrupa'ya göçmüşlerdir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ülkeye geri dönüş çabaları **Yrd. Doç. Dr. Hasan BABACAN** tarafından incelenmiştir.

Turgay AKKUŞ 1909 Adana olaylarını, iç ve dış politik gelişmelerin etkisi altında gerçekleşen yargılama sürecini, basın kaynaklarından ve döneme tanıklık eden kişilerin anılarından yararlanarak okuyucunun dikkatine sunmuştur.

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN'in makalesi yine belgelerin ışığında gerçekleştirilmiştir. Yazar Türk ve İngiliz belgelerinin ışığı altında Büyük Devletler'in Osmanlı Ermenilerine karşı izledikleri tavrı ortaya koyduktan sonra I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı takip ettiği politikayı incelemiştir.

Dr. M. Vedat GÜRBÜZ'ün makalesinde 1988-1994 yılları arasında Dağlık Karabağ Sorunu'na ve Azerbaycan politikalarına değinilmiş ve savaşın Azerbaycan'a verdiği zararlara yer verilmiştir.

Enis Şahin'in, 'Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)', isimli eserinin tahlili ve geçmiş sayılardaki makalelerin dizini **Dr. Şenol KANTARCI** tarafından hazırlanmıştır. Ermenistan ve Ermeniler'le ilgili en son çıkan kitaplar bu sayımızda da yer almaktadır. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin 10. sayısını da ilgiyle okuyacağınızı umuyoruz.

Editör

Avrasya Stratejik
Araştırmalar Merkezi

Ermeni Araştırmaları
Enstitüsü

II. ERMENİ ARAŞTIRMALARI TÜRKiYE KONGRESİ

24-25 Nisan 2004, Ankara

Açık Davet ve Katılımcılara Çağrı

Ermeni Araştırmaları konusuna ilgi duyan herkes Kongre'ye davetlidir.

Amaçlar

Kongre, bütün disiplinlerden Ermeni Araştırmaları konusunda çalışmalarda bulunan tüm uzman, araştırmacı, yazar, politika belirleyici ve yürütücüleri ulusal düzeyde araya getirecektir. İlgililer bu alandaki çalışmalarını geniş dinleyici kitleleriyle paylaşır ve tartışma olanağı bulacaklardır.

Konular

Kongre Tarih, Uluslararası İlişkiler, Hukuk, Toplumsal-Kültürel Çalışmalar gibi alanları kapsamaktadır.

Program

Kongre programı ileri bir tarihte ayrıntılarıyla duyurulacaktır.

Bildiri Sunmak İsteyenler

Konuşma süreleri 15 dakikayı geçmeyecek şekilde düzenlenecektir. Bildiri özeti ve ta metni Kongre Sekreteryası'na ulaştırılmalıdır.

Kongre Sekreteryası

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Sıtkı Bilgin (Ermeni Araştırmaları Enstitüsü,
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
(Kongre Koordinatörü)
Yrd. Doç. Dr. Hasan Oktay (Ermeni Araştırmaları Enstitüsü)
(Kongre Koordinatörü)
Dr. M. Vedat Gürbüz (Ermeni Araştırmaları Enstitüsü,
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Hasret Dikici (Ermeni Araştırmaları Enstitüsü)

Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Konrad Adenauer Cad. No:61 Yıldız, Çankaya-Ankara
Tel: 0312 491 6070 • Fax: 0312 491 7013 E-Mail: hoktay@eraren.org

OLAYLAR VE YORUMLAR

Ömer E. LÜTEM*

ERMENİSTAN'IN YENİ HÜKÜMETİ

2 5 Mayıs 2003 tarihinde yapılan genel seçimlerden sonra Başbakan Markaryan'ın Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi ile Hukuk Devleti Partisi (Orinats Yerkir) ve Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaklar) bir koalisyon hükümeti kurmak için 11 Haziran 2003 tarihinde bir memorandum imzaladılar.¹

Buna göre kurulacak yeni hükümette Ermenistan Cumhuriyetçi Partisi'nin başbakanlıktan başka 7 bakanlık daha alması, Hukuk Devleti Partisi ve Taşnaklar'ın üçer bakanlığa sahip olmaları ve üç bakanın da Başkan Koçaryan tarafından atanması, ayrıca Millet Meclisi'ndeki başlıca makamların bu üç parti arasında paylaşılması kararlaştırıldı.

Bakanlar Kurulu şu kişilerden kuruldu:

Başbakan	: Andranik Markaryan (Cumhuriyetçi Parti)
Koordinasyonla Görevli Bakan	: Hovannes Abrahamyan (Cumhuriyetçi Parti)
Kamu Yönetimi Bakanı	: Manuk Topuzyan (Cumhuriyetçi Parti)
Savunma Bakanı	: Serj Sargsiyan (Devlet Başkanı ataması)
Dışişleri Bakanı	: Vartan Oskanyan (Devlet Başkanı ataması)
Adalet Bakanı	: David Harutiunyan (Devlet Başkanı ataması)
Maliye Bakanı	: Vartan Haçatriyan (Cumhuriyetçi Parti)
Ticaret ve Kalkınma Bakanı	: Karen Çeşmarityan (Cumhuriyetçi Parti)

* E. Büyükelçi.

¹ Noyan Tapan, 11 Haziran 2003.

Enerji Bakanı	: Armen Movsisyan (Cumhuriyetçi Parti)
Tarım Bakanı	: David Lokiyanyan (Taşnak)
Ulaştırma ve İletişim Bakanı	: Andranik Manukyan (Cumhuriyetçi Parti)
İnşaat Bakanı	: Ara Aramyan (Hukuk Devleti Partisi)
Eğitim ve Bilim Bakanı	: Serj Yeritsiyan (Hukuk Devleti Partisi)
Sosyal İşler Bakanı	: Agvan Vardanyan (Taşnak)
Sağlık Bakanı	: Norayr Davidyan (Taşnak)
Çevre Bakanı	: Vartan Ayvazyan (Cumhuriyetçi Parti)
Kültür Bakanı	: Tamara Pogosyan (Hukuk Devleti Partisi)

19 Haziran 2003 tarihinde Başbakan Markaryan Meclis'te hükümet programını okudu. Ermenistan'da geçerli olan usule göre güvenoyu istenmemekte, güvensizlik oyu verilmediği takdirde hükümet meclis tarafından kabul edilmiş sayılmaktadır. Muhalefeti oluşturan Adalet Bloğu partileri meclise gelmediklerinden güvensizlik önergesi verilemedi. 131 sandalyelik Millet Meclisi'nde muhalefetin, bazı bağımsızların katılımıyla, en fazla 25 oyu bulunduğundan esasen güvensizlik önergesini kabul ettirecek bir gücü de bulunmuyordu.

Millet Meclis Başkanlığı'na Hukuk Devleti Partisi Başkanı olan ve 34 yaşında bulunan Artur Bağdasariyan seçildi. Yardımcılıklarına ise Cumhuriyetçi Parti'den Tigran Torosyan ile Taşnaklar'dan Vahan Hovannisyan getirildiler.

Başkan Markaryan'ın 19 Haziran'da Meclis'te okuduğu program, esas itibarıyla, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerin önümüzdeki dört yıl içinde arttırılmasını ve yoksullukla mücadele edilmesini öngörmektedir. Bunun için Ermenistan'da yıllık milli gelir artışının asgari % 6 olması gerektiği ifade olunmaktadır. Ermenistan'ın milli geliri son yıllarda büyük artış göstererek 2002'de % 12,9 oranına ulaştığından, hükümetin programına koyduğu hedef gerçekleştirilebilir. Programa, Taşnaklar'ın ısrarı üzerine, ülkenin gelişmesine mani olacak derecede yaygın olduğu ileri sürülen yolsuzluklarla mücadele edileceğine dair olan bölüm konmuştur.²

² RFE/RL, 19 Haziran 2003; ArmenPress, 20 Haziran 2003.

Programda dış siyaset, Karabağ Sorunu ve insan hakları konularında hükümetin politikasının ne olacağı belirtilmemiştir. Başbakan Markaryan programı takdim eden konuşmasında Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olamayacağını, Ermenistan ile Karabağ arasında müşterek bir sınır bulunması ve Karabağ'ın kendi kaderini kendisi tayin etme hakkına sahip olması gerektiğini söylemekle yetinmiştir.³

Dışişleri, savunma ve adalet bakanlarını atama hakkının Başkan Koçaryan'a verilmiş olmasının da gösterdiği gibi hükümetin bu konuların yürütülmesini Başkana bıraktığı ve bu nedenle de hükümet programında bu konuların yer almadığı anlaşılmaktadır. Ancak buna göre Ermenistan'da biri dış siyaset ve güvenlik konuları, diğeri de geri kalan tüm konulara bakmak üzere iki hükümet bulunduğu gibi bir sonuca varılmaktadır, ki hukuken bu mümkün değildir. Hükümetin, fiilen Devlet Başkanı tarafından yürütülen dış siyaset ve güvenlik konularında sorumlu olmadığını vurgulamak için bu hususları programa almamış olması mümkündür.

PARLAMENTO SEÇİMLERİYLE İLGİLİ GELİŞMELER

Parlamento seçimlerinde muhalefeti temsil eden Adalet Bloğu, seçimlerden sonra Ermenistan Anayasa Mahkemesi'ne müracaatla yapılan usulsüzlük ve yolsuzlukları ileri sürerek seçimlerin iptalini istemiş, ancak Anayasa Mahkemesi bu talebi reddetmiştir. Adalet Bloğu konuyu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne götüreceğini açıklamıştır.⁴

Avrupa Konseyi Danışma Meclisi adına Ermenistan'daki parlamento seçimlerini izleyen heyetin raportörü olan Bernard Schnainer, Danışma Meclisi'ne üye olarak gönderilecek olan Ermenistan milletvekillerinin, seçimlerde yapılan usulsüzlük ve yolsuzluklar nedeniyle, yetkilerinin tanınmamasını önermiştir.⁵ Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü seçimlerde bazı usulsüzlükler yapılmış olmasının Ermenistan Parlamentosu'nun meşruluğunu ortadan kaldırmayacağını bildirmiştir. Schnainer'in raporu, muhtemelen Eylül ayında Danışma Meclisi'nde görüşülerek karara bağlanacaktır. Bu kararın ne olabileceğini şimdiden söylemek mümkün olmamakla beraber, Danışma Meclisi'nin

³ Haykakan Jamanak, 20 Haziran 2003.

⁴ RFE/RL Newsline, 10 Temmuz 2003.

Ermeni milletvekillerini dört yıl için uzaklaştırmak isteyeceğini düşünmek zordur.

Avrupa Birliği Başkanlığı, Atina'da yapılan zirve toplantısı sırasında Ermenistan seçimleri hakkında 27 Haziran 2003 tarihinde bir bildirge kabul ederek, parlamento seçimlerinde, başkanlık seçimlerine göre, özellikle teknik hazırlıklar ve medyanın serbestçe çalışması alanlarında, ilerleme görülmüşse de bazı bakımlardan uluslararası standartlara uygun olmadığını belirtmiş ve özellikle oy sayımı sırasında yapılan sahtekarlıklara, seçim komisyonlarındaki dengesiz temsile, bazı kişilerin tehdit edilmesine ve seçim sonuçlarının yayınlanmasının yeterince saydam olmamasına değinilmiştir. Bildirgede, Ermenistan seçimlerinin meşruluğu konusu ele alınmamış ve Avrupa Birliği'nin bu eksikliklerin giderilmesi için, diğer ilgili uluslararası kuruluşlarla birlikte, Ermeni makamlarına yardım yapmaya hazır olunduğunun bildirilmesiyle yetinilmiştir. Avrupa Birliği'nin bu bildirgesine, diğer tüm Avrupa ülkeleriyle beraber, Türkiye de katılmıştır.⁶

Avrupa Konseyi Danışma Meclisi ile AGİT Parlamenter Meclisi ve AGİT Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu (ODIHR) tarafından oluşturulan OSCE/ODIHR Heyeti de nihai raporunu Temmuz ayı sonunda yayınlarken, parlamento seçimlerinin başkanlık seçimlerine göre bazı ilerlemeler göstermekle beraber, uluslararası standartların altında kaldığını belirterek bu konudaki ilk raporunu teyit etmiştir.⁷

Görüldüğü gibi Avrupa kuruluşları Ermenistan'ın başkanlık seçimlerine olduğu kadar parlamento seçimlerine de büyük ilgi göstermişlerdir. Ancak seçimler hakkında bu kuruluşlarından gelen eleştirilerin Ermenistan kamuoyu üzerinde bir etkisi olduğunu söylemek mümkün değildir.

ERMENİSTAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

Türkiye ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının Haziran ayı başında Madrid'de bir araya gelmelerinin iki ülke ilişkilerinin geleceği için yarattığı olumlu hava Taşnaklar'ı bu konuda kendi tutumlarını açıklamaya yöneltmiştir. Parti ileri gelenlerinden Armen Rustamyan bir gazetecinin sorusuna cevaben "Türkiye önce Karabağ sorununda

⁵ *Arminfo*, 24 Haziran 2003.

⁶ *EU Presidency Declaration on the Armenian Elections*, Athens, 27 June 2003.

⁷ Bkz. *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 9, s. 12.

tarafsız davranmalı, ikinci olarak da Ermeni 'soykırımını' tanımalıdır. 'Eğer bu iki koşul yerine getirilirse Türkiye ile gerçekten normal ilişkiler geliştirilmesini düşünmek mümkün olur' demiştir.⁸

Ermenistan Dışişleri yıllardan beri Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi, hatta diplomatik ilişki kurulması için hiçbir ön şart bulunmadığını ısrarla belirtmektedir. Taşnaklar ise aynı konuda biri Türkiye'nin Karabağ sorununda Azerbaycan'ı desteklememesi diğeri ise sözde soykırımını tanıması olmak üzere iki şart ileri sürmektedir. Taşnaklar hükümet ortağı olduğuna göre Türkiye ile ilişkiler konusunda hükümet içinde, henüz su yüzüne çıkmayan bir anlaşmazlığın bulunduğu görülmektedir. Rustamyan bu anlaşmazlığa değinmemiş buna karşın Türkiye'den toprak talebi konusunda Ermenistan'ın resmi tutumunu açıklamadığını, buna karşın Taşnaklar'ın tutumunun hem toprak hem de tazminat taleplerini kapsadığını belirtmiştir.⁹

Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi sürecinin başlaması olasılığı Azerbaycan'ın tepkisini çekmiştir. Ankara'daki Azerbaycan Büyükelçiliği yayınladığı bir basın bildirisinde Türkiye-Ermenistan sınırının açılmayacağını ümit edildiği ve Ermenistan'ın barış ve istikrar yönünde adımlar atması gerektiği belirtilmiştir.¹⁰ Ankara'daki Azerbaycan Büyükelçisi, bu konudaki tepkisini 'Yanlış adımlar atılırsa Azerbaycan halkının Türkiye'ye sevgisi azalır' sözleriyle dile getirmiştir.¹¹ Azerbaycan Dışişleri Bakanı Vilayet Guliev ise bu konuda ölçülü davranmak gereğini duyarak Türk-Ermeni diyalogunun yeni sayılamayacağını, Türk tarafının gerçekte Ermenilere yön veren diaspora ile temas kurmasının normal olduğunu, bunun Ermenilerin niyetlerinin anlaşılması amacıyla yapıldığını ifade etmiştir.¹²

Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan da ülkesinin Türkiye ile olan ilişkilerine temasla Türk Hükümeti'nin Ermenistan'a karşı tutumunun önemli değişiklik geçirdiğini, Türk Hükümetinin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirme eğiliminde olduğunu, iki devlet arasındaki diyalogun devam edeceğini, küçük adımlarla dahi ikili ilişkilerde olumlu bir değişim sağlanacağını söylemiştir.

⁸ *Asbarez*, 12 Haziran 2003.

⁹ *Asbarez*, 12 Haziran 2003.

¹⁰ *Turkish Daily News*, 14 Haziran 2003.

¹¹ *Hürriyet*, 13 Haziran 2003.

¹² *PanArmenian.Net*, 24 Haziran 2003.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olmasının koşullarını saptayan Kopenhag kriterleri arasında Ermenistan'dan bahis yoktur.

Oskanyan ayrıca, bu konunun (iki ülke ilişkilerinin normalleştirilmesinin) çözümünün Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olmasının koşullarından biri olduğunu da sözlerine eklemiştir.¹³ Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olmasının koşullarını saptayan Kopenhag kriterleri arasında Ermenistan'dan bahis yoktur. Ancak Avrupa Parlamentosu, Türkiye'nin katılımı hakkındaki son kararında¹⁴ 'Kıbrıs sorununun çözümü ve Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesi de elbette Kopenhag kriterlerinin yerine getirilmesi arasındadır' ibaresini koymak suretiyle bu konuyu Kopenhag kriterleriyle irtibatlandırmaya çalışmıştır. Ancak bu hususta esas olan katılım görüşmelerini yürüten Avrupa Komisyonu'nun tutumudur. Komisyonun Ermenistan'la ilişkilerin normalleştirilmesini istediğine dair bir bilgi yoktur.

Diğer yandan bu kararda, ayrıca, Türkiye'den Ermenistan ile iyi komşuluk ilişkileri geliştirmesi istenmekte ve bunun ilk adımı olarak da sınırların açılmasını ve diplomatik ilişkilerin kurulmasını gösterilmektedir. Buna karşın Türkiye'nin sözde soykırımını tanıması için karara bir madde eklenmesi önerisi reddedilmiş ancak, bu konudaki eski kararlara atıf yapılmakla yetinilmiştir.

Görüldüğü üzere Avrupa Birliği'nin son kararı Ermeni görüşlerini destekler niteliktedir. Bu da Ermeni Dışişleri Bakanı Oskanyan'ı iki ülke ilişkilerinin normal hale getirilmesinin Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye olmasının koşullarından biri olduğunu ifade etmeye yöneltmiştir.

Oskanyan aynı konuşmasında ABD'nin de bu sorunun çözümü için ısrarlı olduğunu söylemiştir. ABD'nin, Kafkasya'nın barış ve istikrar koşullarına kavuşması için, diğer bazı sorunlar yanında, Türkiye -Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini de istediği ve bu nedenle iki tarafa telkin ve tavsiyelerde bulunduğu öteden beri

¹³ *Arminfo*, 12 Haziran 2003.

¹⁴ Raportörüne izafeten 'Oostlander Raporu' denen bu rapor ve ekindeki karar 5 Haziran 2003 tarihinde 216'ya karşı 75 olumsuz ve 38 çekimser oyla kabul edilmiştir. Türkiye hakkında pek çok hususa değinen bu raporda, Ermeni konusunda, yukarıda belirtilenler dışında, Ermeni dilinin kullanımı, Ermeni ve Süryani kültürel eserlerine saygı gösterilmesi ve bunların değerlendirilmesi, Türk okullarında sözde Ermeni 'soykırımı' hakkındaki eğitimin kaldırılması gibi hususlar vardır. Ayrıca iki ülke bilim adamlarından ve sivil toplum temsilcilerinden geçmişin trajik deneyimlerinin üstesinden gelinmesi için diyaloga devam etmeleri istenmektedir.

bilinmektedir. Bunun yanında ABD'nin Türk-Ermeni Barış Komisyonu, gazeteciler toplantısı, kadınlar toplantısı gibi bazı toplantıları teşvik ederek sivil toplum temsilcileri arasında bir yakınlaşma olmasını sağlamaya çalıştığı da malumdur.

Amerika'nın bu sorunun çözümüne gösterdiği ilgi Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün 24 Temmuz'da Vaşington'da yaptığı son ziyareti sırasında da kendisini göstermiştir. Amerikan Kongresi'nde Ermeni çıkarlarını gözetken sekiz üyenin Ermenistan'a uyguladığı ambargonun kaldırılması için Türkiye'ye baskı yapılması amacıyla ABD Dışişleri Bakanı Powell'e gönderdikleri bir mektuba,¹⁵ Gül'ün ziyaretinden sonra verilen cevapta,¹⁶ Powell'in Türk Dışişleri Bakanı ile görüşmesi sırasında Türkiye ile Ermenistan'ın barışması gereği konusuna da temas ettiği, bu bağlamda özellikle kara sınırının açılması üzerinde durulduğu bildirilmiştir. Aynı cevapta, Dışişleri Bakanı Gül'ün sınır resmen açık olmamakla beraber burada artan bir trafik olduğunu, Türkiye'nin Ermenistan'ın ekonomik kalkınmasına yardım etmek istediğini, Ermeni Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın son Madrid toplantısından memnun olduğunu ve kendisiyle Eylül ayında BM Genel Kurulu sırasında tekrar görüşeceğini söylediği belirtilmektedir. Söz konusu mektup bu konudaki Amerikan politikasını özetleyen şu sözlerle son bulmaktadır: 'Türk-Ermeni barışmasında ilerleme sağlanması bizim için en üst önceliğe sahiptir. Biz bu sorunu her fırsatta Türk ve Ermeni Hükümetleri nezdinde en yüksek düzeyde ısrarla takip etmeye devam edeceğiz.'

Diğer yandan, aynı bahiste incelediğimiz gibi, ABD Senatosu'ndaki sözde Ermeni 'soykırımına' da değinen bir karar tasarının kabul edilme olasılığının yüksek olması da Türkiye üzerinde, Ermenistan ile ilişkilerin düzeltilmesi için, bir baskı oluşturmaktadır.

Avrupa Parlamentosu'nun Ermeni yanlısı tutumu, ABD'nin iki ülke arasında barışma olması hususundaki ısrarı, ABD Senatosu'ndaki karar tasarısı ve ayrıca Madrid toplantısındaki olumlu hava, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde, Türkiye'nin bazı tavizler vermesiyle, kısa zamanda olumlu gelişmeler olacağı kanısını uyandırmış ve Türkiye'nin Ermenistan ile sınır kapısını açacağı ve bunun Başbakan Erdoğan tarafından Haziran ayı sonunda Kars'ta açıklanacağı hususunda iki ülke basınında spekülasyonlar

¹⁵ *Armenpress*, 23 Temmuz 2003.

¹⁶ *ANCA Press Release*, 5 Ağustos 2003.

yapılmasına yol açmıştır.¹⁷ Ancak Başbakan Erdoğan 27 Haziran'da Kars'ta yaptığı konuşmada sınırların açılmasına değinmemiştir. Başbakan TRT'ye yaptığı bir açıklamada Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik adım atmaya taraftar olduğunu söyledikten sonra, 'Fakat bizim karşımızdakiler de bu aşamada anlayış göstermeliler. Ancak onlar, Avrupa'da, Amerika'da ayağa kalkarak, orada burada, tarihi olayları farklı şekilde harmanlama aracılığıyla puan toplama deneyimleri yapıyorlar. Böylesine yaklaşıma sahip olanlarla nasıl anlaşmaya varacağız. Bırakın bu meseleyi tarihçiler çözsün. Biz ise siyaset ile varolan yüzyılı barış ve dostluk yüzyılına çevirelim. Biz bu doğrultuda çalışmalıyız.' demiştir.¹⁸ Dışişleri Bakanı Gül de ATV'ye Televizyonuna verdiği bir demeçte 'halen sınırda kapı yok, ancak neden gelecekte olmasın' dedikten sonra Ermenistan ile iyi ilişkiler istediklerini belirtmiş ve 'Tarihimizde utanılacak bir şey yok' ifadesini kullanmıştır.¹⁹

Böylece Türkiye'nin, Avrupa Parlamentosu'ndan ve ABD'den gelen bazı baskılara rağmen, Ermenistan Türkiye'ye karşı tutumunu değiştirmedığı sürece ve mesela soykırım iddialarında bir değişiklik yapmadığı taktirde bu ülke ile ilişkilerini tamamen normalleştirmek niyetinde olmadığı anlaşılmıştır.

Başbakan Erdoğan'ın Ermenilerin beklentilerine cevap vermeyen bu tutumuna karşın Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için Karabağ sorunun çözümlenmesini bir koşul olarak ileriye sürmemesi bazı Ermeni basınında²⁰ olumlu bir işaret olarak görülmüştür.

Türkiye ile ilişkiler konusunun Ermenistan'da tartışılmaya başlaması üzerine, Dışişleri Bakanı Oskanyan Ermenistan devlet televizyonuna 2 Temmuz 2003 tarihinde bir mülakat vererek ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur.

Oskanyan, özetle, Türk tarafının daha önce Yukarı Karabağ konusuna öncelik verirken Madrid toplantısında ikili ilişkilere daha fazla önem verdiğini ve bunların geliştirilmesi üzerinde durduğunu söylemiştir. Oskanyan, Abdullah Gül ile Madrid'de yapmış olduğu görüşme sonrasında iki tarafının ilişkileri, adım adım normalleştirmeyi kabul ettiğini belirtmiş, ayrıca diplomatik ilişki kurmadan da

¹⁷ *Radikal*, 25 Haziran 2003; Azg, 27 Haziran 2003.

¹⁸ *TRT 1'e atfen Azg*, 29 Haziran 2003.

¹⁹ *Anadolu Ajansı*, 29 Haziran 2003.

²⁰ *Armenialiberty*, 1 Temmuz 2003; RFE/RL, 30 Temmuz 2003.

sınır ticareti yapılabileceğini ve demiryolu bağlantısı kurulabileceğini ifade etmiştir.

Oskanyan 'soykırım' konusunda, özetle, 'Ermenistan, Ermeni-Türk ilişkilerin normalleştirilmesi için 'soykırımının' tanınmasını hiçbir zaman bir şart olarak ileri sürmemiştir' demiş²¹ ancak bu konunun Ermenistan'ın gündeminde bulunduğunu Türk tarafına söylediklerini ifade etmiş ve Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurduktan sonra 'soykırım' konusunun çözümünü ele alacaklarını belirtmiştir. Oskanyan, Türkiye tarafından önerilen üçlü toplantı (Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan) hakkında, böyle bir toplantının amacının Karabağ sorununun çözümü olamayacağını, Türkiye'nin bu sorunun çözümü için aracı rolü oynayamayacağını, böyle bir toplantının bölgesel işbirliğini, ikili ilişkileri ve bu çerçevede Karabağ Sorunu'nu ele alabileceğini söylemiştir. Ermeni dışişleri bakanının bu sözlerinin en önemli yanı Türkiye'nin artık Karabağ Sorunu'nu Ermenistan ile olan ilişkilerinde bir unsur olarak görmediğidir.

Ancak Oskanyan, açıkça söylememiş olsa da, Türkiye'nin, yukarıda değinilen üçlü toplantı aracılığıyla Karabağ Sorunu ile ilgisini devam ettirmek niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan tarafların ilişkilerini adım adım geliştirecekleri (mesela sınır ticaretine izin vermek, demiryolu bağlantısı yapmak gibi) ve bu süreç sonunda da diplomatik ilişki kuracakları sonucuna varılmaktadır. Nihayet Ermenistan'ın Türkiye ile normal ilişkiler kuruncaya kadar 'soykırım' konusunu ortaya atmayacağı görülmektedir.

Bu arada Başbakan Erdoğan'ın Kars'taki sözleri Ermenistan'da geniş yankı bulmuştur. Yukarıda değindiğimiz gibi bazıları Başbakanın Karabağ Sorunu'na değinmemesini olumlu görürken Taşnaklar bu konuda bir bildiri yayınlamışlardır.²² Söz konusu bildiride 'Ermeni Devrimci Federasyonu Ermenistan ile Türkiye arasında normal ilişkiler kurulmasını desteklediğini çeşitli vesilelerle açıklamış bulunmaktadır. Fakat bu, ancak Türkiye tarihi gerçeği kabul ettiği zaman gerçekleşebilir. Ermeni-Türk diyalogu ancak Türkiye, müzakere konusu olmayan, Ermeni 'soykırımı' olayını kabul ettiği zaman sonuç verebilir. Türkiye Karabağ Sorunu'nda taraf tuttuğu ve Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu kaldırmadığı sürece Ermenistan-Türkiye veya Ermeni-Türk diyalogunun bir geleceği mevcut değildir' denmektedir.

²¹ Public Television of Armenia, içinde Ann Groong, 4 Temmuz 2003, 2 Temmuz 2003.

²² Asbarez, 30 Haziran 2003.

Görüldüğü üzere Taşnaklar, Türkiye ile normal ilişkiler kurulmasını bu kez üç önkoşula bağlamışlardır: Türkiye'nin sözde Ermeni soykırımını tanınması, Karabağ Sorunu'nda Azerbaycan'ı desteklememesi ve yeni bir koşul olarak da Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu kaldırması.

Başkan Koçaryan'ın basın sözcüsü Aşot Koçaryan, bu konuda yaptığı bir açıklamada Ermenistan'ın önkoşul olmadan Türkiye ile ilişkilerini normalleştirmek istediğini belirtmiş ve bunun iki tarafa da, en hassas olanlar dahil, birçok konuyu görüşme imkanını vereceğini söylemiştir. Dışişleri Bakanı Oskanyan ise, yukarıda değindiğimiz gibi, 'Ermenistan'ın Ermeni-Türk ilişkilerin normalleştirilmesi için 'soykırımın' tanınmasını hiçbir zaman bir şart olarak ileri sürmediklerini' söylemiş²³ ve bir başka vesileyle de 'Türkiye 'soykırımı' tanısın veya tanımasın, Ermenistan bu ülkeyle normal komşuluk ve diplomatik ilişkiler kurmaya hazırdır' diyerek Hükümetin bu konudaki tutumunu açıklıkla ortaya koymuştur.

Böylelikle Başkan Koçaryan ve ilke olarak Ermenistan hükümetinin büyük bir bölümü Türkiye ile ilişki kurulmasını herhangi bir koşula bağlamazken hükümetin küçük ortağı Taşnaklar bu ilişkiler için üç koşul ileri sürmüş bulunmaktadır. Bu görüş ayrılığının ne gibi bir sonuç vereceği şimdiden belli değildir. Bilinen tek husus Taşnaklar'ın, muhalefetlerini sürdürmekle berber, hükümetten ayrılmak niyetinde olmadıklarıdır. Nitekim bu partinin sözcüsü Gegam Manukyan '*tutumumuzu muhafaza edeceğiz, görüşlerimizi bildirecek ve diğerlerini ikna etmeye çalışacağız*' demekle yetinmiştir.²⁴ Diğer yandan, aşağıda değineceğimiz gibi, hükümeti oluşturan Cumhuriyetçi Parti ile Hukuk Devleti Partisi ileri gelenlerinin Türkiye ile ilişkiler konusunda Dışişleri Bakanı Oskanyan'ı, dolayısıyla Başkan Koçaryan'ı, tam olarak desteklemeyen bir tutum içinde olmaları Taşnaklar'ın görüldüğü kadar izole olmadıklarını ortaya koymuştur.

Koalisyon hükümetinin ikinci ortağı olan Hukuk Devleti Partisi Başkanı ve Millet Meclisi Başkanı Artur Bagdasaryan, Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi için bir Türk-Ermeni parlamento komisyonu kurulmasını önermiş ancak Türkiye'nin kucagina düşülmemesi gerektiğini de belirtmiştir.²⁵ Taşnak Partisi'nin Meclis Başkan

²³ Public Television of Armenia, 2 Temmuz 2003, (Ann Groong, 04 Temmuz 2003).

²⁴ RFE/RL Armenia Report, 17 Temmuz 2003.

²⁵ Hürriyet ve A1+web, 11 Temmuz 2003.

Yardımcısı Vahan Hovannisyan ise kendisini tenkit ederek bunun yanlış bir adım olduğunu zira Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik ilişki bulunmadığını söylemiştir.²⁶

Ermenistan kamuoyunda Türkiye ile ilişkiler etrafında ileri sürülen bu görüşler kısa zamanda sınırların açılması halinde Ermenistan'ın bundan zarar görüp görmeyeceğinin tartışılmasına dönüşmüştür. Dışişleri Bakanı Oskanyan'ın sınırların açılmasının ülke ekonomisine olumsuz etki yapmayacağını, bunun sadece iki ülke için değil tüm bölgenin yararına olacağını ifade etmesine rağmen²⁷ bu konuda fazla bir taraftar toplayamamıştır.

Ticaret Bakan Yardımcısı Tigran Davtiyan Türkiye Ermenistan sınırı açılırsa Ermenistan'da yerli üretimde bir milyar dolar artış olacağını belirtmesine²⁸ karşın Taşnaklar sınırın açılmasının bir milli güvenlik meselesi olduğunu iddia etmişler, sınırların açılmasından zarar görenlerin sayısının yararlananlardan daha fazla olacağını ileri sürerek sınırlar açıldığı takdirde düşük kaliteli ucuz Türk mallarının Ermenistan'da üretime zarar vereceğini vurgulamışlardır.²⁹ Taşnaklar'ın yayın organının bu konuda yaptığı bir araştırmada vardığı sonuçlar şöyledir:³⁰

a. Türkiye ticareti OECD ve AB ülkelerine karşı açık vermektedir. Bu nedenle Türkiye Avrasya ülkelerine karşı ekonomik bir açılma yapmak durumundadır.

b. Ermenistan, Türkiye için Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerine giriş bakımından bir transit ülkedir. Bu bakımdan Ermenistan sınırlarının açılması ekonomik olarak Türkiye'nin çıkarınadır.

c. Türkiye ile sınırların açılmasından Ermenistan'ın sağlayacağı ekonomik çıkarlar hakkında beyanlar ve beklentiler abartmalıdır.

d. Ermenistan'ın Dünya Ticaret Örgütü üyeliği dikkate alınır, (yani serbest ticaret ilkesi uygulanırsa) Türkiye ile sınırların açılması Ermenistan'ın yiyecek maddelerini sağlama güvenliğine zarar verebilecek ve Ermenistan pazarlarının Türk tarım ve hafif endüstrisi mallarıyla istila edilmesine yol açacaktır.

²⁶ *Medimax*, 14 Temmuz 2003.

²⁷ *Golos Armenii*, 19 Temmuz 2003.

²⁸ *Panarmenian*, 2 Temmuz 2003.

²⁹ *Yerkir*, 11 Temmuz 2003.

³⁰ *Yerkir*, 29 Temmuz 2003.

Taşnaklar, sınır açıldığı taktirde, Türk demiryollarının Ermenistan demiryollarına bağlanmasına da karşı çıkmışlardır. Bu parti üyesi olup Ermenistan Meclis Başkan Yardımcısı Vahan Hovannisyan Türkiye'nin Ermenistan demiryollarına bağlanmanın Ermenistan, Azerbaycan ve Abhazya demiryolları ile de bağlanarak bir transit olanağı elde ettiği taktirde yararlı olacağını aksi halde Ermenistan'ın Doğu Türkiye pazarlarının bir uzantısı haline geleceğini söylemiştir.³¹

Taşnaklar'ın sınırın açılmasına itirazlarının ekonomik değil siyasi nedenlere dayandığı görülmektedir. Sınırların açılması halinde Türk mallarının Ermenistan'ı istila etmesi olasılığı yoktur. Zira, halen, Türk tüccarları Gürcistan yoluyla Ermenistan'la ticaret yapmaktadır.³² Sınırlar açıldığı taktirde bu ticaretin bir miktar artması normaldir. Buna karşın Ermenistan'ın da Türkiye'ye ihracatının artması beklenmektedir. Diğer yandan, ucuz mal gelecek korkusuyla ithalata yasak veya kısıntı getirmenin kaçakçılığı teşvik etmenin ötesinde bir yararı bulunmadığını tecrübeler göstermektedir.

Taşnaklar'ın endişesi Türkiye ile Ermenistan arasında ekonomik ilişkiler geliştiği taktirde bunun siyasi alanda da bir yumuşamaya neden olmasıdır. Bu partinin felsefesi Türkiye karşıtlığı üzerine kurulmuş bulunduğundan Ermenistan ile Türkiye arasındaki her yakınlaşmayı kendi varlıklarını tehdit eden bir olay olarak görmekte ve bunu engellemeye çalışmaktadırlar.

Taşnaklar'ın sınırların açılması aleyhindeki tutumları bazı Ermeni siyasi partilerince de benimsenmeye başlamıştır. 27 Ekim 1999 Ermeni Meclisi baskınında ölen Vazgen Sarkisyan kardeşi olup 2000 yılında bir ara başbakanlık da yapmış bulunan Aram Sarkisyan sınır açıldığı taktirde pazarların Türk malları ile dolacağı görüşüne katılmıştır.³³ Sarkisyan ayrıca Türkiye ile ilişkilerin Mecliste görüşülmesini teklif edeceklerini bildirmiştir.³⁴

Küçük bir siyasi kuruluş olan Ermeni Mili Güvenlik Partisi Başkanı Garnik İsağülyan da aynı fikirde olduğunu ve sınır açıldığı taktirde tek taraflı olarak Türk mallarının Ermenistan'a akacağını söylemiştir.³⁵

³¹ *Armenianow*, 29 Temmuz 2003.

³² *Golos Armenii*'ye (13 Ağustos 2003) göre Türkiye'nin Ermenistan'a ihracatı 25-30 milyon dolar, ithalatı ise 10 milyon dolar kadardır.

³³ *Aravot*, 16 Temmuz 2003.

³⁴ *Azg*, 22 Ağustos 2003.

³⁵ *Hayots Ashkharh*, 18 Temmuz 2003.

Hükümet ortağı olan Hukuk Devleti Partisi Meclis Grup Başkanı Samvel Balasanyan, Türk-Ermeni ilişkileri konusunun Mecliste görüşülmesine taraftar olduklarını belirtmiştir.³⁶

Hükümet Koalisyonunun büyük ortağı Cumhuriyetçi Parti'nin Meclis Grubu Başkanı Galust Saakyan, iki ülke arasında ekonomik işbirliğinin taraflarca bir taahhüde girişilmeden başlaması gerektiğini ancak 'Ermeni Davasının' ve 'soykırımın' tanınması konusunun unutulmaması gerektiğini söylemiştir.³⁷ Aynı partiden Millet Meclisi Başkan Yardımcısı Tigran Torosyan ise partisinin Türkiye ile sınırların açılmasına değil Türkiye ile ön koşul olmadan diyalog taraftarı olduğunu belirtmiş, sınırların açılmasının denetimsiz ticaret anlamına gelmediğini ifade etmiştir.³⁸

Ermenistan Ticaret ve Ekonomik Kalkınma Bakanı Karen Çeşmarityan ise Türkiye ile sınırları açmanın ekonomik sonuçları hakkında derinlemesine incelemeler bulunmadığını, bu konuda demiryolu bağlantısının ihracatı artırma kapasitesi ile Türkiye'den yapılacak ithalatın getirdiklerini birlikte düşünmek gerektiğini, ayrıca Ermenistan'ın Türk yatırımcılarıyla ne kadar bağdaşabileceğinin de önemli bir konu olduğunu söylemiştir. Ermeni bakan ayrıca Dünya Ticaret Örgütü kurallarının (serbest ticaret kastediliyor) Türkiye için geçerli olmayacağını, zira Ermenistan bu örgüte girdiğinde Türkiye'nin örgüt antlaşmasının 13. maddesini ileri sürdüğünü, buna göre şimdi Ermenistan ve Türkiye'nin birbirlerine karşı istedikleri ticaret rejimini uygulayabileceklerini ifade etmiştir.

Görüldüğü üzere Ermenistan hükümeti yetkilileri, Taşnaklar'ın etkisi altında, daha Türkiye ile sınırlar açılmadan hatta Türkiye bu konuda herhangi bir karar dahi almadan, Türkiye'den yapılacak ithalatın nasıl sınırlandırılabilceğinin çareleri aramaya başlamışlardır. Diğer yandan Ermenistan'ın Türkiye ile gelecekte ne gibi ilişkileri olacağı hakkındaki belirsizlik ve kararsızlık ve bu konunun Ermenistan Millet Meclisi'nde görüşülmesi lehinde bir akım yaratmış bulunmaktadır.

Diyaspora kadar olmasa da Ermenistan'da da, Taşnaklar'ın teşvikiyle, Türkiye'ye karşı bir çekingenlik ve güvensizlik bulunduğu gözlemlenmektedir. Ancak, Ermenistan kamuoyunda Türkiye ile ilişkiler tartışılmaya başlayınca ön yargıları reddeden görüşler de

³⁶ Azg, 22 Ağustos 2003.

³⁷ Azg, 22 Ağustos 2003.

³⁸ Interfax, 30 Temmuz 2003.

ileri sürülmeye başlanmıştır. Bir gazete³⁹ şunları yazmıştır. 'Ermenistan lehine olan bu durumu (Türkiye ile ilişki kurulmasını) reddederek tüm dünyaya Türkiye Ermeni 'soykırımını' tanımadığı sürece kendisiyle ekonomik bile olsa hiçbir temasa bulunulmayacağına ilanı anlamsızdır. Bu bir hastalık belirtisidir, zira bu nedenle, sadece Azeriler ve Türkler değil, onların dışında kalanlar da bizi mazoşist addedeceklerdir. Geçmişte ve günümüzde çektiğimiz acıların iftihar eder gibi görünürüz. Bugün de ambargo yüzünden açlık çekmek istiyoruz. 'Milletin Efendileri' (Taşnaklar kastedilmektedir) bizi daima kurban rolünde görmek istiyor.' Bu arada tanınmış iş adamı, milletvekili ve Ermeni Futbol Federasyonu Başkanı Ruben Hayrapetyan'ın şu sözleri de dikkati çekmiştir:⁴⁰ 'Bir iş adamı olarak şunu biliyorum: Türkiye-Ermenistan sınırının açılması ve komşularımızla ilişkilerimizin iyileşmesi bizim için hayati öneme sahiptir. Türk sınırının açılmasının bizim ekonomik koşullarımızı ciddi şekilde iyileştireceğini anlamak için çok zeki veya iktisatçı olmak gerekmez. Son olarak da, katledildiğimiz ve milletimizin 'soykırımı' uğratıldığı hakkında yalvarıp yakarmaktan vazgeçmenin zamanı gelmiştir. Çocuklarımızın bir kurban sendromu ile yaşamasını istemiyorum'.

Ermenistan'da fikir özgürlüğü daha yaygın hale geldiği ve ön yargılar silinmeye başladığı taktirde bunun iki ülke ilişkilerine olumlu katkı yapacağı görülmektedir.

DIYASPORA VE TÜRKİYE

Büyükelçi Tezcan'ın Temasları

Dışişleri Bakanlığı İstihbarat ve Araştırma Genel Müdürü Büyükelçi Evcet Tezcan başlıca diaspora kuruluşlarıyla temaslarda bulunmak üzere Haziran ayı başlarında ABD'ye gitti. Bu girişimin amacı, Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesi çabalarının yoğunlaştığı bir sırada Türkiye'nin görüşlerini diaspora kuruluşlarına bildirmek ve onların da görüşlerini almaktı. Kısaca bilgi edinme ve bilgi verme söz konusuydu.

Büyükelçi Tezcan'ın ziyareti ABD Taşnakları'nı endişelendirdi. Bu ülkedeki başlıca Taşnak örgütü olan Amerika Ermeni Milli Komitesi (ANCA) yayınladığı bir basın bildirisinde diğer Ermeni kuruluşlarını bu tür Türk girişimlerine karşı uyanık olmaya davet etti.⁴¹ ANCA

³⁹ Aravot, 1 Temmuz 2003.

⁴⁰ Haykakan Jamanak, 19 Temmuz 2003.

⁴¹ ANCA Press Release, 6 Haziran 2003.

Başkanı Kenneth V. Hachikian bu konuda 'Türkiye Ermeni 'soykırımını' tam olarak kabul etmedikçe ve bunun sorumluluğunu yüklenmedikçe bu toplantıya karşıyız ve bu toplantı sadece Türk Hükümetinin 'soykırımı' inkar kampanyasına yarayacaktır. Yüksek rütbeli Türk yetkilisinin davetini kabul etmenin ciddi bir hata olacağına inanıyoruz' diyerek diğer Ermeni kuruluşlarının Büyükelçi Tezcan ile görüşmesini engellemeye çalıştı.

ABD'de ikinci büyük Ermeni kuruluşu olan Amerika Ermeni Asamblesi (AAA) ise bu toplantıyı düzenleyen New York Başkonsolosu Ömer Önhon'a bir mektup göndererek Büyükelçi Tezcan ile Ermeni 'soykırımı', Türkiye-Ermenistan ilişkileri, Yukarı Karabağ barış süreci ve Türkiye'deki Ermeni azınlığına yapılan muamele gibi konuların tartışılması kabul edilirse toplantıya katılacaklarını bildirdi.⁴² Kabul cevabı alınca 11 Haziran'da Büyükelçi Tezcan ile görüşen AAA yetkilileri temaslara sonucunu bir basın bildirisi ile yayınladılar.⁴³ Bu bildiriye göre toplantıda Büyükelçi Tezcan'a, Ermeni diasporasının Türkiye'nin Ermeni 'soykırımını' ele alması hususunda ısrarlı olduğu, Türkiye'nin, Azerbaycan'ın Karabağ tutumundan etkilenmeden, Ermenistan ile normal ilişkiler kurması ve Türkiye'deki Ermeni cemaatinin yaşamına getirilen kısıtlama ve baskıların kaldırması gerektiği ifade edildi.

Tarihi Ramgavar Partisi (Ermeni Demokratik Liberal Partisi) ise bir koşul öne sürmeden Büyükelçi Tezcan ile görüştü. Bu partinin organında⁴⁴ çıkan bir habere göre Ramgavar Heyeti Büyükelçi Tezcan'a Türkiye ile Ermenistan arasındaki önemli meselelerin devamlı görüşme ve müzakereler yoluyla çözümlenebileceğini belirttikten sonra Ermeni 'soykırımı', Türkiye'nin Ermenistan'a uyguladığı ambargo, Karabağ Sorunu'nun barışçı yollarla çözümü, Türkiye'deki Ermeni azınlığının durumu, halen Türkiye'nin bir parçasını oluşturan tarihi Ermenistan'da bulunan mimari eserler hakkında görüşlerini bildirmiştir. Büyükelçi Tezcan ise bu konularda kendi görüşlerini ifadeden sonra bu değerlendirmeleri, son seksen yıl içinde olduğu gibi, üçüncü taraflardan dinlemek yerine doğrudan Diaspora Ermenileri'nden dinlemeye karar verildiğini belirtmiş ve Ermeniler gerçekçi amaçlara sahip oldukları ve hayal peşinde koşmadıkları sürece bu tür tartışmaların Türkiye-Ermenistan

⁴² AAA Press Release, 5 Haziran 2003.

⁴³ AAA Press Release, 12 Haziran 2003.

⁴⁴ Mirror On-Line, 15 Haziran 2003.

ilişkilerinde daha ciddi değişikliklere doğru somut adımlar oluşturabileceğini söylemiştir.

Büyükelçi Tezcan Amerika'nın Batı Yakası'na giderek orada da Amerika Ermeni Asamblesi, Ermeni Hayırsever Birliği (AGBU) ve Kuzey Amerika Ermeni Kilisesi'nin Batı Bölümü temsilcileriyle görüşmüştür. Bu görüşmelerde Ermeni muhatapları da Doğu Yakası'ndakiler gibi, 'soykırım', Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirilmesi ve Türkiye'deki Ermeni azınlığı üzerinde durmuşlardır.⁴⁵

Büyükelçi Tezcan ABD'nin hem Batı hem de Doğu Yakası'nda isimleri açıklanmayan bazı diğer Ermeni Örgütü temsilcileriyle de görüşmeler yapmıştır.

Türkiye'de Büyükelçi Tezcan'ın diyaspora ile temaslarının ayrıntıları hakkında bir açıklama yapılmamıştır. Bu temaslarda herhangi bir karar alınmamış ve görüş alışverişinin ilerisine gidilmemiş olduğu için ayrıca bir açıklamaya ihtiyaç da olmamıştır.

Buna karşın Ermeni örgütleri bu temaslar hakkında basın bildirimleri yayınlamışlar ve başta Taşnak basını olmak üzere diyaspora basını söz konusu temaslara geniş yer vermiştir. Bunun bazı nedenleri olduğunu görmekteyiz. Taşnak basını diğer Ermeni örgütlerinin Büyükelçi Tezcan ile temas etmesine mani olmak ve bu vesile ile katı görüşlerini bir kez daha Ermeni toplumuna duyurmak amacıyla hareket etmiştir. Diğer örgütler ise bu görüşmeler sırasında 'soykırım', Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi ve Türkiye'deki Ermeni azınlığı gibi tüm Ermeniler'in kabul edeceği konuları görüştüklerini belirterek Taşnaklar'ın olası eleştirisi ve kınamalarını önlemeye çalışmışlardır.

Büyükelçi Tezcan'ın temasları, Taşnaklarla diğer Ermeni Örgütleri arasındaki büyük çatlak bir kez daha ortaya koymuştur. Taşnaklar Türk temsilcisiyle görüşmek için Türkiye'nin önce 'soykırımı' tanınmasını ve bunun sorumluluğunu yüklenmesini (yani tazminat ve toprak vermesini) isterlerken diğer Ermeni örgütleri böyle bir talepte bulunmadan Büyükelçi Tezcan ile görüşmüşler ve ancak bu görüşmeler sırasında 'soykırım' konusunu dile getirmişlerdir. Bildirimlerinde değinmediklerine göre tazminat ve toprak taleplerinden bahsetmemişlerdir. Taşnaklar'ın aksine diğer diyaspora örgütlerin tutumunun, Türkiye ile önkoşulsuz

⁴⁵ AAA, AGBU, Western Diocese of the Armenian Church of North America Press Release, 18 Haziran 2003.

müzakerelerde bulunmak isteyen Ermenistan hükümetinin tutumuna uyduğu dikkat çekmiştir.

Taşnaklar'ın Görüşleri

Türkiye'nin Ermeni diasporası ile temas etmesine karşı çıkan ve Ermenistan ile ilişkilerin normalleştirilmesini de önlemeye çalışan Taşnak Partisi yetkililerinin ne derecede aşırı düşüncelere sahip olabileceklerini sergilemek bakımından bu partinin başkanı Hrant Markaryan'ın *Armenian Forum* dergisine⁴⁶ verdiği birçok konuyu kapsayan bir mülakatında 'Batı Ermenistan' yani Doğu Anadolu hakkında neler söylediğini görelim.

Markaryan *'Batı Ermenistan'ın kurtarılması hakkında 'ilhak etmek' ve 'kurtarmak' arasında fark vardır. Eğer Ermenistan Türkiye'den toprak talebinde bulunursa bu, bir bakıma yayılmacılık olarak tanımlanabilir. Ancak bizim anavatanımızda soykırıma uğratıldığımız ve bu topraklardan zorla çıkarıldığımız dikkate alınırsa o zaman burasının ilhak etmek istediğimiz herhangi bir toprak parçası değil kendi malımız olduğu ortaya çıkar'* demektedir. Markaryan *"Batı Ermenistan'ın 'kurtarılması' hususunda ise 'Batı Ermenistan'ın kurtarılması" mücadelesi devletler arasında bir arazi ihtilafı değil, anavatanın kurtarılması mücadelesidir'* dedikten sonra bu topraklara geri dönüşün talepleri arasında bulunduğunu belirtmektedir. Markaryan ayrıca bu toprakların Ermeni toprağı ve malı olduğuna dair Sevr Antlaşması'ndan gelen bir tarihi hak olduğunu da iddia etmekte ve *'Sevr Antlaşması benim için bir sınırlar belgesi değil bir haklar belgesidir. Buraların Ermeni toprağı olduğunu belirten bir belgedir ve tabii ki bu toprakların nasıl idare edileceğini biz saptayacağız'* demektedir.

Diğer yandan Markaryan, *'soykırımın tanınması çabası kendi başına bir amaç değildir, bu çaba Batı Ermenistan'ın kurtarılması mücadelesinde bir safhadır'* dedikten sonra *'Batı Ermenistan'ın kurtarılmasının ve birleşmiş bir Ermenistan yaratılması halkımızın güvenliği ve kalkınması için garantiler olarak gündeme geldiğini'* ifade etmektedir.

Kısaca özetlemek gerekirse Taşnaklar'ın başı anavatan addettiği Doğu Anadolu'nun Türkiye'den ayrılmasını, buraya Ermeniler'in yerleştirilmesini ve bu bölgenin Ermenistan ile birleştirilmesini

⁴⁶ *Armenian Forum*, Vol. 2, No. 4 ve *Armenian Weekly On-Line*, 28 Haziran, 4 Temmuz 2003.

istemekte, sözde 'soykırımın' tanınmasını ise bu sürecin bir safhası olarak görmektedir.

Halen 1920'nin koşullarının mevcut olduğunu zanneden Markaryan'ın bu sözleri bir hezeyan olarak görülebilir. Ancak diasporanın çoğunluğun Taşnaklar'ın etkisinde bulunduğu ve Ermenistan'da da Taşnaklar'ın hükümet ortağı olduğu göz önünde tutulursa, saçma bile olsa, bu fikirleri hafife almamakta isabet vardır.

ABD Senatosunda (Sözde) 'Soykırım' Tasarısı

BM Milletler Soykırım Sözleşmesi'nin ABD tarafından imzalanmasının yıldönümünün kutlanması ve bu sözleşmenin desteklenmesini öngören bir karar tasarısının Amerikan Temsilciler Meclisi'ne sunulduğunu, bu tasarının bir paragrafında Ermeni 'soykırımına' bir atıf bulunduğunu ve tasarı karar haline dönüşürse bunun, dolaylı bir şekilde, Ermeni 'soykırımının' tanınması anlamına geleceğini daha önce gördük.⁴⁷

Bu tasarı, muhtemelen ABD'nin Irak Harekatı sırasında Türkiye'nin tutumunun yarattığı hoşnutsuzluk nedeniyle, Temsilciler Meclisi'nin Adalet Komitesi'nden süratle geçerek oylanmaya hazır hale gelmişti. Ancak Temsilciler Meclisi Başkanı Dennis Hastert takdir hakkını kullanarak tasarıyı henüz oya sunmamıştır.

Bu kez tasarı, S.Res. 184 sayı ile Amerikan Senatosuna sunulmuş ve 100 senatörden 30'unun desteğini almıştır. Ancak burada da tasarının oylaması yapılmamıştır.

Diğer yandan Senato'da, Dışişleri Bakanlığı bütçe tasarısına yapılacak bir ekleme ile Ermeni 'soykırımının' kabul edilesi için bir girişim daha olmuş,⁴⁸ ancak burada da oylama yapılmadan Senato tatile girmiştir.

Söz konusu tasarıların oylanmaması nedenleri arasında Musevi Lobisi'nin tasarıya karşı çıkması sayılabilir. Gerek Temsilciler Meclisi'nde gerek Senato'daki tasarıların, Yahudi Holokostu nedeniyle, ABD'deki Musevi lobisi tarafından desteklenmesi normaldir. Ancak, esas olarak Yahudiler'i ilgilendiren bir konunun Ermeniler tarafından adeta gasp edilmesi Amerikan Yahudileri'nde

⁴⁷ *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 9, ss. 22-24.

⁴⁸ *Nethaber*, 28 Mayıs 2003.

**Tasarıların gerek
Temsilciler Meclisi ve
gerek Senato'nun
gündeminde olduğu ve
Amerikan Hükümeti
itirazını kaldırdığı takdirde
bunların oylamasının
yapılacağı hatırdada
tutulmalıdır.**

rahatsızlık yaratmıştır. Amerikan Musevi Komitesi, Ermeni soykırımını iddiasının Dışişleri Bakanlığı bütçesi yasa tasarısına eklenmemesi gerektiği yönünde Senato'ya bir mektup göndermiş ve ayrıca metinden sözde Ermeni soykırımına işaret eden ifadenin çıkarılması çağrısında bulunmuştur.⁴⁹

Diğer yandan başta ABD Başkan Yardımcısı Dick Cheney olmak üzere, Savunma Bakan Yardımcısı Paul Wolfowitz ve Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Armitage'ın senatörler nezdinde girişimde bulunarak söz konusu tasarının oylanmamasını istedikleri basında belirtilmiştir.⁵⁰ Görevinden ayrılmakta olan ABD'nin Ankara Büyükelçisi Pearson'da Cheney'in müdahalesini doğrulamıştır.⁵¹ Daha sonra da Başbakan Erdoğan söz konusu tasarının Dick Cheney ile yaptığı telefon görüşmeleri sonunda gündeme gelmediğinin ifade etmiştir.⁵²

ABD hükümeti yetkililerinin tasarılar aleyhindeki davranışının nedenini 4 Temmuz 2003 tarihinde Irak'ın Süleymaniye kentinde tevkif edilen Türk Silahlı Kuvvetleri mensuplarına yapılan kötü muamelenin Türk kamuoyunda yarattığı gayet olumsuz etkilerde aramak doğru olacaktır. Bu etkilerin en canlı olduğu bir dönemde bir de sözde soykırımını tanyan bir karar alınması iki ülke arasında ciddi bir bunalım yaratmasından endişe edildiği için tasarısının oylanmasının durdurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu tasarıların gerek Temsilciler Meclisi ve gerek Senato'nun gündeminde olduğu ve Amerikan Hükümeti itirazını kaldırdığı takdirde bunların oylamasının yapılacağı hatırdada tutulmalıdır.

⁴⁹ *Hürriyet*, 11 Temmuz 2003.

⁵⁰ *Sabah*, 11 Temmuz 2003.

⁵¹ *Turkish Daily News*, 12 Temmuz 2003.

⁵² *Anadolu Ajansı*, 13 Temmuz 2003.

1909 ADANA OLAYLARINA İLİŞKİN YARGILAMA SÜRECİ

Turgay AKKUŞ*

Title: *The Judging Process Related to the 1909 Adana Events*

Abstract: *Armenian issue that appears within a period, in which the Ottoman empire strongly feels the influences of social and economical transition in Europe, has taken a new track alongside with the transition process of political structure in the empire. In particular, in the very beginning of II. Meşrutiyet (Constitutional Monarchy), 'Adana Events' that comes to the surface with the rebellious movements getting acceleration owing to the pluralist and free atmosphere of the period, and the disagreement of the members of the Committee for Union and Progress - liberals being an interior political power challenge has taken its place within the concept named 'Armenian Issue'. The purpose of this article is to point out the judgement process under the influence of both interior and exterior political balances, making mostly use of the archive documents, the media of the period, and the memoirs of the persons who have already witnessed the period.*

Keywords: *Adana Events, The Committee for Union and Progress, National Assembly, Armenian Separation, Court-Martial, Interrogation, Judgement, Commission.*

Anahtar Kelimeler: *Adana Olayları, İttihat ve Terakki, Meclis-i Mebusân, Ermeni Ayrılcılığı, Divan-ı Harp, Soruşturma, Yargılama, Komisyon.*

I 909 Adana Olayları, II. Meşrutiyet döneminde, kökeni 1902'de Paris'te toplanan Jön Türk Kongresi'nde yaşanan fikir çatışmalarına uzanan, Liberal-İttihatçı karşıtlığı ile radikal Ermeni milliyetçilerinin fırsatçılığının kesiştiği anda ortaya çıkan tarihi bir trajedidir. Müslüman ahalinin, ağırlıklı olarak alt katmanları oluşturduğu Meşrutiyet Adanası'nda, Ermenilerin, bölgede gittikçe ivme kazanmaya başlayan 'sınaileşmenin' nimetlerinden, eklemledikleri Alman, İngiliz sermayesi sayesinde fark edilir bir zenginlik elde etmeye başlamaları, olaylar başladığında, bu iktisadi zemin üzerinde yükselen sosyo-ekonomik farklılık, gözü dönmüş bir yağmağirliği üretmekte gecikmemiştir.

* Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, İzmir.

Dinsel kimlikler ise; bu trajedinin içinde kendilerine figüran rolü biçilmiş, apolitik, kul-ümmeet ekseninde yükselen bir atalet dünyasının insanları tarafından, her iki taraf içinde 'ötekini' ortadan kaldırmının, referansı olarak algılanmıştır. Özellikle, Adana Murahhasası Muşeg'in, din adamı kimliği ile hiç bağdaşmayan; şoven, milliyetçi tavır ve söylemleri bu olgunun yaratılmasındaki öncelikli faktörlerden birisini oluşturmaktadır.¹

Adana Olayları'nın başlangıcına ilişkin görüşler, Ermenilerle Müslümanlar arasındaki adli birkaç olaydan kaynaklandığında birleşmektedirler.² Bu görüşlere göre; 1909 Nisan ayının ilk haftası içinde iki Müslüman'ın bir Ermeni tarafından öldürülmesi üzerine katilin yakalanamaması, buna karşılık olarak önce bir Ermeni'yi öldüren Müslüman'ın da yine aynı biçimde adaletle teslim edilmemesi ve benzeri adli vakalar, gerginliğin görünen yüzeysel sebepleridir. 14 Nisan 1909 sabahında dükkanlarını açmaya başlayan Ermeni esnafın, kiliseden geldiği savlanan haberler³ üzerine dükkanlarını kapatmaya başlamasıyla tedirgin olan Müslüman esnafta hızla dükkanlarını kapatmaya başlamıştır. Gelişmeleri öğrenen yerel yönetim, Müslüman ve Ermeni cemaatlerin seçkinlerini vilayet merkezine çağırarak, durumun normalleştirilmesi için her kesimin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmesini istemiştir.⁴ Olayların gelişimine bakıldığında bu uyarıların işe yaramadığı anlaşılmakta, gelişmelerin hızla bir çatışmaya doğru gittiği görülmektedir.

Aynı gün öğleden sonra sokaklarda silahlı olarak dolaşan Müslüman topluluklar gerginliğin biraz daha tırmanmasına neden olurken, İmamzâde Nuri adında önde gelen bir din adamının, bir

¹ Adana Ermeni Murahhasası Muşeg'in Adana Olayları'ndaki rolü için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz: Behçet Cemal (İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1977), ss. 426-428; *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, Haz. Bayram Kodaman-Mehmet Ali Ünal, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), ss. 72-79; Salahi R. Sonyel, İngiliz Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları, *Belleten*, Cilt 2, Sayı 201, (Aralık 1987'den ayrı basım), ss. 1268-1269; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), ss. 551-553.

² 1909'daki Adana Olayları'nın başlangıcına ilişkin görüşler için bkz. Kodaman-Ünal, *Abdurrahman Şeref Efendi...*, ss. 86-93; Uras, *Tarihte Ermeniler ...*, s. 556; Mehmed Asaf, *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları*, Haz: İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982); Salahi R. Sonyel, İngiliz Belgelerine Göre..., ss. 1270-1273; Ramazan Çakır, *Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları*, (Ankara: 2000); Artin Arslanyan, *Adana'da Adalet Nasıl Mahkum Oldu*, (Kahire: 1909).

³ Müslümanların Ermenilere saldıracağı yolundaki haberler. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler ...*, s. 556.

⁴ *Meclis-i Mebusân Zabıt Cerideleri*, Cilt 3, D. 1, İc. 1, s. 120.

Olayların yakın bölgelerden ve Rumeli'den getirtilen askeri birliklerin Adana'ya ulaşmalarıyla durulduğu bir dönemde, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişinin ardından, Adana'da olaylar yeniden alevlenmiştir.

Ermeni tarafından öldürülmesiyle⁵ olaylar kitlesel çatışmalara dönüşmeye başlamıştır.⁶ Bu cümleden olarak cemaatlerin kendi adaletlerini ya da adalet anlayışlarını dağıtmaya veya sağlamaya çalışmalarının, son derece karışık bir ortamın yaratılmasında önemli bir adım olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Olaylar Bâb-ı Âli tarafından duyulduğunda ölü sayısı yüzleri çoktan aşmıştı.

Yerel yöneticilerin yetersizliği⁷ ve basiretsizliği ise ortamın daha da gerginleşmesine yol açmıştır. Bu arada İngiltere'nin Mersin Konsolosu Binbaşı Dought Wylie, tıpkı bir sömürge memuru gibi hareket ederek, yerel yöneticilere aldirmaksızın kendi inisiyatifi ile çeşitli kararlar alarak uygulatacaktır.⁸ Öte yandan mevsimin tarım etkinliklerinin yoğunlaştığı bir dönem olması, mevsimlik işçi olarak Adana'ya gelenlerin de olaylara karışmalarına yol açacaktır.

Olayların yakın bölgelerden ve Rumeli'den getirtilen askeri birliklerin Adana'ya ulaşmalarıyla durulduğu bir dönemde, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişinin ardından,⁹ Adana'da olaylar yeniden alevlenmiştir. Kent yangınlar içinde kalmış, silahlı çatışmalar sonucunda yüzlerce insan yaşamını kaybederken, ölenler arasında iki yüz kadar Rumun da bulunduğu bildirilmişti.¹⁰ Bazı Batılı

⁵ Bu zati öldüren Ermeni olayların ardından kurulan Divan-ı Harp'te yargılanarak on beş yıl kürek cezasına mahkum edilmiştir. Bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, İrade-i Askeriye, Gen. No.916, Hus. No.45.

⁶ Kodaman-Ünal, *Abdurrahman Şeref Efendi ...*, s. 111.

⁷ Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 428; Artin Arslanyan, *Adana'da Adalet...*; *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, ss. 71-72; Salahi R. Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre...*, s. 1271; Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, (Ankara: Kültür Bak. Yayını, 2001), s. 148. Ayrıca yerel yönetimin olaylardaki sorumluluğunun tescilli anlamında bkz. *B.O.A. İrade-i Askeriye* Gen. No: 1323, H. No: 65.

⁸ Binbaşı Dought Wylie'nin yaptırımları hakkında bkz. Salahi R. Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre...*, s. 1271.

⁹ Adana'da yaşanan olaylarla İstanbul'daki 31 Mart İsyanı arasında ilişki kuran görüşler için bkz. Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1996), ss. 114-115; Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, (Ankara: İmge Yayınevi, 1994), s. 111; karşıt görüşler için bkz. Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre...*, ss. 1277-1279; Uras, *Tarihte Ermeniler...*, ss. 557-558.

¹⁰ *İkdam*, 10.R .1327. (1 Mayıs 1909)

Ülkelerin (İngiltere, Fransa ve Rusya) donanmalarının Mersin limanında boy göstermeleri, askerlerin daha soğukkanlı hareket etmeleri ve Bâb-ı Âli'nin denetimi ele alması ile olaylar son bulmuştur. Olayların ardından elde edilen bulgularda, Meşrutiyet'in getirmiş olduğu yasal silah edinme özgürlüğünden yararlanan Ermenilerin ciddi biçimde silahlandıkları, bu konuda bir din adamı olan Monsenyör Muşeg¹¹ tarafından teşvik edildikleri görülmektedir.¹²

Yaşanan olaylar sonucunda ortaya çıkan yıkım karşısında İttihatçılar gerçekten de iyi bir sınav vererek, ciddi bir yardım organizasyonu oluşturmaya başardılar. Kısa sayılabilecek bir sürede felaketten etkilenenleri, fiziki koşullar açısından olumlu sayılabilecek ortamlarda ikamet etmelerini sağladılar. Özellikle dinsel mekanların yeniden yapım ve onarımı konusunda, arşivlerde bulunan irili ufaklı belgelerin fazlalığı, olayın dinsel yönüne atfedilen önem konusunda bir fikir verebilir. Bu sayede Batı kamuoyu gözündeki imajlarını bir nebze de olsa düzeltmeyi hedeflemiş olabilirler. Ancak İttihatçılar'ın II. Meşrutiyet süreci ile başlayan 'demokratik' iklim içerisinde Ermeni cemaatinde yaratmayı başardıkları güven duygusu, Adana'da yaşanan olaylardan sonra önemli ölçüde zedelendi.¹³

Adana Olayları'nın yaratmış olduğu gerginlik bir süre sonra görece olarak yatıştı, bu sayede İttihatçılar Ermeniler ile olan ilişkilerini, I. Dünya Savaşı öncesine kadar, iyi sayılabilecek bir düzeyde sürdürmeyi başarabildiler. Özellikle Taşnaksutyun örgütü ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler daha da gelişti ve her iki siyasal örgüt, '*ilerleme, anayasa ve birlik uğrunda ortak çalışmada bulunma, gerıcilere karşı mücadele etme ve eski istibdat rejimi zamanında yayılan Ermenilerin bağımsızlık için çalıştıkları yolundaki yanlış düşünceleri silmek için*' aralarında anlaştilar.¹⁴ Olayların ardından sadece dört ay sonra kabineye bir Ermeni bakanın girmesi ve 1912 seçimlerinde yine işbirliği yapılması bu olgunun kanıtlarıdır.¹⁵

¹¹ Adana Ermeni Murahhasası (Psikoposu)

¹² *İkdam*, 4 Ca.1327. (24 Mayıs 1909).

¹³ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 116.

¹⁴ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 131.

¹⁵ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s. 118.

YARGILAMA-SORUŞTURMA

Adana'daki gelişmelerin İstanbul'a yansımalarının ardından, Patrikhane ve Meclis-i Mebusan'da ciddi bir tepki ortaya çıkmıştır. Gerek Patrikhane yetkililerinin söylemlerinde gerekse Meclis-i Mebusan'daki görüşmelerde pek çok benzer yönler bulunmakla birlikte ağırlık, olayların sorumlularının bir an evvel yakalanarak cezalandırılması konusunda belirmiştir. Adaletin ivedilikle sağlanması için, yerel değil, merkezden atanacak, tarafsız bir Divan-ı Harp oluşturulması düşüncesi ısrarla savunulmaktaydı.¹⁶ Dönemin önde gelen yazarlarından Hüseyin Cahit, Tanin Gazetesi'nde, '*...Adana katliamı hakkında bütün gerçekleri hiçbir noktayı saklamadan, değiştirmeden, meydana çıkarmak ve adalet neyi gerektiriyorsa, ödün vermeden onu uygulamaktan ibarettir ....Vaka'nın içeriği ve sebepleri, failleri hakkında efkâr-ı umumiye-i medeniyede zerre kadar şüphe kalmamalı ve herkes, bütün dünya görmeli ki; artık Osmanlılar adalet ve insaniyete bütün kalpleriyle bağlıdırlar, (olayın) taraflarının hareket ve suçlarını gizleme düşüncesinden uzaktırlar...*'¹⁷ diyerek adaletin sağlanmasının, yeni yönetimin dünya kamuoyu önündeki meşruluğu ve prestiji üzerinde önemli etkiler yapacağını vurgulamaktaydı.

Meclis-i Mebusan'da Adana Olayları'ndan sonra yapılan görüşmelerde, Doktor Arif İsmet Bey, kürsüde yaptığı konuşmada '*Valinin bu eşal-i dinin katiyen mugayir-i hakikat olduğunu ve bunların meskût'ana bırakılmayıp, (olaylara) iştirak edenlerin cezalandırılması ve bunun için Meclis-i Umumi Milli'ce bir karar ittihaz edilmesi'* teklifini getirirken, Varteks Efendi ise '*İdare-i örfiye namıyla bir komisyon teşkili ile beraber, meclisten de ayrıca bir komisyon teşkili ve müsebbiplerin ve Abdülhamit'in tevzi'* teklifinde bulunmuştur, Halep Mebusu Ali Cenani Bey, Valinin telgrafının, kendisinin de olaylara kanıştığını gösterdiğini öne sürerek, yargılanmasını teklif etmiştir, bundan sonra sekiz imzalı bir önerge okunmuştur. Bu önerge; 1) Sorumluların Divan-ı Harb-i Örfice yargılanması, 2) Seçilecek Divan-ı Örfi heyetinin İstanbul'dan oluşturulması, 3) Hala kuşatma altında tehlikede bulunan, Dört Yol'un tahliyesi, 4) Yardıma muhtaç ve korumasız kalanların ihtiyaçları için, para sağlanması, 5) Gasp edilmiş malların geri alınması ve değerleri hakkında defter düzenlenmesi için tarafsız

¹⁶ İkdâm, 10.Ra.1327. (1 Mayıs 1909).

¹⁷ Tanin, 03.Ca. 1327. (23 Mayıs 1909).

Adana Olayları'yla ilgili soruşturma ve yargılama süreci, yukarıda anlatılan gelişmelerin yanı sıra İttihatçılar'ın, dışarıdan olabilecek bir müdahaleyi engelleyebilmek için verdiği uğraşların etkisi ve gölgesi altında gerçekleşmiştir.

*komisyonların oluşturulması zorunludur*¹⁸ biçiminde özetlenebilecek kararları içermektedir.

Adana'daki olayların ardından, Ermeni Patrik Kaymakamı Ohannes Arşuruni Efendi ise, refakatinde Piskopos Hamayak ve Karayan İstipen Efendiler olduğu halde, Sadrazamın evine giderek, olayların ardından dükkanlarının yanmasıyla Ermenilerin uğradığı maddi kayıpların

telafisini, muhtaç durumda bulunanlara en seri biçimde çadır ve gerekli yardım malzemelerinin sağlanmasını, yaralılar için gerekli personel ve malzemenin gönderilmesini, yanan evlerin onarımını ve yağma edilen mülklerin sahiplerine iadesini, olaylarda sorumluluğu bulunanların bir Divan-ı Harp huzurunda yargılanarak sert biçimde cezalandırılmalarını istemiştir. Bu isteklerinin yanı sıra oluşturulacak olan Divan-ı Harp üyelerinin tarafsız olabilmesi için, İstanbul'dan seçilecek kişilerden meydana gelmesi gereği, yerel hükümetin tarafgirlik sergilediği anımsatılarak istenmiştir.¹⁹ Bu sırada olayların ardından, yapılan ilk yazışmalarda sorumluluğun Ermeni cemaatinde olduğu yolundaki bilgilerden rahatsızlık duyan Taşnaksutyun örgütü, bu duyarlılığını İstanbul'a da hissettirmiştir.²⁰

Adana Olayları'yla ilgili soruşturma ve yargılama süreci, yukarıda anlatılan gelişmelerin yanı sıra İttihatçılar'ın, dışarıdan olabilecek bir müdahaleyi engelleyebilmek için verdiği uğraşların etkisi ve gölgesi altında gerçekleşmiştir. Yargılamaların sonucunda ortaya çıkacak olan manzara, yapılan yargılamalar esnasında dış dinamiklerin fazlasıyla etkin olduğunu göstermektedir. Sultan II. Abdülhamid dönemindeki Ermeni İsyanları'nda olduğu gibi, olaylar içinde suçları sabit olan bazı Ermenilerin ya af edilmeleri ya da cezalarının hafifletildiğinin görülmesi, İttihatçılar'ın dış siyasi dengeleri daima göz önünde bulundurdukları izlenimini yaratmaktadır ki; bu bağlamda Sultan II. Abdülhamid dönemi içinde yaşanan sürecin İttihatçılar döneminde de devam ettiği düşünülebilir.

¹⁸ *Ahenk*, 11. Ra.1327. (2 Mayıs 1909).

¹⁹ *İkdam*, 10. Ra.1327. (1 Mayıs 1909).

²⁰ *BOA*, BEO, Adana-Gelen: 265898/471.

Adana Olayları'nın sebeplerini ve faillerini araştırmak ve cezalandırmak üzere, adliye, mülkiye ve askeri memurlardan, İstanbul'da oluşturulan Divan-ı Harp Heyeti 7 Mayıs 1909 Cuma günü²¹ Adana'da faaliyetine başlamıştır.²² Ancak bu oluşturulan tek Divan-ı Harp Heyeti değildir Hükümet öncelikle, Mayıs ayı başlarında Miriliva Yusuf Kenan Bey başkanlığındaki I. Divan-ı Harp Heyeti'ni Adana'ya, daha sonra Miralay Osman Nuri Bey başkanlığındaki II. Divan-ı Harp Heyeti'ni Cebel-i Bereket Sancağı'na ve Süvari Kaymakam Reşit Bey başkanlığındaki III. Divan-ı Harp Heyeti'ni de Adana'ya göndermiştir. Farklı tarihlerde olayların yaşandığı bölgelere gönderilen bu mahkemeler zaman zaman taraflı davrandıkları gerekçesiyle eleştirilmişler, hatta bu yüzden görevlerinden istifa edenler olduysa da Dahiliye Nezareti'nin devreye girmesi ile istifalar geri alınmıştır.²³

13 Mayıs 1909'da Sadrazam Adana Olayları'nı soruşturmak üzere bir komisyon kurulduğunu açıkladı, Meclis-i Mebusân da bu hükümet komisyonuna katılması için iki temsilci seçti.²⁴ Komisyonun devlet memurları kanadında Şuray-ı Devlet Maliye Dairesi'nden Baha Bey, Manastır Vilayeti Adliye Müfettişi Artin Efendi²⁵ ve Şuray-ı Devlet Başkatibi Arif Bey ile hakimlerden Musdikyan Efendi²⁶ gibi adlara rastlanmaktaydı. Bu komisyonda dikkat çeken nokta ise, üye olarak birkaç Ermeni'nin de içinde yer almasıdır, bu durum İttihatçılar'ın içte; olaylardan sonra, daha önce imparatorluğun Hıristiyan unsurları arasında yarattığı güven duygusunun sarsılması karşısında, güven duygusunun yeniden tesis edilmesi, dışta ise; yargılama ve soruşturma sürecinin tarafsız biçimde sürdürüldüğünün gösterilmesi için atılmış bir adım olarak düşünülebilir. Bütün bunların yanında, Adana Olayları'ndan hemen sonra, vilayetten Dahiliye Nezareti'ne gelen bir telgrafta, olaylara kimlerin neden olduğunu bulmak için yerel adli makamların, taraflı, baskılar karşısında korkak ve iktidarsız olduğu yolunda bilgilerden bahsedilmesi üzerine, Dahiliye Nezareti, soruşturmanın selameti için İstanbul'dan birkaç memurun Adana'ya gönderilmesini

21 *Tanin*, 21.R.1327. (12 Mayıs 1909).

22 *Tanin*, 26.R.1327. (17 Mayıs 1909).

23 Ayfer Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, (İstanbul: Tez Yayınları, 2001), s. 354.

24 Şefik Bey (Karesi) ve Agop Babikyan (Tekfurdağı), ancak daha sonra Şefik Bey'in hastalığından ötürü bu göreve Yusuf Kemal Bey (Kastamonu) seçildi.

25 BOA, BEO, Sadaret Defterleri, Giden: 265939.

26 Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s.143.

kararlaştırılmış, öncelikle Cezair-i Bahr-i Sefid Vilayeti İstinaf Müdde-i Umumisi (üst mahkeme savcısı) ile Mersin Mutasarrıfı bu görev için seçilmişlerdir.²⁷

Divan-ı Harp ve Soruşturma Heyeti'nin Adana'ya ulaşmalarından sonra İstanbul'a olay ve soruşturma-yargılamalarla ilgili ilk bilgiler ulaşmaya başlamıştır. Gelen ilk bilgilerde, 23 Mayıs 1909 tarihi itibarıyla yüz otuz Müslüman doksan beşi Hıristiyan olmak üzere toplam iki yüz yirmi beş kişinin tutuklandığı bildiriliyordu.²⁸ 24 Mayıs 1909 tarihli Tanin Gazetesi'nde ise, dönemin Dahiliye Nazırı Ferid Paşa ile yapılan bir söyleşi yayımlanmaktaydı. Bu söyleşi esnasında Ferid Paşa, (Adana Olayları'yla ilgili olarak) suçluların cezalandırılması için, bir Divan-ı Harp Heyeti kurularak Adana'ya gönderildiğini, bu mahkemenin bir subayın başkanlığı altında oldukça etkili çalıştığını, şu ana kadar yüz yirmisi Müslüman, altmış Hıristiyan olmak üzere, toplam yüz seksen kişinin tutuklandığını ayrıca sekiz, dokuz kişinin idama mahkum olduğunu, bu cezaların yerine getirilebilmesi için, telgrafla izin istendiğini, cezaların uygun görülmesi halinde, bu cezaların ifası için hemen emir verileceğini belirterek, ayrıca soruşturma için, içinde Meclis-i Mebusan'dan üyelerinde bulunduğu komisyonların kurulduğunu, belirtmekteydi.²⁹

Bu arada, Adana'da oluşturulan Divan-ı Harbin olaylardan ötürü herhangi bir Müslüman idam etmeye karar vermesi halinde yeni bir katliam yapılacağı yolunda bir rivayet yayılmışsa da bu dedikodu daha sonra ilgili Divan-ı Harp Heyeti tarafından yalanlanmıştır.³⁰ Aynı gün Tanin'de yayımlanan bir başka habere göre de Adana Olayları'na karıştığı belirlenen altmış kişi Maraş'ta tutuklanarak Adana'ya gönderilmişti.

2 Haziran 1909 tarihinde, Adana Olayları'na karıştıkları belirlenen 9'u Müslüman 6'sı gayrimüslim on beş kişi idam, altı kişide on beş yıl süreyle kürek cezasına Adana'da kurulu bulunan Divan-ı Harbi Örfi tarafından çarptırıldılar.³¹ Bu cezalar seri biçimde 10 Haziran 1909 tarihinde yerine getirilmiş,³² idam cezaları şehrin

²⁷ BOA, BEO, İrade-i Dahiliye, Giden: 266085.

²⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Takvim-i Vekâyi'de Ermenilerle İlgili Haberler (1908-1915), *Bellekten*, LV/214, Ankara, 1994, s. 807.

²⁹ *Tanin*, 04.Ca.1327. (24 Mayıs 1909).

³⁰ *Tanin*, 10.Ca.1327. (30 Mayıs 1909).

³¹ *Ahenk*, 13.Ca.1327. (2 Haziran 1909) ve *Tanin*, 14.Ca.1327. (3 Haziran 1909).

³² *Ahenk*, 24.Ca.1327 (13 Haziran 1909).

çeşitli yerlerinde ifa edilmiştir, asılanların cesetleri bir süre idamların gerçekleştirildiği mahallerde kalmıştır. Adana Olayları'nın sona ermesinden sonra merkez ve çevresinde tutuklamalar devam etmiş, dört yüz kırk beş Müslüman, yüz on yedi gayrimüslim tutuklanmıştır³³ Cezaya çarptırılan kişilerin kimlikleri ve suçları şöyle idi; *Köprübaşı semtinde asılanlar*: Nisan'ın birinci ve ikinci günlerinde (14-15 Nisan 1909) tarihinde Adana'nın Tarsus kapısında Menzil ve Büklü ve Ohanoğlu Hanı'nda birtakım ev basana ön ayak olarak ahali-i İslâmiyeden elliye yakın kişiyi öldürdükleri sabit olmasından dolayı Mülkiye-i Ceza Kanunnamesi'nin 56. maddesi gereğince idamına karar verilen Adana'nın Çukurmescid Mahallesi'nden kasap Misak Serkisoğlu aynı suçla idama mahkum olan Adana'nın Tepebağ Mahallesi'nden Karabet oğlu kasap Haço, daha sonra Haço'nun oğlu olan ve firari durumda bulunan Rupen'de mahkum edilmiştir.³⁴ Belediye azasından Sadrikyan Artin Efendi'yi öldürdüğü sabit olmasından dolayı Ceza Kanunnamesi'nin 170. maddesi gereğince idamına karar verilen İbrahim oğlu Elci Hacı Mahmud. Belediye dairesinde tenzifat memuru Marsob'u öldürmesinden dolayı 170. madde gereğince idama mahkum olan Mısırlı Beşirağaoğlu Beşir. 16 Nisan 1909 tarihinde Karaisalı kazasının Köpücü ve Çakallı köyleri civarında kadın ve erkek on üç Ermeni'yi öldürmek için teşebbüste bulunduğu ve bunların öldürülmesine katıldığı sabit olmasından dolayı Mülkiye-i Ceza Kanunnamesi'nin 26. maddesine dayanılarak idamına karar verilen Kapucu Köyü jandarma efradından Durdu Mustafa oğlu Mehmet. *Buğdaypazarı'nda asılanlar*: Adana'nın Hamamkırbi Mahallesi'nden Hançer oğlu kasap Artin ve Şabaniye Mahallesi'nden Hançer oğlu kasap Ohannes Menzil, Büklü ve Ohanoğlu hanlarında elliye yakın Müslüman öldürdükleri sabit olduğundan Ceza Kanunu'nun 56. maddesine dayanılarak idamlarına karar verilmiştir. Çakallı Köyü'nden Molla Ahmet oğlu Hasan'ın oğlu Mehmet, Çakallı Köyü'nden Cıvciv Hüseyin oğlu Hasan, Çakallı Köyü'nden Kâmile oğlu Mustafa, Çakallı ve Kuyucu köylerindeki olaylardan dolayı idama mahkum edilmişlerdir. *İstasyon civarında asılanlar*: Adana'nın Hamamköprü Mahallesi'nden Hançer oğlu kasap Karabet, Tarsus kapısı hanlarında elliye yakın Müslüman'ın öldürülmesinden dolayı Gani Asif Mahallesi'nden Girakus oğlu Çekesiz Kivruk, Nisanın ikinci günü (15 Nisan

³³ Tanin, 18.Ca.1327 (7 Haziran 1909).

³⁴ BOA, İrade-i Askeriye, Gen. No:734, H. No:97.

1909) Sucuzade Mahallesi'nden Hasan'ı öldürmekten dolayı Çakıllı Köyü'nden Abdurrezzak oğlu Mehmet, Bardakdağı Köyü'nden Karacaoğlu İsmail oğlu Şükrü, Kuyucu ve Çakallı köyleri olaylarına katılmalarından dolayı.³⁵

Diğer Mahkumiyetler

Adana Olayları'na katılanlar Divan-ı Harb-i Örfice çeşitli cezalara çarptırıldılar: Adana'nın Yurtan Mahallesi'nden Hüseyin oğlu belediye kahvecisi Adem, belediye tanzimat memuru Marsob'un öldürülmesinde yardımcı olduğu sabit olduğundan Mülkiye-i Ceza Kanunu'nun 157. maddesine dayanılarak on beş sene kürek cezasına çarptırıldı. Adana Jandarma Alayı'nın 1. Merkez Taburu 1. Süvari Bölüğü onbaşlılarından Adanalı Haydar bin Ahmet olaylar sırasında görevini terk ederek, emrolunan memuriyete gitmediği ve verilen emre uymayarak kendi inisiyatifi ile dolaştığı sabit olduğundan Askeri Ceza Kanunu'nun 91. maddesine dayanılarak jandarmalık görevine son verilerek 22 Mayıs 1909 tarihinden itibaren bir yıl pranga cezasına çarptırılmıştır. 6 Haziran 1909 itibariyle Adana merkez ve ilçelerinde tutuklananların sayısı, dört yüz kırk beşi Müslüman yüz on yedisi Hıristiyan olmak üzere toplam beş yüz altmış ikiye ulaşmıştı.³⁶

Adana'da yaşananların bir daha tekrar etmemesi için Bâb-ı Âli, hükümetin uyguladığı hareket şekli hakkında Adana vilayetine bir telgraf göndererek, olaylara ve cinayetlere karıştıkları belirlenen kişilerin cins ve mezheplerine bakılmaksızın istisnasız şiddetli ceza verilmesini, bu şekilde dışta tarafsız ve adilane davranılmadığı yolunda çıkan dedikodu ve söylentilerin tarafsız davranılarak tekzip edilmesinin sağlanmasını emretmiştir. Ayrıca tarafsız bir şekilde bu cezaların hızla yerine getirilmesi için Harbiye Nezareti'ne birbiri ardına yazı göndererek, cezaların yerine getirilmesi sırasında kötü olaylara sebebiyet verilmemesi de istenmiştir.³⁷

Bu sırada Adana'da oluşturulan Divan-ı Harb-i Örfi Heyet-i Tahkikiyesi'nde savcılık görevini yapmak üzere İlbasan Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi Asaf ve Manastır Vilayeti Merkez Bidayet Müdde-i Umumi Muavini Faik Kemal ve Vilayet-i Mezkure İstinaf Azay-ı Mülazımı Murat Beyler ile Kırkkilise Bidayet Mahkemesi

³⁵ *Ahenk*, 24.Ca.1327 (13 Haziran 1909).

³⁶ Seyitdanlıoğlu, *Takvim-i Vekâyi'de Ermenilerle...*, s. 809.

³⁷ *Tanin*, 20.Ca.1327. (9 Haziran 1909).

azasından Sbuğ ve Birliğ ve Tikveş kazaları vilayet mahkemeleri azasından Ohannes, Zeki ve İsa Efendiler bu göreve atanmışlar ayrıca yollukları için Edirne, Manastır ve Selanik defterdarlıklarına da haber verilmiştir.³⁸ Ayrıca Adana'ya gönderilen Meclis-i Mebusan ve devlet memurlarından oluşan dört kişilik teftiş heyeti, Mebusan Meclisi'nden iki, üç kişinin daha heyete ilavesini istemiş, bunun üzerine yapılan seçim sonucunda Selanik Mebusu Emanuel Karasu Efendi'nin (Selanik) heyete katılmasına karar verilmiş ve durum bir yazıyla Sadaret'e bildirilmiştir,³⁹ ancak Emanuel Karasu Efendi sağlık sorunları nedeniyle Adana'ya gidememiştir.⁴⁰

Yargılama sürecine yönelik bu yakınmalarla ilginç bir tezat; 31 Mayıs 1909 tarihi itibarıyla Adana Divan-ı Harb-i Örfince suçlanan ve İngiltere Konsolosluğuna sığınmış olan beş Ermeni ile ilgili durumdur.⁴¹ Adana'dan 6 Temmuz 1909 tarihinde alınan bir telgrafta İngiltere Konsoloshanesi'ne sığınan bu beş Ermeni'nin Adana Divan-ı Harbine teslim olduğu bildirilmekteydi.⁴² Daha sonra bu Ermenilerden yargılanarak tahliye olunan Dr. Reçyan adlı kişi, 17 Temmuz 1909 tarihli Tanin Gazetesi'ne gönderdiği açıklamada '*Adana Hadisesinde meznunen bir müddet İngiltere Konsoloshanesinde bulundum. Bادهu Divan-ı Harbin adalet-i meşhudesine güvenerek hükümete geldim. Tahkikatı adilane ile masumiyetim anlaşıldı, tahliye olduğumdan alenen muarız teşekkürde bunun gazetenizde ilanını rica eylerim.*' diyerek yargılamaların niteliği ile ilgili olarak kişisel düşüncelerini belirtirken, Gayrimüslim dinsel seçkinlerden farklı bir değerlendirmede bulunmuş oluyordu.⁴³

30 Haziran 1909 tarihinde Adana'da soruşturmalar devam ederken, şehirde bulunan, aralarında Gregoryenler, Protestanlar, Katolikler, Süryaniler, Rum Katolikleri vb., gayrimüslim topluluğun önderleri, anayasa ve devlete olan bağlılıklarını gösteren ve asla bir isyan çıkarmak ereğinde olmadıklarını içeren bir belgeyi hazırlayarak, çeşitli hükümet dairelerine dağıtıyorlardı.⁴⁴ Bu arada

³⁸ *Tanin*, 21.Ca.1327. (10 Haziran 1909).

³⁹ *Tanin*, 09.C.1327. (28 Haziran 1909).

⁴⁰ BOA, BEO, Dahiliye-Giden, 272993.

⁴¹ BOA, BEO., Adana -Giden, 267908.

⁴² *Tanin*, 19.Ca.1327. (8 Temmuz 1909).

⁴³ *Tanin*, 28. Ca. 1327. (17 Temmuz 1909).

⁴⁴ Salahi R. Sonyel, *İngiliz Belgelerine Göre...*, s. 1283.

⁴⁵ Adana Divan-ı Harp Mahkemesi'nin hazırladığı olaylarla ilgili tutanak, Reis-i Mirliya Yusuf Kenan, azadan Miralay Abdurrahman Ziya bin Vehbi, Miralay Ömer Naili bin

Hükümet tarafından Adana'ya gönderilen I. Divan-ı Harb-i Örfi⁴⁵ 13 Temmuz 1909'da, yine Hükümet tarafından Adana'ya gönderilen Adana Tahkik Heyeti 11 Temmuz 1909'da olaylarla ilgili raporlarını verdiler.⁴⁶

21 Temmuz 1909 tarihinde, olaylar esnasında vali olarak görev yapan, eski Adana Valisi Cevad Bey, Ferik İsmail Fazıl Paşa'nın başkanlığındaki III. Divan-ı Harb-i Örfice⁴⁷ yargılanmak üzere Adana'ya getirilirken, sorgulanması ve soruşturması yapılan, olaylar esnasında garnizon kumandanı olan, sabık Ferik Mustafa Remzi Paşa'nın da yargılanmasına başlanmıştır.⁴⁸ Adana eski valisi Cevad Bey ile eski garnizon kumandanı Ferik Mustafa Remzi Paşa ve diğer idari ve askeri yetkililerin, Adana III. Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanmaları, 7 Eylül 1909 tamamlanmış⁴⁹ ve yargılananlar hakkında aşağıdaki kararlar verilmiştir.⁵⁰

'Adana eski valisi Cevad Bey olaylar esnasındaki aczi nedeniyle, olayların bastırılmasında başarılı olamadığı anlaşıldığından altı yıl süreyle devlet hizmetinden uzaklaştırılmasına, bundan sonra idari görevlerde bulunmamasına, Kumandan Mustafa Remzi Paşa'nın üç ay süreyle Adana'da ikamet ettirilmesine, İtidal Gazetesi sahibi İhsan Fikri Efendi'nin iki sene süreyle Adana'da gazete yayınlamasına, merkez kumandanı Binbaşı Osman ve Kolağası Abdullah Efendiler'in üçer, Yüzbaşı Beşir Ağa'nın iki ay hapislerine, vilayet maiyet memurlarından olup ayaklanma sırasında İtidal Gazetesi'nde makale yayımlayan İsmail Safa Efendi'nin hapsine, eşraftan Bağdadizade Abdülkadir Efendi'nin beraatına ve Adana'da bulunması gerginliğe yol açabileceğinden dolayı iki sene süreyle Hicaz'da ikametine, Cebel-i bereket Mutasarrıfı saiki Asaf Bey'in beraatına karar verilmiştir.' Bu kararlar Meclis-i Vükela ve padişah tarafından da onanmıştır.

Bu sırada Adana Olayları'nın başlamasında, olayların ivme kazanmasına yol açan eylemlerden birisi olan; Adana Kuyumcular

Mehmed, Kaymakam Osman, Kolağası Ahmet Lütfü, Kolağası Mustafa Şükrü bin Mehmed, Yüzbaşı Ahmet Ziya bin Osman, Yüzbaşı İsmail Refi bin Mehmed Raşid tarafından hazırlanmıştır. Bkz. Kodaman-Ünal, *Son Vakanüvis...*, s. 116.

46 Kodaman-Ünal, *Son Vakanüvis...*, ss. 98, 116.

47 BOA, İrade-i Askeriye, Gen. No:805, H. No:95., Divan-ı Harb-i Örfi Riyaseti'ne Ferik İsmail Fazıl Paşa'nın atanması ve olaylar esnasında Adana'da bulunan idari görevlilerin yargılanmalarıyla ilgili olarak.

48 *Tanin*, 18.B.1327. (5 Ağustos 1909).

49 BOA, İrade-i Askeriye, Gen. No:1323, H. No:65.

50 *Ahenk*, 24.Ş.1327. (10 Eylül 1909).

Çarşısı'nda, Adana'nın önde gelen dinsel seçkinleri arasında yer alan İmamzâde Nuri Efendi'nin öldürülmesi olayının faili olan, Kuyumcu Asador veled Mıgırdıç'ın on beş sene kürek cezasına mahkum edildiği kayıtlara yansırken,⁵¹ olaylarla ilgili olarak tutuklananların sayısı; Merkez Vilayet Hapishanesi'nde 253 Müslüman, 42 Gayrimüslim ve Mersin, Cebel-i Bereket ile Karaisalı'da 79 Müslüman, 29 Gayrimüslime ulaşmıştı.⁵²

Yargılamalar ilerledikçe verilen kararlara yönelik müdahalelerde artmaktaydı. 8 Eylül 1909 tarihli İkdâm Gazetesi'nde yayımlanan bir haberde; Adana Olayları nedeniyle daha önce Adana Divanı Harbi tarafından idam cezasına çarptırılan dört Ermeni için, Patrik Turyan Efendi'nin Sadrazam ve Dahiliye Nazırı'na başvurarak söz konusu cezaların tehir edilmesini istediği, bunun üzerine Dahiliye Nazırı'nın Adana'ya talimat verdiği, ancak cezaların infaz edildiği yolunda haberlerin gelmesi üzerine Patrik Turyan Efendi'nin görevinden istifa edeceği belirtilmekteydi. Daha sonra *Latriki Gazetesi*, Patriğin istifasıyla ilgili olarak Dahiliye Nazırı Talat Bey ile bir mülakat yapmış, Talat Bey bu mülakat esnasında, Patriğin istifa etmesi konusunun Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulu) gündemine gelmediğini, ancak Patriğin istifa etmek istemesinin de doğru bir hareket olmadığını çünkü söz konusu dört Ermeni'nin cezalarının idamdan, müebbet küreğe çevrildiğini, dolayısıyla kimsenin idam edilmediğini ve Patrikhane ve Patriğin davranışlarının üzüntü verici olduğunu belirtecektir.⁵³

4 Şubat 1910 tarihinde, 2 Ağustos 1909'da Adana'ya vali olarak atanan Cemal Bey, vilayetteki unsurlar arasındaki dostluk ve kardeşliğin yeniden tesisi için, Adana Olayları'ndan ötürü hapiste bulunan veya mahkum olan herkesin af edilmesi için Bâb-ı Âli'ye bir yazı gönderiyordu.⁵⁴ Adana Valisi Cemal Bey, kendi valiliği esnasında sadece Adana şehrinde Divanı Harb-i Örfi tarafından 30 Müslüman'ı, Erzin kazasında 17 Müslüman'ı ve 1 Ermeni'yi idam ettirmiştir. İdam edilen Müslümanlar arasında Adana ve havalisinde nüfuzu bulunan Bağçe Kazası Müftüsü ve şehrin ileri gelen ve zengin ailelerine mensup gençler de bulunmaktaydı.⁵⁵

51 BOA, İrade-i Askeriye, Gen. No:916, H. No:33.

52 *Tanın* 11 C. 1327. (30 Haziran 1909).

53 *İkdâm*, 24.Ş.1327. (10 Eylül 1909).

54 *Ahenk*, 23.M.1328. (4 Şubat 1910).

55 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 432.

Yargılama ve soruşturma süreci sonlanırken, Hükümet tarafından Adana'ya gönderilen Araştırma Heyeti içinde yer alan Agop Babikyan (Tekfurdağı), şehirde belli bir süre kaldıktan sonra sıcağı ve hastalığını bahane ederek İstanbul'a dönecek, Yusuf Kemal Bey (Kastamonu) üç hafta daha Adana'da kalacak ve Adana'da bulunan İngiliz Konsolosu Wylie'nin hazırlamış olduğu raporun bir kopyasını alıp, kendi yaptığı araştırmada elde ettiği bilgileri Wylie'ye verecek, bir nüshasını da Adana'da bulunan Divan-ı Harb-i Örfi Reisi'ne iletacaktır.⁵⁶ Daha sonra İstanbul'a dönen Yusuf Kemal Bey, Babikyan'a Wylie'nin hazırladığı raporun sonuç kısmını Türkçe'ye çevirip, Meclis'e vermeyi teklif ettiyse de bu istek karşılıksız kalmıştır.⁵⁷ Kısa bir süre sonra esrarengiz bir biçimde ölen Agop Babikyan'ın kendisinin hazırladığı bir rapor ortaya çıktı.⁵⁸ Yusuf Kemal Bey de yaklaşık elli sayfadan oluşan ve belgelerle desteklenmiş raporunu Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na vermiştir.⁵⁹ Babikyan raporunda Adana Olayları'nın sebeplerini '*Meşrutiyet idaresinin tekrar kurulması, eski idarenin kendilerine olağanüstü bir güç sağladığı kişilerin çıkarları üzerinde kötü bir etki yapmıştı. Bundan dolayı, tabii bu gibilerde, yeni yönetime ve bu meşrutiyeti kurmak için kanlarını dökmeye hazır bulunan Ermenilere karşı büyük bir kin ve düşmanlık beslemişlerdi. Bu nedenle bu kişiler, meşrutiyet yönetimine saldırıda başarılı olabilmek için, öncelikle Ermenileri yok etmeyi düşündüler. Halkın bilgisizliğinden yararlanarak her tarafta Ermeniler hakkında halkın en ince duygularını yaralayacak şekilde suçlama ve iftiralar yaydılar.*'⁶⁰ biçiminde açıklamıştır. Ağırlıklı olarak Wylie'nin raporunu destekleyen Yusuf Kemal Bey ise, olayların çıkmasındaki başlıca etkenleri Müslüman halkın cehaleti ve Ermenilerin tahrikleri olarak özetlemekteydi.⁶¹

Yusuf Kemal Bey raporunu Hükümete vermesine rağmen Babikyan'ın kesin raporunu Hükümete vermeden ölmesi, Adana Meselesi'ni gönderdiği Araştırma Heyeti'nin raporuna dayanarak çözeceğinin açıklayan Hükümeti zor durumda bıraktı. Bu durum karşısında, Araştırma Heyeti'nin raporu üzerinde çalışmak için

⁵⁶ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 145.

⁵⁷ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 145.

⁵⁸ Bu rapor için bkz. Esat Uras, *Tarihte...*, s. 558.

⁵⁹ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 147.

⁶⁰ Uras, *Tarihte Ermeniler...*, s. 558.

⁶¹ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 148.

Meclis-i Mebusan'dan sekiz kişilik⁶² bir komisyon seçildi. Bu komisyonda Hayri Bey (Şeyhülislam), Krikor Zöhrap (İstanbul), Varteks (Erzurum), Bedros Hallacyan (İstanbul), Ali Münif Beyler (Adana) yer alırken, komisyon başkanlığına Hayri Bey seçilmiştir.⁶³

Seçilen bu komisyon Hükümet tarafından Adana'ya gönderilmiştir. Komisyonun ilk toplantısında, Yusuf Kemal Bey'in raporu üzerinde tartışılmış, ancak Komisyon'un Ermeni üyeleri bu rapora itiraz edince toplantı sonuçsuz kalmıştır. Daha sonra Agop Babikyan'ın Adana Hadisesi'ne dair notları Zöhrap Efendi tarafından bir araya getirilerek yeni bir rapor oluşturulduysa da bu raporda olaydan tamamen Türklerin sorumlu tutulduğu için komisyonda kabul edilmemiş, böylece her iki tarafın birbirini suçladığı sonuçsuz tartışmalar sürüp gitmiştir. Sonuçta Ali Münif Bey her iki raporu inceleyerek yeni bir rapor hazırlamak için komisyondan izin almış ve elde edilen belgelere dayanan yeni bir rapor hazırlayarak, bir örneğini Komisyona bir örneğini de Hükümete vermiştir. Ali Münif Bey hazırladığı raporda olayların Ermenilerin tarafından başlatıldığını, Türkler tarafından da büyütüldüğünü iddia etmekteydi.⁶⁴ Adana Olayları'ndan sonra Dahiliye Nazırı olan Talat Paşa ise olaydan sonra elde edilen bütün verileri incelediğini, olayların Ermenilerin kışkırtması olduğunu araştırma komisyonundaki Ermeni üyelerinin de kabul ettiğini, hatta bizzat Agop Babikyan'ın kendisine bunu ifade ettiğini söylemekteydi.⁶⁵ Bir çelişki olarak, Talat Paşa, olaylar esnasında Müslüman halkı kıyıma teşvik etmiş olan, Bağçe Müftüsü'nün cezalandırılması konusunda ısrar ettiğini ve bunun üzerine mahkemenin Müftü ile suç ortaklarını idama mahkum ettiklerini belirterek, cezanın af edilmemesini de sağladığını belirtmektedir.⁶⁶ Cemal Paşa da adı geçen müftüyü bizzat kendisinin tarafından idam ettirdiğini savlamaktaydı.⁶⁷ Son olarak, 23 Temmuz 1910 tarihinde Adana Olayları'yla ilgili soruşturma ve yargılama yapan Divan-ı Harpler'de yargılanan kişilerle, mahkum oldukları cezaları gösteren bir belge yayımlandı.⁶⁸

62 Ali Münif Bey anılarında diğer üç kişinin adını anımsayamadığını ifade etmektedir.

63 Ali Münif Yegani, *Hatıralar*, Haz: Taha Toros, (İstanbul: İSİS Yayınevi, 1996), ss. 51, 52.

64 Yegani, *Hatıralar*, s. 52.

65 Talat Paşa, *Anılar*, Haz: Alpay Kabacalı, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2000), s. 23.

66 Talat Paşa, *Anılar*, s. 24.

67 Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 432.

68 BOA, İrade-i Dahiliye, Vesika No: 4.

SONUÇ

Araştırma Komisyonları ve Divan-ı Harpler'in soruşturma, araştırma ve yargılama görevlerini tamamlayarak İstanbul'a dönmeleriyle yargılama-soruşturma süreci tamamlanmıştır. Olayların ardından gerek Ermenilerin gerekse Türklerin konuya ilişkin yazdıkları eserlerde yargılama-soruşturma süreci bir paradoks haline getirilmiştir. Konuyla ilgili sınırlı Ermeni kaynaklarında bu süreç; olayın sorumluluğunun Ermeniler üzerine yıkılması için gerçekleştirilen bir olgu olarak betimlenmiştir.⁶⁹ Türklerin yazdıkları anı niteliğindeki eserlerde ise yargılama-soruşturma sürecinin adil ve Osmanlı birliğini sağlayıcı, dış müdahaleyi engelleyici bir manzara içinde tasvir edildiği görülmektedir.⁷⁰

Adana Olayları, uygar dünyada da geniş yankılar uyandırmış, bir anlamda İttihatçılar'ın korktukları başlarına gelmiş, olaylardan İttihat ve Terakki sorumlu tutularak, Sultan II. Abdülhamit döneminin siyasal ve sosyal yapısının devam ettiğini gösteren bir kanıt olarak değerlendirilmiştir. Avrupa kamuoyu olayları dinsel bir perspektiften değerlendirdiğinden, İttihatçılar'ın ciddi bir prestij kaybına uğradıkları söylenebilir. Olayların ardından gerçekleşen yargılama ve soruşturmalar esnasında biraz da bu olgunun getirmiş olduğu bir refleksle olaylarda sorumluluğu bulunan Ermenilerin affı yoluna gidildiğini, bizzat İstanbul'daki merkezi yönetimin, hukuksal sonuçlar üzerinde etkili olduğunu görmekteyiz.

İttihat ve Terakki'nin modern çağın gereği olarak, merkezi ve güçlü bir devlet kurma, çeşitli dinlere ve etnisitelere mensup insanları eşitlikçi bir anayasal çerçeve içinde bütünleştirme politikası, Ermenilerin de içinde bulunduğu unsurlar tarafından, asimilasyon siyaseti olarak algılanmaktan kurtulamamıştır. Bu cümleden olarak, yakın geçmişte Balkanlar'da yaşanan ayrılıkçı deneyimler ve I. Dünya Savaşı içinde yaşadıkları gerçekler onların Türkçü kimliklerinin ön plana çıkmasında önemli bir rol oynayacaktır.

69 V.N. Dadrian, 'The Circumstances Surrounding The 1909 Adana Holocaust', *Armenian Review*, Cilt 41, Güz 1988, Artin Arslanyan 'Adana'da Adalet ...

70 Bkz. Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*; Talat Paşa, *Anılar*; Cemal Paşa, *Hatıralar*; Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralar* (1908-1913), (İstanbul: 1978).

Handwritten signatures and stamps at the top of the page, including a large signature on the left and several smaller ones and stamps on the right.

Handwritten text in Turkish, starting with "68 sayılı kararın..." and continuing with a detailed account of events and legal proceedings. The text is written in a cursive style and includes several lines of text.

BOA, BEO, Adana-Gelen:265898/471

صدر ایداره عظمیٰ منسوب قلمی

نمبر و تاریخ درجہ	تاریخ منظور شد	مہ و دستراری درجہ	مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین	تاریخ منظور شد	مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین
نمبر و تاریخ درجہ ۵۰۸	تاریخ منظور شد ۹۸	مہ و دستراری درجہ ۸	مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین حاجت عالیستہ بلکہ نظر رکھین ترہ اولیٰ	تاریخ منظور شد	مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین

الحمد لله اعظام اولیائہ دیوانہ حرب عظمیٰ ہستی و فخرہ ذی مدخل اولیائہ شرفہ
تحقیقات و تفصیلات قانونی اجری طبعی اولیاب اجوہ دفعہ ہا اسہ و متفرغانہ
معاوضہ تحقیقات و گنجانہ اولیہ جود معاوانا ہا تا سہہ اجرائی اجوہ درجہ درجہ
مجلس برکھت با لاتیاب اللہ ی سر پچا اعراضی لرونہ ڈار داخلہ نظر رہہ جبہ مستحق
اللہ نظرہ مجلس معورانہ و کلاوہ لہا کی المصلحتہ گفتہ مذکورہ ہا کی اعراضی
دربارہ عظمیٰ ~~مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین~~ ~~مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین~~
مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین ~~مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین~~
سوی دہلہ مالکہ درجہ ہا اعضا سند ہہ لایاب اللہ صاحبہ ولای شہلہ مفسسہ
اربتہ اقدہ ہہ حرب اجوہ ~~مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین~~
مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین ~~مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین~~
ریاستہ شہلہ لرنہ واسطو گفتہ اعضا ~~مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین~~
نویضا عریکہ دعووت خراج راقہ ~~مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین~~
لازم کہ عہدہ ہہ اکٹوہ اجرائی اجاساتہ وی ~~مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین~~
مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین ~~مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین~~
مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین ~~مجلس معورانہ ریجنس خواہد نظر رکھین~~

۵۰۸
۵۰
۵۰
۵۰
۵۰
۵۰
۵۰
۵۰

BOA, BEO, Sadaret Defterleri, Giden:265939

YURT DIŞINA KAÇAN ERMENİLERİN İKİNCİ MEŞRUTİYET'İN İLANI ÜZERİNE GERİ DÖNME ÇABALARI

Yrd. Doç. Dr. Hasan BABACAN*

Title: *The Strive of the Armenians, who Fled to Other Countries, for Turning Back After the Declaration of the Second Constitutional Rule, Meşrutiyet.*

Abstract: *Beginning with the second half of the 19th century, because of the variety of the reasons, Ottoman Armenians began to migrate to the United States, Russia and other European countries. The Armenian Church and Western powers encouraged the Ottoman Armenians to take up the arms against the Ottoman state to establish an Armenian state in densely Turkish populated areas. Reign of Abdülhamit II empowered policies to topple separatist Armenian activities and due to success of these policies, the Armenians failed to achieve their objectives and many Armenians left the country. After the declaration of the Second Constitutional Rule, Meşrutiyet, runaway Armenians applied to the state for their return. Armenian applicants mostly argued that they escaped from Abdülhamit's iron rule and they expected that the reign of the freedom would ensure their return and repossession of their assets in the Empire.*

Keywords: *Armenian Migration, Northern Anatolia, Kurd Clans, Abdülhamit II, Missionaries, Diaspora Armenians.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeni Göçü, Kuzey Anadolu, Kürt Aşiretleri, II. Abdülhamit, Misyonerler, Diyaspora Ermenileri*

GİRİŞ

O smanlı vatandaşı olarak yüzyıllardır rahat ve huzur içerisinde yaşayan Ermenilerle Avrupa devletlerinin iliőkisi, 18. yüzyıldan itibaren Avrupa'da meydana gelen, siyasi sosyal ve ekonomik köklü değişim süreci ve buna bağlı olarak ortaya çıkan sömürgecilik düşüncesi sonucunda başlamıştır.

* Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Isparta. E-posta: babacan@fef.sdu.edu.tr

Dönemin büyük Avrupa Devletleri (Düvel-i Muazzama), Asya'nın kapısı olması sebebiyle daha çok, Osmanlı Doğu Anadolu ve güney vilayetleriyle emperyalist politikaları sebebiyle ilgileniyorlardı. Bu ilgileri, bölgede yaşayan gayrimüslim unsurlardı. Bunlar da özellikle Ermeniler, Suriye Lübnan ve diğer bölgelerde yaşayan Hıristiyan unsurlardı. Özellikle Ermeniler, Anadolu'nun orta kesimlerinden doğuya doğru hatta Çukurova bölgesi gibi Akdeniz'e sınır, Ortadoğu'ya, körfezlere ve doğu ticaret yollarına hakim bölgelerde yaygın olarak yaşamaları sebebiyle daha çok ilgi çekiyordu.

İşte bu özel konuları sebebiyle Ermeniler ve Ermeni meselesi 18. yüzyıldan itibaren özellikle Rusya, Fransa ve İngiltere tarafından Şark Meselesi'nin bir parçası olarak, Hıristiyan Osmanlı vatandaşlarının haklarını korumak bahanesiyle sıkça gündeme getirilmeye başlanmıştır. 19. yüzyılın başlarından itibaren bu devletlere Amerika Birleşik Devletleri de eklenmiştir.

Ermenilerle ilgilenen batılı devletlerin ilginç olan ortak noktaları, her devletin Ermenilere kendi mezheplerini kabul ettirerek yanlarına çekme gayretleridir. Bu açıdan Osmanlı Ermenileriyle ilk ilgilenen, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'de siyasi ve ekonomik çıkarlarını temin, hatta sürekli kılmak isteyen, Rusya ve İngiltere'nin bölgede bulunmasını veya onların güdümünde bir Ermenistan kurulmasını menfaatlerine aykırı bulan Fransa olmuştur. Bu amaçla Fransa, Ermeniler arasında Katolik mezhebinin yayılması için propagandalarına başlamıştır.

Ermeni meselesinin 93 Harbi'nden sonra uluslararası boyut kazanması üzerine Ermeniler, Doğu Anadolu'da bir devlet kurmak hayaliyle başta Fransa olmak üzere Avrupa devletleri ve Amerika ile daha sıkı ilişkiler kurmaya ve o ülkelerde siyasi faaliyetlere başlamışlardır. Katolik misyonerlerin 19. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'dan Paris'e gönderdikleri Ermeniler, özellikle maddi durumu iyi olmayan öğrenciler ve birkaç iş adamından oluşmaktaydı. Bu kimseler Fransa hükümetinin de desteğiyle çeşitli gazeteler çıkararak bir Ermeni kamuoyu oluşturmaya ve bu yayınları Anadolu'ya göndererek Ermeni halkını bilinçlendirmeye çalışıyorlardı.

Ermeniler, Osmanlı sınırlarında çıkarılan eylemleri çarpıtarak, Türklerin kendilerini yok ettikleri yönündeki asılsız propagandalarıyla Batı kamuoyunu kendi yanlarına çekmeye çalışıyorlardı. Onların bu yöndeki propagandalarına inanan Fransız halkı, bazı devlet

adamları ve bir kısım aydınlar, Ermeniler lehine faaliyetlerini artırmışlar, Batı kamuoyunda 'Zavallı Ermeni'-'Katil Türk' imajının yerleşmesinde önemli rol oynamışlardır.

Fransa'dan başka Osmanlı Ermenileriyle yakından ilgilenen ve onlara kapılarını açan bir diğer ülke de Rusya olmuştur. Çarlık Rusya geleneksel sıcak denizlere inme politikasının önünde büyük bir engel olarak gördüğü Osmanlı Devleti'ni yıkabilmek için Doğu Anadolu'daki Osmanlı Ermenilerini ve İran'daki Ermenileri kullanmaya başlamıştır.

Çar I. Petro, Doğu ticaretinden rahatça faydalanabilmek için daha 18. yüzyılda Ermenilerden istifade etmeyi düşünmüş ve onlara kendi ülkesine geldikleri takdirde dini siyasi her türlü imkanları tanıyacağı yönünde vaatlerde bulunarak, Ermenilerin Rusya'ya bağlanması ve ondan destek beklemesini sağlamıştır. Özellikle de Rusya'nın 20 Haziran 1804 tarihinde İran ile yaptığı savaşı kazanarak İran'ın bölgedeki otoritesini kırdıktan sonra, Ermenilerle aralarında mezhep ve ırk farkı olmasına rağmen Ruslara meyletmeye başladığı görülür.

Ermenilerin Kafkasya'da sempatisini kazanan Ruslar, yüzyıllardır Osmanlı-İran arasında ihtilaflara neden olsa da Türk nüfusunun çoğunlukta bulunduğu (% 73) Revan Hanlığı'nın Ermenistan Vilayeti şekline dönüştürülmesi politikasını uygulamaya başladılar. Bu politika çerçevesinde Rus İncil Cemiyeti, 1815'te Petersburg'da 15.000 Ermenice İncil bastırdı. Bu emellerini hemen hemen tamamı Türkçe konuşan Osmanlı Ermenilerine de ulaştırabilmek için 1822 yılında Türkçe İncil bastırıp Ermenilere dağıttı.

Bir taraftan dini propagandaya devam eden Rusya diğer yandan da Kafkaslardan güneye doğru yayılmasına devam ediyordu. Bu ilerlemesi sonucunda Ermenilerin kutsal şehri olan Eçmiyazın şehrinin de bulunduğu Revan bölgesini ele geçirdi. Rusya'nın bu yayılmasına karşı koyamayan İran ile Rusya arasında 5 Mart 1828 yılında imzalanan Türkmençay Antlaşması Ermeniler için de bir dönüm noktası olmuştur. Başlangıçta bağımsız bir Ermenistan olarak ilan edilen bölge, kısa süre sonra Rusya tarafından ilhak edilmiştir.

İran'la yapılan savaşta Ermeniler Ruslara öncülük ve kılavuzluk ettiler. Özellikle Türkmençay Anlaşması'nın imzalanmasının ardından etrafta bulunan ve bölge sınırları dışında kalan Ermeniler gönüllü veya bazen zorla mal-mülklerini satarak Revan bölgesine göçürülmüşlerdir. Böylece Çar I. Nikola Revan Hanlığı'nı Ermenistan

Kaldı ki 93 Harbi sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda Osmanlı Ermenileri ile ilgili bir maddenin bulunması, Ermeni meselesinin ilk kez uluslar arası bir antlaşmada yer almasını sağlamış oluyordu.

Vilayeti'ne çevirme yönünde önemli bir adım atmış oluyordu. Rusya, bu faaliyetleriyle Doğu ve Batı Türklüğü'nün irtibatını kesmiş oluyordu.

Rusya'da Ermeni diasporasının ortaya çıkması işte bu olaylar sonrası görülür. Yaşadıkları bölgede mezhep ırk ve inanç farkı olmasına rağmen tek Hıristiyan olan Rusya'dan başka yakınlaşacakları devlet olmayan Ermeniler, kiliselerinin

de tesiriyle Rusya'ya çeşitli sebeplerle göç etme ve yerleşme haklarını elde ettiler. Ermeni gençlerinin bir çoğuna Rusya'daki üniversitelerde okuma hakkı tanındı. Bu üniversitelerde yetişen gençlerden bazıları da Rus devletinin idari ve askeri kadrolarına atandılar.

Ayrıca Ruslar saygın ilim kurumlarından olan Petersburg'daki İmparatorluk İlimler Akademisi'nde Ermeni tarihi ve edebiyatı üzerine metin ve tercüme yayınlamaya başlayarak Ermeni aydın sınıfının da yetişmesine ve onların kültürel kimliklerini geliştirmelerine yardımcı oluyorlardı. Böylece Osmanlı Ermenileri'ne de ulaşarak Osmanlı Devleti'ni içten vuracak bir güce kavuşmayı amaçlıyorlardı.

Ruslar bu amaçlarında da başarılı olduklarını 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde gördüler. Çünkü ordularındaki Ermeni subaylar ve idari kadrolar, bu savaşta Osmanlı Ermenileri'yle karşı karşıya geldiler, onların Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtılmalarında etkin görev aldılar. Üstelik savaşın sonunda imzalanan Edirne Antlaşması'na konulan bir madde ile İran'da olduğu gibi Rusya'ya göç etmek isteyen Ermeni ve diğer Hıristiyan unsurlara izin verilmesi yönünde şartlar ileri sürüldü. Bunun sonucunda da 1830 yılında Rusya'ya oldukça fazla sayıda Ermeni'nin göç ettiği görüldü.

Rus Çarı, ülkesinde yaşayan ve emrinde çalışan Ermeniler vasıtasıyla Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için önemli bir faaliyet daha göstermişti ki bu da, 1877-78 Osmanlı Rus Harbi sırasında, bölgede yaşayan Rus yanlısı Ermenilere silah, araç, gereç sağlayarak Rus ordusunun bölgedeki faaliyetlerini kolaylaştırmış olacaktı. Kaldı ki 93 Harbi sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nda Osmanlı Ermenileri ile ilgili bir maddenin bulunması, Ermeni meselesinin ilk kez uluslararası bir antlaşmada yer almasını sağlamış oluyordu.

Aslında bu şartlar altında Ermeniler Osmanlı idaresinden gerçekten memnun kalmamış olsalardı Rusya'ya göçenlerin sayısı oldukça fazla olması gerekirdi.

Ermenilerin din ve mezheplerine karışmıyormuş gibi görünen Rusya yavaş yavaş onları Ortodokslastırma planı uyguluyordu. Yukarıda Fransızların politikalarında değindiğimiz gibi her devlet bölge ahalisine kendi mezhebini kabul ettirme peşinde idi. Ruslar aslında özellikle Osmanlı Ermenilerini

kendi nüfuzuna alarak Doğu Anadolu'nun ardından Adana ve Çukurova'ya inmeyi planlıyorlardı. Ermeniler de Rusya'nın bu politikasına alet olarak kendilerine Çukurova'dan başlayıp bütün Doğu Anadolu'yu kapsayan bir devlet kuracağına inanıyordu.

Bu arada bazı Ermeni grupları Rusya hakimiyetindeki Kafkas topraklarına göç ediyorlardı. Doğu Anadolu bölgesi ile yakından ilgilenen ve Hamidiye alaylarının kurulmasından memnun olmayan Rusya, bölgedeki Ermenileri göçe teşvik ediyordu. Rusya'nın amacı, Osmanlı Devletinin aşiretleri silahlandırarak Ermenilere saldırmaları sonucu Ermeniler Rusya'ya iltica etmeye mecbur kalıyorlarmış gibi bir hava yaratarak Avrupa'nın dikkatini bölgenin üzerine çekmek idi. Rusların bu emel ve faaliyetlerini Ermeni gazeteleri de sürekli işleyerek Ermeniler arasında ve Avrupa kamuoyunda Rusların politikalarını destekler mahiyette propaganda yapıyorlardı.

Aslında bu şartlar altında Ermeniler Osmanlı idaresinden gerçekten memnun kalmamış olsalardı Rusya'ya göçenlerin sayısı oldukça fazla olması gerekirdi. Rusya da zaten Kafkasya'ya kitlesel bir Ermeni göçünü istemiyordu. Hatta bazı Ermeni gurupların bazen Rus yetkililer tarafından geri çevrildikleri de görülmüştü.

Ermeni diasporasının oluştuğu faaliyetlerini günümüze kadar sürdürdüğü bir diğer ülke de Amerika Birleşik Devletleri (ABD)dir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Amerika'da bir Ermeni varlığı yoktu. Ermeniler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş Amerika'ya göç etmeye başladılar. Osmanlı Devleti'nden Amerika'ya yönelik Ermeni göçünü, Anadolu'ya 1820'li yıllarda gelen Amerikalı misyonerler başlattılar. 1830'dan itibaren İstanbul'u kendilerine merkez edinen Amerikan misyonerleri, Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar gidip Ermeniler adına bir eğitim seferberliği başlattılar. Bu eğitim sonucu Ermeni gençlerinde Amerika'yı görme arzusu uyandı. İşte Amerika'ya göç eden Ermenilerin ilk grubunu, eğitimlerini sürdürmek amacıyla

Amerika'ya giden bu öğrenciler teşkil etmekteydi. Eğitimini tamamlayanlardan bir kısmı Amerika'ya yerleşti. Amerikan pasaportu ile dönenlerden din eğitimi almış olanlar Protestan kilisesinde, hukuk, tıp ve eczacılık eğitimi görenler ise İstanbul'da serbest olarak çalışmaya başladılar.

Amerika'ya giden ikinci Ermeni grubunu küçük esnaf, sanatkar ve köylü sınıfı oluşturmaktaydı. Bunlar daha çok tarım ve sanayi alanındaki gelişmeler sonucu büyük miktarda iş gücüne ihtiyacı olan Amerika'nın isteklerine uygundu. Ancak bu göçmenlerin daha çok misyonerlerin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri yerlerde ikamet edenlerdendi. Önce bekarlar gitmiş daha sonra yakınlarını götürmüşlerdir. Üçüncü grubu ise isyanlar sonucu Anadolu'yu terk edenler oluşturmaktaydı. 1890 yılından itibaren Anadolu'da meydana gelen başarısız isyan hareketleri sonucu Ermeni ahalsinin desteğini alamayan zengin şehirli tüccarlar ve ihtilalci dernek üyeleridir. Ayrıca bu grup İran, Mısır, Avrupa'daki diğer ülkelere de göç etmişlerdir.

Amerika'ya göçen Ermenilerin faaliyetleri sonucunda 1894 tarihinde ilk defa Amerika Senatosunda Ermeni sorunu gündeme gelmiştir. Amerika, Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde açtığı okullar vasıtasıyla Anadolu'daki Ermenileri Protestan mezhebine çekmeye başlamıştı. Bunu daha ileri götürerek 1895 yılında Sivas ve Erzurum'da Amerikan konsolosluğu açıldı. Bu dönemde Ermeni Hınçak ve Taşnak komiteleri Anadolu'da kanlı eylemlere başladılar.

1896 yılından sonra özellikle Amerikan misyonerlerin faaliyetlerinin yoğun olduğu Harput, Merzifon gibi önemli merkezlerde yaşayan Ermeni nüfusunun yarıdan fazlası Amerika'ya göç etti. Dikkat çekici olan nokta Osmanlı'dan göçen Ermenilerin bazılarının, Amerikan pasaportu alarak geri dönmeleri ve kanlı eylemlere karışmalarıdır. Osmanlı Devleti bu gibi kimseleri yakalayıp tutukladığı, cezalandırmak istediği zaman Amerikan makamları müdahale ederek kendi vatandaşı olduğu iddiasıyla bu Ermenileri resmen himaye etmişti.

Osmanlı topraklarında Amerika desteğiyle Ermenilerin karıştığı bu gelişmeler yaşanırken, 1880 tarihinden itibaren Amerika basınında sistematik biçimde Ermeni propagandası yapılıyordu. Türklerin Ermenilere baskı yaptığı ve katliamlar yaptığı iddiaları sürekli gündeme getirilerek Osmanlı Hükümeti devamlı suçlanıyordu.

ERMENİLERİN II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE YURT DIŞINA KAÇIŞI

Ermenilerin Osmanlı topraklarından kaçarcasına ayrılmaya başladıkları dönem, yukarıdaki izahlardan anlaşılacağı üzere, özellikle 93 Harbi sonrasında, bir diğer deyişle, II. Abdülhamit dönemine rastlar. Çünkü bu dönemde, Tanzimat'tan beri Doğu Anadolu'da uygulanan reform hareketlerinin daha çok Ermeniler lehine gelişmesi üzerine Müslüman ahali arasında oluşan memnuniyetsizlik ve Müslüman-Ermeni çatışmalarının arttığı hatta katliamlara varan çatışmaların yaşandığı bir ortam ortaya çıkmıştı.

II. Abdülhamit, Doğu Anadolu'da yıkıcı ve bölücü faaliyetlerde bulunan misyonerlerin faaliyetlerini takip etmeye, izinsiz açılan yabancı okulları kapatmaya başlamıştı. Yeni açılacak okulları da hükümetin iznine tabi tutmuştu. Böylece bölgedeki Ermeni faaliyetlerini kontrol altına almak istiyordu. Fakat bu girişimlerinde de tam manasıyla başarılı olduğu söylenemez.

Bunun üzerine Sultan Abdülhamit, kendi merkezîyetçi-İslamcı-dengeci-reformcu devlet anlayışına göre, her yönden çelişkiler içinde olan ve uluslar arası çıkarların çarpıştığı Doğu Anadolu'da yeni bir politika denemesine girişmiştir. Bu politika Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik yapısında bir değişiklik yapmamış fakat politik ve az çok kültürel durumda Müslüman halkın lehine bir durum meydana getirmiştir. Doğu Anadolu'da herhangi bir Ermeni devletinin kuruluşunu önlemek politikalarının temelini oluşturan II. Abdülhamit, bölgedeki aşiretlerle ilgilenmeye başladı.¹ 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nden sonra bölgede oluşan otorite boşluğundan istifade etmeye çalışan, İran yanlısı Kürt aşiretleri ve Ermenileri kontrol altına almak için diğer aşiret reislerini kendine bağlama yolunu seçti ve onlara hediyeler, silah askeri malzeme ve uzman subaylar gönderdi. 1884 tarihinden itibaren bölgedeki aşiretlere yumuşak davranarak, silahlar dağıtarak, onların devlete bağlılıklarını artırmaya çalışılıyordu. Böylece, Osmanlı Hükümeti bölgedeki aşiretleri az çok kontrolü altına almış iken, Ermenilere de ılımlı davranmaya özen göstermiştir.

1885-90 yılları arasında bölgedeki Ermenilerin önemli bir şikayetleri yoktur, sadece mahalli memur ve bazı aşiretlerin davranışlarından şikayetçi idiler. Fakat bu arada merkezleri yurt dışında bulunan Ermeni tedhiş ve terör örgütlerinin, Avrupa

¹ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, (Ankara: 1987), s. 27.

devletlerinden aldıkları destek ve teşviklerle Doğu Anadolu'da ve diğer bölgelerde devlet aleyhine faaliyetler göstermeye başlamaları II. Abdülhamit'i iyice korkutmuş, Doğu Anadolu'nun elden çıkabileceği düşüncesine sevk etmiştir. Bu sebeple II. Abdülhamit, Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Ermeni okullarını, gazetelerini ve diğer bölücü faaliyetleri kontrol altına almaya başladı. 1890 yılında yapılan bir aramada Ermeni kiliselerinden bol miktarda silah çıkması, Osmanlı Hükümeti'ni bölgedeki Müslüman halka, özellikle de aşiretlere daha yakın davranmaya ve işbirliği yapmaya yöneltti. Çünkü tehlike büyüktü ve hem aşiretlerin hem de devletin bölgedeki otoritesinin geleceği tehlike altında idi. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamit; bölgede devlet otoritesini tesis etmek, Ermenilerle Müslüman ahali arasında bir güç dengesi kurmak, aşiretlerden bir güç olarak istifade etmek, Ermenilerin faaliyetlerine engel olmak ve Doğu Anadolu'yu yıkıcı Rus ve İngiliz politikalarından korumak için Hamidiye Süvari Alaylarını kurdu.²

Hamidiye Alayları'nın kurulması, 1890'lı yıllara kadar her türlü silahlı eylem ve belki de toplu isyan hareketi için hazırlıklarını tamamlayan Ermeni terör örgütlerinin planlarını bir anda bozdu. Çünkü II. Abdülhamit, bu alaylar sayesinde Müslüman ahaliyi örgütlendirerek Ermenilere karşı hazırlıklı tutmayı ve çıkabilecek bir iç isyanda kuvvet dengesini oluşturarak, bölgede ordunun gelişine kadar olayları kontrol altına alabilecek, hem caydırıcı hem de aktif mücadele yapabilecek bir güç oluşturmuştu. Bundan dolayıdır ki, 1891 tarihinden itibaren Ermeniler sürekli olarak hükümetten Hamidiye Alayları'nın dağıtılmasını istemişlerdir.

İşte II. Abdülhamit'in dolayısıyla Osmanlı Hükümeti'nin Doğu Anadolu'daki Ermenilere karşı uyguladığı tedbirli ve temkinli politikalar sonucunda bölgedeki Ermeni göçü başlamıştır. Bu göç, coğrafi olarak yakın olması nedeniyle büyük ölçüde Rusya'ya daha sonra da misyonerlerin yönlendirmeleri nedeniyle Amerika'ya yönelik olmuştur. Fransa ve İngiltere'ye olan göçler de önemli bir yer tutmaktadır.

Yurt dışına göçü aslında Osmanlı Devleti pek de istemiyordu. Çünkü, göç eden Ermenilerin daha sonra gittikleri ülke pasaportuyla geri dönerek bölücü eylemlerine devam edebilecekleri ve kapütülasyonlar sebebiyle devletin bunlara bir şey yapamayacağı endişesi vardı. Bu sebeplerden dolayı devlet göç yasağı bile koymuştur.

---

² Kodaman, *Sultan II Abdülhamid Devri*, ss. 29-30.

Göç yasağının olduğu dönemlerde resmi engelleri aşmak amacıyla gizli örgütler kurulduğu gibi Ermeni simsarları da türemişti. Bunların faaliyetleri sonucu göç yasağı delinmişti. Ermeni simsarları para karşılığında Harput, Sivas, Adana, Mamuretülaziz (Elazığ) ve Diyarbakır'da oturan Ermenileri Mersin iskelesinden gemilerle Amerika ve İngiltere'ye gönderiyordu. Ermeniler, Beyrut, İzmir, Mersin, Trabzon gibi limanlar üzerinden Rusya, Amerika ve diğer ülkelere göç ediyorlardı.³

Yurt dışına kaçan Ermeniler, gittikleri devletlerin özellikle Rusya'nın kendilerine uyguladığı vize nedeniyle Osmanlı vatandaşlığını terk etmek, yani nüfus cüzdanlarını (Tezkire-i Osmani) iade etmek veya yırtıp atmak mecburiyetinde kalmışlardır. Aynı zamanda geride bıraktıkları taşınmaz mallarını da; ya komşularına, ya da devlete satmış bunun karşılığında da kendilerine senet verilmiştir. Yine yurt dışına giden bu gibi Ermeni ahalisi, gittikleri ülkelerde kısa zamanda vatandaşlığa kabul ediliyorlar ve vatandaş oldukları ülkenin pasaportunu almaya başlıyorlardı. Bir kısmı da aldıkları bu pasaportla hemen Osmanlı topraklarına dönmek istiyorlardı. Bunun gerekçesi ise, Ermenilerin kapitülasyonların, özellikle de 1830 tarihli Türk-Amerikan Ticaret Antlaşması'nın Amerikan vatandaşları Türk mahkemelerinde muhakeme edilemez hükmünü vermiş olması sebebiyle bu ayrıcalıktan yararlanmak istekleridir. Zaten Osmanlı Devleti'nin göçleri engellemekteki temel amaçta bu tür gelişmeleri önlemek idi.

Osmanlı Devleti ilk tedbir olarak geri dönen Ermenilere vize uygulama gibi yöntemlere baş vurdu. Daha 1905 yılından itibaren yabancı ülke vatandaşlığına geçen Ermeniler, Marsilya, İskenderiye, Köstence konsolosluklarından vize alarak Türkiye'ye dönüyorlardı. Durumun fark edilmesi üzerine Bâb-ı Ali Tâbiyet Kalemi çeşitli tedbirler almaya başladı ve özellikle Padişah tarafından dikkatli olunması konusunda uyarıldı. Alınan bu tedbirlere rağmen, Bâb-ı Ali'nin korktuğu başına geldi ve özellikle Amerika'ya göç eden Ermenilerin çoğu gerçek kimliklerini saklayarak Amerikalı sıfatıyla Anadolu'ya gelemeye çalıştı. Bu şekilde geri dönenlerin yine Osmanlı sınırları içerisinde bölücü ve yıkıcı faaliyetlerde bulunması da gözlerden kaçmıyordu.

II. Abdülhamit döneminde, özellikle de 1895 olayları sonrasında memleketlerini terk eden Ermenilerin yerlerine 93 Harbi sonrası

³ Nedim İpek, 'Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü', *Akademik Açı*, (1996/2), ss. 109-110.

Osmanlı Devleti'ne sığınan Kafkasyalı Müslümanlar, Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Rusya'dan göç eden Müslüman ve Türkler yerleştirilmişlerdi. Ayrıca bir kısım arazilere de bölgede yaşayan Kürt Aşiretleri el koymuşlardı.⁴

MEŞRUTİYET'İN İLANI ÜZERİNE ERMENİLERİN GERİ DÖNME ÇABALARI VE BÖLGE HALKI İLE MÜCADELELERİ

II. Meşrutiyet'in ilanının ardından Osmanlı Devleti'nde meydana gelen siyasi değişiklikler ve olaylar, II. Abdülhamit'in de tahttan indirilmesinden sonra, özellikle İstanbul'daki Ermeni Patriğini ve Ermeniler üzerinde emelleri olan Ruslar ve diğer Avrupa devletlerini ve Amerika'yı ümitlendirdi. Ülke dışındaki Ermeniler, Patrik ve yaşadıkları ülkelerin devlet ileri gelenleri tarafından yönlendirilerek Osmanlı topraklarına geri gönderilmeye başlanmıştır. Geri dönen Ermeniler, resmi makamlara verdikleri dilekçelerde, 93 Harbi'nden sonra istibdat devrinde hakarete uğradıkları, tehdit edildiklerini ve yaptıkları şikayetlerin sonuçsuz kaldığını belirterek bu nedenlerle evlerini barklarını terk etmek zorunda kaldıklarını ve arazi ve evlerinin de bölge ahalisi ve Kürt Beyleri tarafından gasp edildiğini söyleyerek, Meşrutiyet'in ilanından sonra yeni kurulan rejimin kendileri ve şikayetleriyle ilgileneceği ümidinde olduklarını, hatta kaybettikleri Osmanlı vatandaşlığının kendilerine iade edilmesinin kanun gereği olduğunu söylüyorlardı.⁵

II. Abdülhamit devrinde Osmanlı topraklarından kaçan ve Meşrutiyet'in ilanı üzerine geri dönmeye çalışan Ermenilerin hükümet karşısındaki durumları şu şekilde idi: Birincisi, Bâbü'lî'ye senet vererek Osmanlı vatandaşlığını terk eden ve nüfus kayıtları silinenler, bunlara *nızaî* deniliyordu. İkincisi, herhangi bir resmi işlem yaptırmayıp kaçanlar ki, bunlara da *firari* deniyordu.⁶

4 Aslında Osmanlı kanunlarına göre yabancı devletlere göç etmek isteyenler, Patrikhane tarafından da tasdik olunmuş bir dilekçe ve dilekçe sahibinin bir daha Türk topraklarına dönemeyeceğini beyan eden bir taahhütname ile yetkili makamlara müracaat ederek göç izni alması gerekiyordu. Bu izni alarak göç edenlere verilen pasaportlara bir daha geri dönemeyeceklerine dair şerh düşülüyordu. Bu şekilde göç eden ve bir ecnebi devletin tabiiyetine geçenler Osmanlı Devleti tarafından ecnebi kabul ediliyor ve ecnebilere tanınan muafiyet ve imtiyazlardan yararlanıyorlardı. Tabiiyet değiştirerek gidenlerin gayri menkulleri ilgili kanun gereği ya göçmenlere veriliyor ya da boş arazi sayılarak satılıyordu. Doğu Anadolu'da bazı şehirlerde Ermenilerin terk ettikleri araziler mahalli idareler tarafından sened-i hakani ile göçmenlere verilmiştir. İpek, 'Anadolu'dan Amerika'ya...' , s. 113.

5 BOA, *Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım (DH-SYS)*, Nr: 67/1-6/48: Ermeni Milleti Patrikliğinden Adliye ve Mezhepler Nezareti'ne yazılan arıza.

6 BOA, *DH-SYS*, 67/1-6-67, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezaretine (13 Haziran 1911 tarihli) takrir.

Geri dönen Ermeni sayısı arttıkça bunların tabiiyetleri ve gayrimenkulleri hakkında takip edilecek muamele hakkında Şura-yı Devlet tarafından bir kanun taslağı hazırlandı.⁷ Bu arada Osmanlı topraklarına, özellikle de Doğu Anadolu'ya dönen Ermeniler, terk ettikleri arazi ve emlaklerinin kendilerine iade edilmesini veya kendilerine de göçmen sıfatıyla ücretsiz arazi verilmesini istediler.⁸ Hatta bazı Ermeniler de mahalli yönetimlere başvurarak kendilerine ait arazinin gasp edildiğini iddia ederek bunların iadesini istediler. Oysa istedikleri arazilerin bir kısmı, II. Abdülhamit döneminde kaçarlarken resmen tapuya bağlanmış, bir kısmı da boş iken bölgedeki Kürt Aşiretleri ve göçmenler tarafından ihya edilmiş, bir kısmı da taraflar arasında adi senet ile satılmış daha sonra bu araziye alanlar tarafından tapusu kendi üzerlerine çıkarılmış, ve uzun zamandır da kullanılmaktaydı. Bu tür meseleler bölge vilayetlerinde mahkemeleri en çok meşgul eden davalar haline gelmişti.⁹

Bölge vilayetlerindeki mahkemelere ve kurulan gezici mahkemelerde görülen davalarda Ermenilerin iddiaları şöyle idi: Kendilerinin veya atalarından miras kalan arazilerin cebren veya çok ucuz bir surette Müslümanların eline geçtiğini iddia etmekteydiler ki, yukarıda da izah ettiğimiz üzere bu tür arazilerin büyük çoğunluğu kendi rızalarıyla sattıkları, ya resmi tapu veya adi senet karşılığında sattıkları arazilerdi. Ayrıca Yerli ahaliden bazıları imar ettikleri boş arazilerin tapusunu kendi üzerlerine çıkartmışlardı. Geri dönen Ermeniler, bu arazilerin de kendilerine ait olduğunu iddia etmekteydiler. Yine bazı Ermeniler, kanuni hakları olmadığı halde bir başkasının arazisi üzerine bina inşa etmek ve mahsulü kaldırmak suretiyle arazi sahibinin tasarruf hakkını ihlal etmekteydiler. Bu gibi Ermeniler söz konusu arazilerin kendi baba

7 Bu kanuna göre, rızai veya firarilerden geri dönenlere arazi ve emlak iade edilecekti. Tapu karşılığı bir başkasına devredilen veya göçmenlere verilen araziler de bu hükme tabi idi. Hatta firarilerin sattığı araziler de iade kapsamına alınmıştı. Ortaya çıkacak anlaşmazlıklar mahkemelerde çözülecekti. Ancak firariler ve rızailer, sahibi olduklarını iddia ettikleri araziler için tapu ibraz edemezler ve Defter-i Hakani'de isimleri kayıtlı değilse bu gibi arazi ve emlak halen üzerinde bulunanlara bırakılacaktı. Bunların tespiti ve halli için de seyyar mahkemeler kurulmuştu. Nedim İpek, Aynı makale, s. 114; BOA, DH-SYS, 67/1-6-45, Dahiliye Nezareti'nin Adliye ve Mezahip Şubesi tarafından 25 Mayıs 1911 tarihinde Hukuk Müşavirliğine verdiği tezkire ve Dahiliye Nezareti'nden Bitlis vilayetine gönderilen tezkire, BOA, DH-SYS, 67/1-6-43.

8 BOA, DH-SYS, 67/1-6/47, Bitlis Vilayetinden (Vali Hasan imzalı) Dahiliye Nezareti'ne yazılan Takrir (3 Mayıs 1911).

9 BOA, DH-SYS, 67/1-6-54, Erzurum Vilayetinden (Vali vekili Raif imzalı) Dahiliye Nezareti'ne yazılan 19 Ağustos 1911 tarihli takrir.

ve dedelerinin olduğu halde Şimdi kullananların bu arazileri zorla ellerinden aldıklarını iddia etmekteydiler.

Bazı Ermenilerin mahalli Kürt beylerinin arazilerini zaptettikleri gibi geride kalan akrabalarını sürekli tehdit ederek mallarını gasp ettiklerini, bunlara karşı devletin tedbir alarak kendilerini ve arazilerin korumasını istiyorlardı.¹⁰ İlginçtir ki, bu gibi Őikayetler zerine Osmanlı resmi makamlarının yaptığı araştırma ve incelemeler sonucunda söz konusu Őikayetçilerin bahsettikleri köy ve kazalarda adlarına kayıtlı hiçbir emlak ve araziye rastlanmamıŐtır.¹¹

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki vali ve kaymakamları tarafından maksatları anlaŐılan Ermenilere karşı sıkı tedbirler uygulanmaya başlanmıştı. Geri dönmüş gibi görünüp arazilerini isteyen bu Ermeniler hakkında sıkı takibat yapılıyor isteklerinin haklı olup olmadığı araŐtırılıyordu. Devletin bu konuda duyarlı davranan yetkilileri sayesinde bölgede birçok Ermeni müracaatının asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.

SONUÇ

II. Abdülhamit döneminde 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'nin ardından özellikle 1895 tarihinde meydana gelen Ermeni olaylarından sonra Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı uygulanan sıkı politikalar ve kurulan Hamidiye Alayları vasıtasıyla alınan sıkı tedbirler sonucunda bir kısım Ermeni ahalisi Rusya, Amerika ve bazı Avrupa ülkelerine göç etmişlerdir.

Bu Ermeniler II. Meşrutiyetin ilanından sonra, yaşanan bir takım siyasi olaylar ve kendilerine destek olan devletlerin, misyonerlerin ve İstanbul Ermeni patrikliğinin teşvik ve yönlendirmeleri sayesinde sanki söz ve davranıŐ birliği yapmıŐçasına geri dönmeye başlamışlardır. Kaçıp giderlerken Osmanlı vatandaşlığını reddetmelerine, arazi ve mallarını mevcut hukuk kuralları çerçevesinde yaş şahıslara veya devlete resmen satarak gitmelerine rağmen,

¹⁰ BOA, DH-SYS, 67/1-6-27 ve 31, Erzincan Sancağı Mama Hatun Kazası Herati köyünden halen Romanya'nın Köstence Şehrinde oturan Karabet Artinyan ve arkadaŐlarının Sadarete ve Dahiliye Nezareti'ne yazdıkları 28 Ağustos 1910 tarihli arıza. Bu arızada, köylerinde Kürt Beylerinden kaza idare meclisi üyeliğinde bulunan Hasan'ın, bazı köylüleri korkuttuğu ve geri dönen bazı Ermenileri '*Daha siz buralarda ne geziyorsunuz? Sizi köpek gibi öldürür leŐinizi sererim*' gibi tehditlerle kaçırımıŐ olduğu yönünde Şikayetleri söz konusu idi.

¹¹ BOA, DH-SYS, 67/1-6-28/1, Dahiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye Dairesinin 22 Kasım 1910 tarihinde Hariciye Nezareti sunduğu tezkire.

dönüşlerinde gittikleri ülkelerin pasaportunu taşıyarak, yine Osmanlı hukukunun kapitülasyonlardan kaynaklanan, açıklarından istifade etmek suretiyle yeniden mal mülk edinme bir yana eski arazilerinin gasp edildiği iddiasıyla bölgedeki Türk, Kürt ve diğer Müslüman ahali aleyhine davalar açma cesaretinde bulunmuşlardır.

Özellikle Rusya ve Amerikalı misyonerlerin telkinleriyle geldikleri Doğu Anadolu'da istedikleri ve kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri arazi ve malların ne şimdi ne de daha evvel kendilerine veya dedelerine ait olmadığı ortaya çıkmıştır. Fakat onları bu yola sevk eden destekçilerinin maksadı, Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak, hukukuna müdahale ederek asılsız belgeler ve iddialarla bölgeye yerleşmelerini sağlamak ve zaten taşıdıkları yabancı pasaportlarla daha rahat bir şekilde bölücü ve yıkıcı faaliyetlerde bulunmalarını temin etmektir.

Ermeniler, daha Sultan Abdülhamit döneminden beri kaldırılmasını istedikleri Hamidiye Alayları'nı kötülemek ve devlet taraftarı Kürt beylerini kötüleyerek, onları mesnetsiz iddialarla mahkemeye vererek, devletle ihtilafa düşürme gayreti içinde olmuşlardır. Osmanlı Hükümeti de dış baskılara rağmen, bölgede görev yapan vali ve mutasarrıfların duyarlı ve gayretli çalışmaları sayesinde Ermenilerin bu oyunlarına gelmedikleri gibi sıkı takipleri sonucunda onların asılsız iddialarını ortaya çıkarmışlardır.

TÜRK VE İNGİLİZ BELGELERİNE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA ERMENİLERE KARŞI TAKİP ETTİĞİ SİYASET, (1914-1918)

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN*

Title: According to Turkish and British Documents Ottoman Policy towards the Armenians during the Great War, (1914-18)

Abstract: This study to begin with, examines Turco-Armenian relations throughout history, and then, focuses on the events that led to escalation of tension between the Turkish administration, and the Armenian population during the First World War. It also deals with the driving force behind the issue of relocation of the Armenian population by the Ottoman authorities.

The study shows that both Armenians and Turks had peacefully lived in the same territories in the long periods. Starting from the second half of the 19th century, this situation however began to change. In order to destroy the Ottoman Empire within itself, the Great Powers of Europe began to make plans for provoking its minorities such as the Armenians. The result was great rebellions and massacres conducted by the Armenian bands against the state and the civilian population. The author argues that the Ottoman authorities had never committed the so-called genocide against the Armenian population but only they did take the necessary measures to protect the state and civilian population against the internal uprisings in the midst of the war.

Keywords: Turco-Armenian Relations, The Eastern Question, the policies of Great Powers towards Armenians, Armenian Rebellions, Enver Pasha, The Law of Relocation, British Foreign Office, British War Office.

Anahtar Kelimeler: Türk-Ermeni ilişkileri, Doğu Meselesi, Büyük Devletlerin Ermenilere Karşı Politikaları, Ermeni İsyanları, Enver Paşa, Tehcir Kanunu, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, İngiliz Harp Bakanlığı.

GİRİŞ

Osmanlı Devletinin Birinci Dünya savaşında takip ettiği siyaset iddia edildiği gibi Ermenileri yok etme politikasına mı dayanmıştı? ya da bir başka deyişle savaş dönemi

* Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, Kahramanmaraş ve ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Araştırmacı, Ankara. E-posta: msbilgin@eraren.org.

Osmanlı yöneticileri Ermenilere karşı nasıl bir politika takip etmişti? Bu soruları irdelemek ve bunlara bilimsel çerçevede cevap aramak bu makalenin temel gayesi olacaktır. 11. yüzyılda Selçuklu Türkleriyle Ermenilerin karşılaştıkları tarihten beri bu iki grup millet arasındaki ilişkiler karşılıklı hoşgörü ve tolerans çerçevesinde oluşmuş ve gelişmişti. Bu dönemde Ermeniler, hakim devlet olan Selçuklu İmparatorluğunu Bizans'a karşı bir kurtarıcı olarak görmüşlerdi.¹ İki millet arasındaki hoşgörü ortamı Osmanlı İmparatorluğu döneminde de 19'uncu yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmişti. Bu dönemde, Osmanlı yönetimi Ermenileri Millet sistemi içine yerleştirerek geniş dini, kültürel ve ticari haklar sağlamıştı. Ermeniler, kendilerine sağlanan adalet ve geniş haklar ortamı çerçevesinde ticaret ve çeşitli mesleklerle uğraşmışlar ve sahip oldukları büyük servet ve zenginlikle zamanın Avrupa devletlerinin dikkatlerini çekmişlerdi.²

Ancak 19'uncu asrın ortalarından itibaren yukarıda kısaca temas ettiğimiz şekilde Ermenilerle Türkler arasında tarih boyunca geliştirilmiş olan sosyal, ekonomik, ticari ilişkiler ve hoşgörü ortamı yerini şiddete, isyana hatta ihanet etmeye varacak kadar bir seri olaylar dizisinin akışına bırakmıştı. Herhangi bir bilim dışı sapmaya sebebiyet vermeden gayet yalın bir şekilde bunun sebebi araştırıldığında, Ermeni ve Türk milletleri arasında uzun bir zaman her hangi bir iç problem yaşanmadığına göre, dış etkenler ve kışkırtmaların sorunun ana kaynağı olarak ortaya çıktığı kolayca görülür. Yusuf Halaçoğlu, (bir çok tarihçi gibi), Ermeni Meselesinin ortaya çıkış sürecini pek haklı olarak Osmanlı Devletinin parçalanması projesi olan 'Şark Meselesi'nin bir parçası olarak görmektedir.³

Türk-Ermeni ilişkilerini Türk ve yabancı arşivleri mukayese ederek inceleyen çalışmaların sayısı maalesef çok değildir. Mevcut çalışmamız bu eksikliği gidermek üzere kaleme alınmış olup geniş bir şekilde Türk ve İngiliz arşiv kaynaklarına dayanmaktadır. Bu materyallerin yanında yerli ve yabancı ikinci el kaynaklardan da istifade edilmiştir. Çalışmamız iki bölüm halinde tertip edilmiştir.

- 1 Erol Kürkcüoğlu, 'Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri', *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, C.1, (Ankara: ASAM-EREN, 2003), ss. 335-341.
- 2 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5/5/1; Salim Cönce, 'Osmanlı Ermeni Toplumunda Siyasallaşma Çabaları' *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 8, Kış 2003, ss. 38,39,43-46.
- 3 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Meselesi ve Gerçekler* (1914-1918), (Ankara: TTK, 2001), s. 11.

Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihsel altyapısını inceleyen I. Bölüm;
Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı politikasını inceleyen ikinci
bölüm.

Tarihsel Altyapı: I. Dünya Savaşı'na Kadar Geçen Süreçte Ermeni Meselesi

Tarihin uzun dönemleri içinde, önce Makedonyalıların sonra Roma ve Pers İmparatorluklarının ve sonra da Bizans'ın yoğun baskı ve eziyetlerine maruz kalan Ermeni toplulukları ancak Selçukluların Asya kıtasında hakimiyet kurdukları dönemde huzur ve emniyete kavuşmuşlardı. 1071 yılında, Sultan Alp Arslan'ın Bizanslıları Malazgirt'te kesin bir yenilgiye uğratarak Anadolu kapılarını Türklere açmasıyla Ermeni toplulukları Selçuklu hakimiyeti altına girdiler.⁴ Selçuklular, Bizans'ın ortadan kaldırmağa çalıştığı Ermeni Kilisesine geniş haklar sağlamışlar ve Ermenileri vergiden muaf tutmuşlardı. Sultan Melikşah'ın Ermenilere karşı tavrı konusunda zamanın Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos eserinde şunları söylemişti: '*Aynı yılda evrenin sahibi Sultan Melikşah Rumların ülkelerine doğru ilerledi. Kalbi Hıristiyanlara karşı şefkat ve iyimserlikle doluydu. Fethettiği ülkelerin ahalisine bir baba sevgisiyle muamele etti...Ermeni halkına refah ve mutluluk getirdi.*'⁵

Selçuklulardan sonra Moğol istilasına uğrayan Ermeniler küçük topluluklar halinde çeşitli bölgelere dağılmışlardı. Daha sonra, 1514 yılında, (I. Selim döneminde), Osmanlı hakimiyeti altına girmişlerdi. Bundan az bir zaman sonra, Osmanlı yönetimi Ermeni toplumu 'Millet Sistemi' içine dahil ederek geniş bir dini ve sosyal özgürlük ortamı sağlamıştı. Ermenilerin 'Gregoryen Milleti' olarak örgütlendiği bu sisteme göre milletler dinlerine göre gruplara ayrılacak ve bu gruplar da dini liderlerin sorumluluğu altında olacaktı. Böylece, Osmanlı yönetimi İstanbul'daki Ermeni Patriği'ni Ermeni milletinin dini otoritesi olarak kabul etmişti.⁶

Millet Sistemi diğer topluluklarda olduğu gibi Ermenilerde de toplum olma ruhunu geliştirmişti. Ancak, zamanla Ermeni toplumu içinde bu dini yapıya karşı alerji duyulmaya başlandı. Bu rahatsızlığa bir çare olarak 1860'ta Ermeni Milleti Nizannamesi

4 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s. 15.

5 Kürkcüoğlu, 'Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri', ss. 335-341.

6 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, p.16; Salahi Ramadan Sonyel, *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy* (London: K. Rustem & Brother, 1987), ss. 10-11.

hazırlandıktan sonra, 1862 yılında Ermeni Milli Meclisi kuruldu. 140 üyeli bu Meclisin başkanı Patrik olacaktı ve üyeleri de çeşitli mesleklerden olabilecekti. Osmanlı yönetimi, 29 Mart 1863 yılında Ermeni Nizannamesini onaylamıştı. Böylece, Osmanlı Devleti Ermeni milliyetçiliğinin fitilini ateşleyecek en önemli adımı atmış oldu.⁷

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı bu dönemde, Ermeni toplumu siyasi ve ekonomik yönlerden özellikle de ticaretle elde ettikleri büyük servet dolayısıyla Avrupa devletlerinin büyük ilgisini çekmeye başlamışlardı. 1604 yılında İran Şahı Abbas'ın binlerce Ermeni'yi İsfahan'a göndermesinden sonra Ermeniler Hindistan ile ticarete başlamışlardı. 1688 yılında merkezi Londra'da bulunan Londra'daki Doğu Hindistan Kumpanyasından ticari imtiyazlar elde etmişlerdi. Bu şekilde milletlerarası ticaretle giderek artan önem kazanmışlardı. Avrupa devletlerinin Ermeni toplulukları ile siyasi ilgileri daha önceki dönemlerde başlamıştı. Bu devletlerin Ermenilerle gittikçe artan ilgisi Osmanlı Devletine karşı gelişen ayrılıkçı hareketlerin oluşmasında temel rol oynamıştı.⁸

Fransa, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle ilk ilgilenen Avrupa devleti idi. Fransa'nın ilgisinin temelinde dini, siyasi ve ekonomik sebepler yatmaktaydı. Fransa, bu faaliyetlere 1535 yılından sonra elde ettiği kapitülasyonları kullanarak başlamıştı. Bu tarihten sonra Fransa'nın desteğini alan Papalık, Ermeniler arasında Katolikliği yaymak için misyonerlerini göndermişti. 1604 yılında yenilenen kapitülasyonlarla Fransa'ya tanınan imtiyazlar, ticaretle ilgilenen Ermenileri Katolik mezhebine girmeye teşvik etmişti.

Anadolu'da ve Akdeniz'de siyasi ve ticari nüfuzunu geliştirmek isteyen Fransa, Ermenileri bu amaçları doğrultusunda kullanmak istemekteydi. Fransa, Katolikleşen Ermenilerin Fransa Kralına kurtarıcı olarak yöneleceklerini ve birçoğu zengin banker olan ve bazıları devlet kademelerinde bulunan Ermenilerin Fransa lehine kullanılabilceğini hesaplamaktaydı. Osmanlı kaynaklarının belirttiğine göre, 1623-1640 yılları arasında hüküm süren IV. Murad'ın Padişahlık dönemine kadar sadece Gregoryan mezhebinde olan ve devlete bağlı olan Ermeni Milleti arasında bu dönemden sonra Fransa'nın ve misyonerlerin etkisiyle Katoliklik

7 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s.16.

8 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, ss.17-18; Cönce, 'Osmanlı Ermeni Toplumunda...', ss. 51-53, Yusuf Sarnay, 'Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Temelleri', *Ermeni Araştırmaları*, Sa: 7, ss. 55-56.

yayılmaya başlamış ve Ermeniler Avrupalılardan kendilerini Osmanlı yönetiminden kurtarmalarını istemeye başlamışlardı.⁹ Bu amaçlar doğrultusunda Paris'te, 1810 yılında, Doğu Dilleri Okulunda Ermenice Kürsüsü açılmıştır.

Sultan II. Mahmut Fransa'nın baskısıyla 1830 yılında Katolik Ermeni Cemaatini ayrı bir Millet olarak tanımıştı. Fransa, Osmanlı Devleti içindeki Katoliklerin koruyucusu olarak kendisini ilan etmişti. 1895 yılında, Berlin antlaşmasınının 61. maddesi gereğince, Fransa Osmanlıya Ermeniler için ıslahat yapılması konusunda yoğun baskı yapmıştı. Bunlardan güç alan Ermeniler daha sonra aynı yılın Eylül ayında ayaklanmaların en büyüklerinden biri olan Zeytun isyanını çıkarmışlardı. Bu ve daha sonraki isyanlarda Fransız Konsoloslarının ve elçilik görevlilerinin de payının olduğu bilinmektedir. Nitekim isyan başladıktan sonra elebaşılar Fransız konsolosun yardımıyla Paris'e kaçmışlardı.¹⁰

Ermenilerle siyasi iktisadi ve askeri yönlerden ilgilenen diğer bir devlet Rusya idi. 11. yüzyıldan itibaren Ermeni tacirlerin Rusya ile ticaret yaptığı bilinmektedir. Çar I. Petro, Ruslara ipek üretiminin nasıl yapıldığını öğretmeleri için Ermenilerin ülkesine gelmelerini teşvik etmişti.¹¹ Daha sonra, Rusya'nın 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasya'ya hakim olması, (1828-29 yıllarında Osmanlı-Rus savaşının çıkmasından sonra) Ermeniler Ruslar'ın himayesini talep etmeye başlamışlardı. Bu olay böylece Rus-Ermeni siyasi ve askeri ilişkilerinin başlamasına sebep olmuştu. Bu savaşta; Osmanlılara karşı Ruslarla birlikte hareket eden Erzurum ve Kars bölgesindeki Ermeniler kendilerine misilleme yapılmasından korktuklarından dolayı Rusya'ya kaçmışlardı. Bundan başka, savaş sonunda yapılan antlaşmaya göre Osmanlı Devletinin Rusya'ya gidecek Ermenilere ve Hıristiyanlara serbestlik tanınması üzerine 40 bine yakın Ermeni Rusya'ya göçmüştü.¹²

Rusya'nın bu dönemden sonra sıcak denizlere inme politikası gütmeye başlamasıyla Osmanlı Devletine karşı tutumu sertleşmişti. Ruslar, Osmanlı Devletini içten yıkmak için Anadolu'da bulunan

9 Cöhlce, 'Osmanlı Ermeni Toplumunda...', ss. 51-53, Sarıay, 'Fransa'nın Ermenilere Yönelik ...', ss. 55-56.

10 Sarıay, 'Fransa'nın Ermenilere Yönelik ...', *Ermeni Araştırmaları*, Sa: 7, ss. 64-67.

11 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s. 18.

12 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, ss.17-18; Davut Kılıç, 'Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)' *Ermeni Araştırmaları*, Sa: 2, ss. 52-53.

Ermenileri kışkırtmayı temel bir araç olarak görmüşlerdi. Her ne kadar 1856 Kırım Savaşının sonucunda Ruslar Hıristiyanların yegane hamisi olma özelliğini kaybetmeye başladılarsa da Çar II Alexander Rus himayesi altında bağımsız bir Ermeni devleti kurma planını 1881 yılında öldürülene kadar devam ettirmişti. Ancak, bu tarihten 1900 yılına kadar Rusya, Çar Alexander'ın projesini takip etmekten vazgeçmişti.¹³

Kırım Savaşı'ndan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşına kadar geçen süre içinde Avrupa Devletleri Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ermenilerle pek fazla ilgili olmazken, Rusya, Pan-İslavizm siyaseti çerçevesinde bir taraftan Balkanlarda kanışıklık çıkartmak isterken diğer taraftan Ermenileri sürekli Osmanlı Devleti aleyhinde kışkırtmakla meşguldu. Bu dönem süresi içerisinde Osmanlı Devleti'nin Ermenilere olan güveni halen devam etmekteydi. Ancak, yine bu dönemde, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki bazı Ermeniler yayınladıkları gazetelerde açıkça bir milli Ermeni yurdunun kurulmasından söz etmekteydiler.¹⁴

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Rusya'nın Pan-İslavizm amaçlarını gerçekleştirmek için sözde zulme uğrayan Hıristiyanları kurtarmak bahanesiyle 24 Nisan 1877 yılında saldırıya geçmesiyle başladı. Savaş, Plevne'nin düşmesinden sonra 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne'de yapılan mütareke ile sona ermişti. Savaşın başlaması, Ermeni-Rus işbirliği yoluyla bağımsız bir devlet kurmayı hayal eden İstanbul'daki Ermeni Kilisesi ve yandaşlarını da harekete geçirmişti. 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin düştüğü zor durumdan faydalanmak isteyen bazı Ermeni grupları İngiliz Büyükelçisine başvurarak Ermenilerin Osmanlı yönetiminden kurtarılmasını istemişlerdi. İngiliz Büyükelçi, raporunda, bu tip hareketlerin Rus kışkırtması sonucu meydana geldiğini ve genelde Ermeni aydınlarının ve eğitilmiş kimselerin Rusya ile herhangi bir işbirliğine karşı olduklarını raporunda bildirmekteydi.¹⁵ 1878 yılında, Ermeni Patriği Nerses İngiliz Dışişleri Bakanına yazdığı mektubunda, artık Ermenilerin Türk yönetimi altında yaşayamayacağından ve de Doğu Anadolu'da bir Hıristiyan yönetiminin kurulmasının şart olduğundan bahsetmekteydi.¹⁶

13 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s. 19.

14 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 15, 23-24.

15 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 40-41.

16 Erdal İtler, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, (Ankara, 1999), ss. 37-38.

Dış politika sahasında iyi bir uzman derecesinde bilgi sahibi olan Sultan II. Abdülhamit, Osmanlı Devletinin parçalanmasına yönelik bir hazırlık olan Ermenilere İslahat konusunda dış güçlerin planlarının farkında olmuş ve onların oyununa gelmemiştir.

Savaşın bitmesinden ve Ayastefanos muahedesi yerine 13 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan Berlin antlaşmasının 61'inci maddesiyle, büyük devletlerin gözetimi altında olmak şartıyla, Osmanlı Devleti, Ermeniler için bazı ıslahatları yapma yükümlülüğü altına sokulmuştu. Böylece, Osmanlı Devletinin parçalanması planı olan Doğu Meselesi projesinin en önemli adımı atılmış oluyor ve bu çerçevede Ermeni sorunu da uluslar arası

bir vaziyete dönüştürülmüş bulunuyordu.¹⁷ Bu şekilde uzun zaman sulh u salah içersinde yaşayan Türk ve Ermeni milletlerinin arasına yabancı güçler marifetiyle bir daha geri düzeltilemeyecek bir şekilde ayrılık tohumları atılmış oldu.

Dış politika sahasında iyi bir uzman derecesinde bilgi sahibi olan Sultan II. Abdülhamit,¹⁸ Osmanlı Devletinin parçalanmasına yönelik bir hazırlık olan Ermenilere İslahat konusunda dış güçlerin planlarının farkında olmuş ve onların oyununa gelmemiştir. Bu durumun farkına varan Ermeni ayrılıkçı örgütleri, dış kışkırtmaların da etkisiyle, batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmalarını sağlamak ve böylece nihai amaçlarına ulaşmak gayesiyle bazı örgütler kurmuşlar ve bir takım iç ayaklanmalar başlatmışlardı.¹⁹

1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra, İngiltere Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerle yakından ilgilenmeye başlamıştı. Bunun

¹⁷ Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s. 21.

¹⁸ Bu konuda bkz., Foreign Office Handbook, Ocak 1919, FO 373/5/6, ss.71-72; Sir Harry Luke, *The Old Turkey & the New: From Byzantium to Ankara* (London: Geoffrey Bles, 1955), ss. 126-145. Alman imparatoru Eylül 1906 tarihinde İngiltere'nin Berlin Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede Abdülhamit yönetimi ile ilgili şu fikirleri beyan etmekteydi: 'Hiç şüphe yok ki Sultan ölürse Osmanlı Devleti'nin dağılması büyük oranda ihtimal dahilindedir. Büyük devletlerin Makedonya'daki reform paketini ileri sürerek Sultanın otoritesini sarsmaları bir hatadır. Makedonya gibi siyasi olarak çok karışık bir yerde tüm bölgenin selameti bakımından Sultanın otoritesinin artmasına yardımcı olmak doğru bir hareket olacaktır'. Bkz., Sir F. Lascelles to Sir Edward Grey, 24 Eylül 1906, *British Documents On the Origins of the War, 1898-1914: The Testing of the Entente, 1904-1906*, C.3, G.P.Gooch and Harold Temperley (eds.), (Bundan böyle Gooch & Temperley olarak kısaltılacaktır), (Londra, 1928), s. 391.

¹⁹ Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 109-199.

temelinde ise, İngiltere'nin Osmanlı Devletine karşı takip ettiği geleneksel siyasetin değişmeye başlaması yatmaktaydı. 1791 yılından beri İngiliz Hükümetleri Rusya'nın Akdeniz'e ve Orta Doğu bölgelerine yayılma ihtimaline karşı Osmanlı Devletini desteklemişlerdi. İngiltere, Berlin antlaşmasının imzalanması esnasında, Osmanlılara verdikleri diplomatik desteğe karşılık Kıbrıs adasını geçici olarak işgal etmişlerdi. Bu adım İngiltere'nin Osmanlıya karşı geleneksel bakış açısının değiştiğine dair önemli bir işaretti. İngiltere, Osmanlı Devletinin desteklenmesi siyasetiyle Ruslara karşı Hindistan ve Akdeniz'deki menfaatlerinin korunamayacağını düşünmüş ve bu bölgeleri güvenlik altına almak için önce Kıbrıs'ı sonra da 1882 yılında Mısır'ı işgal etmişti. Böylece, Osmanlı Devleti'nin dağılması artık İngiltere için bir problem olmayacaktı.²⁰

1880 yılında İngiltere'de Liberal Hükümetin başına geçen William Ewart Gladstone, Hıristiyan azınlıkların haklarını korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti içindeki ayrılıkçı hareketlere destek vermiş ve Türk düşmanlığına dayalı bir politika takip etmeye başlamıştı. Bu genel siyaset içinde Ermeniler konusuna da el atan İngiltere, böylece, Rusya'nın yerini almış olmaktaydı. Ağustos 1878 yılında, İngiliz Büyükelçisi Osmanlı Devleti'ne Berlin antlaşmasının 61 maddesinde bildirilen reformları uygulamaya başlaması için bir nota vermişti. Ancak, Osmanlı Dışişleri yetkilileri bunu içişlerine bir saygısızlık olarak saymış ve şiddetli tepki göstermişlerdi. İngilizlerin ısrarı üzerine, Sultan II. Abdülhamit daha sonra bu reformları uygulayacağını ancak bunun için krediye ihtiyaç olduğunu İngiliz yetkililere iletmişti. Fakat, İngilizler küçük miktarda bir yardımın dışında başkaca bir yardım yapamayacaklarını bildirmişlerdi. Bu sıralarda Osmanlı maliyesi borç ve kaynak yokluğu sebebiyle büyük bir sıkıntı içinde bulunmaktaydı.²¹

Osmanlı'nın içte ve dışta maruz kaldığı bu sıkıntılı dönemde Ermeniler de Rus kuşkırtmalarının da etkisiyle boş durmuyor çeteler ve örgütler kuruluyordu. Berlin antlaşmasının Sırbistan, Romanya ve Karadağ'a bağımsızlık kazandırması ve Bulgaristan'a otonom bir yönetim hakkı tanınması Ermenileri de otonomi veya bağımsızlıklarını kazanmaları yönünde cesaretlendirmişti. Rus ajanları Van, Bitlis, Siirt, Cizre bölgelerinde yoğun faaliyetlerde bulunmaktaydı. 1879 yılında, İngiliz ve Rus Hükümetlerinin ortak hareket etmeleri

20 Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi* (İstanbul: Kitap Yay., 1969), ss. 149-163.

21 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 57-58.

sonucunda, Osmanlı Hükümeti doğu bölgelerindeki Ermenilerin durumunu tespit için iki komisyon kurarak ıslahat projesini uygulamaya yönelik ilk adımını atmıştı. Fakat reformların uygulanması için maddi kaynaklara ihtiyaç vardı ve İngiltere Osmanlı yönetimini ıslahatları bir an önce uygulamaya koymasına için sıkıştırırken Sultanın yardım isteklerini duymamaktaydı. Bu durum da Türk-İngiliz ilişkilerinde giderek artan bir soğukluğa sebep olacaktı.²²

Bu dönemde yoğunlaşan Ermeni örgütlenmesi ve isyan planlama faaliyetlerine İstanbul Patriği de dahil olmaya başlamıştı. 1879 yılında İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi, bakanlığına, Patrik Nerses'in Anadolu'da bir Ermeni otonomi yönetimi kurmak için faaliyetlere başladığını ve bu faaliyetlerin nihai amacının bağımsız bir Ermeni Devleti kurmak olduğunu bildirmişti. 1877 yılında, savaşı fırsat bilen Ermenilerin Zeytun bölgesinde başlattıkları isyan bu amaca uygun atılmış bir ön adımdı. İsyana İngiliz Hükümetinin de araya girilmesiyle Şubat 1879 yılında sona erdirilmişti. Ancak, Ermeniler için reformların uygulanması konusunda Osmanlı yönetimine baskı yapmayı sürdüren İngiltere 1883 yılında Almanya ve Rusya'ya başvurarak bu konuda Osmanlı yönetimine karşı ortak hareket etmeyi önermişti. Bu öneriyi ne Rus ne de Alman Hükümetleri kabul etmemişti.²³ Bu durum Türk-İngiliz ilişkilerini gererken Osmanlı Devletini Almanya ile yakınlaştırmaya başlamıştı.

Bu dönemde nihai amacı bağımsızlık olan Ermeni Kilisesinin yanında ihtilalci Ermeni partileri de ortaya çıkmaya başlamıştı. 1885 yılında Van'da kurulan Armenagan partisini, 1887 yılında Cenevre'de kurulan Hınçak partisi takip etmiş ve 1890'da bir diğer örgüt olan Taşnak partisi Tiflis'te kurulmuştu. Maddi sıkıntılar, iç ve dış baskılar ve kaynak yokluğu gibi nedenlerle Ermeniler için ıslahat programının uygulanamaması ve Rusya'nın 1883 yılından sonra Ermenilere verdiği desteği kesmesi üzerine çeşitli Ermeni örgüt ve partileri Osmanlı Devletine karşı isyan çıkarma siyasetini uygulamaya koymaya başlamışlardı. Bu yolla aynı zamanda büyük bir propaganda ve lobi faaliyeti yapılacak, Ermenilerin Türkler tarafından katledildiği propagandaları yapılarak yabancı güçlerin Osmanlı Devleti içişlerine müdahale etmesine fırsat sağlanacaktı. Bu partilerin de marifetleriyle 1890-97 yılları arasında 40 a yakın

---

²² Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 57-66.

²³ Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s. 22; Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 105-108.

Ermeni isyanı gerçekleşmişti ve bu isyanlar 1915 yılına kadar devam etmişti.²⁴

1876 yılından 1883 yılına kadar Ermenilere her türlü desteğini esirgemeyen Rusya, bahsi geçen tarihten sonra Ermenilere verdiği desteği kesmişti. Bunda İngiltere'nin Berlin Antlaşması'yla Rusya'nın büyük siyasi planlarını engellemesinin ve Ermenilerin hamisi olarak ortaya çıkmasının da rolü vardı. Rusya, 1900 yılında tekrar Ermenilere ıslahat için Osmanlı Devletine baskı yaptıysa da 4 yıl sonra Azeri Türklerini Ermenilere karşı kışkırtmıştı. Rusya, Ermeni Kilisesinin bağımsız hareket etmesinden hoşlanmıyor ve bir gün bu kilisenin kendi içindeki Ermenileri de ayaklandıracağından korkuyordu. Moskova'nın bu tarihten sonra kendi içindeki Ermenileri asimile etme politikası takip etmesi üzerine Ermeniler bağımsız bir yurt kurmak için dikkatlerini Osmanlı Devleti üzerinde yoğunlaştırmaya başladılar. Bu arada Genç Türklerin Osmanlı yönetimini ele geçirmesi, Ermenilerin Doğu bölgesinde bağımsız bir devlet kurma ümitlerini arttırmış ve bu amacı gerçekleştirmek üzere gözlerini İstanbul Patrikliği üzerine çevirmişlerdi.²⁵

Genç Türkler, İngiltere ve Fransa'nın fikir cereyanlarından etkilenen ve Osmanlı Devletinin kurtuluşunun radikal bir reform süreciyle olacağını savunan bir siyasi muhalefet grubunun adı idi. Bu grup 1889 yılında Cenevre'de gizli bir teşkilat olan İttihat Ve Terakki Partisi'nin temellerini attı. Daha sonra bu partinin merkezi önce Paris'e daha sonra da Sultan II. Abdülhamit'e muhalefetin merkezi olan Selanik'e taşındı. Selanik'te 27 Eylül 1907 yılında çeşitli partilerin birleşmesiyle Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül ettirilerek Abdülhamit'e karşı muhalefet hareketi kuvvetlendirilmişti. İttihat ve Terakki Cemiyetinin 27-29 Aralık 1907 yılında Paris'te yaptığı üçüncü kongresine Ermenilerin Taşnak, Hınçak ve diğer gruplarının temsilcilerinin yanında Rum, Arnavut, Yahudi gibi diğer azınlık temsilcileri de katılmıştı. Her ne kadar Türk üyeler meşruti bir yönetime bağlı merkezîyetçi yönetimi savunmuşsalar da Ermeniler ve diğer azınlık gruplar adem-i merkezîyetçi fikirlerde ısrar etmişlerdi. Ancak bütün temsilcilerin birleştiği nokta ihtilal yolu ile mevcut rejimin devrilmesi idi.²⁶

24 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s. 22; Azmi Süslü ve Diğerleri, *Türk Tarihinde Ermeniler* (Ankara, 1995), ss. 125-187.

25 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, s. 19.

26 Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey* (London: Routledge, 1993), ss. 2,5-8; Semih Yalçın, 'Mustafa Kemal Paşa'nın İttihatçılığı' içinde *Türkler* Hasan Celal Güzel

Nihayet İttihat ve Terakki Partisi 24 Temmuz 1908 yılında yaptığı bir ihtilal neticesinde, önce Abdülhamit'i meşrutiyeti ikinci kez ilan etmeye mecbur etmiş ve bir yıl sonra da tahtından indirmişti. Meşrutiyetin ilanı ile kurulan yeni Osmanlı Hükümetiyle Ermeni grupları arasında bir yakınlaşma meydana gelmiş ancak bu uzun sürmemişti. Ermeniler'e tanınan bir sürü yeni haklara (bütün Ermeni siyasi mahkumlarının salıverilmesi, Ermenilere silah taşıma serbestliği verilmesi vb.) rağmen aşırı gruplar bu hak ve hürriyetleri suistimal etmiş, hızla silahlanmaya başlamışlardı. Böylece, çok geçmeden Adana isyanı Nisan 1909'da patlak vermişti. Bu durum ise Rusya'nın dikkatinden kaçmamış ve bu ülkeyi tekrar Ermenileri kullanmak suretiyle Osmanlı Devleti'ni içten çökertme planları yapmaya sevk etmişti.²⁷

Kafkasya'daki Ermeniler, Moskova'nın baskıları ve sıkı asimilasyon politikası neticesinde Rus himayesinde bir otonom Ermeni Devleti kurma hayallerinden vazgeçerek gözlerini Anadolu'da bir otonom veya mümkünse bağımsız bir devlet kurma planlarına çevirmişlerdi. Henüz iktidara yeni geçmiş olan İttihat ve Terakki yönetiminin sağladığı hak ve imkanları istismar eden Ermeni gruplar silahlanma ve isyan faaliyetlerine başlamakta gecikmemişlerdi. Bu yeni durum ise, önceki paragraflarda da izah edildiği gibi uzun bir zamandır Anadolu'daki Ermenilere yönelik faaliyetlerini askıya alan Rusları tekrar harekete geçirmişti.

Rusya'nın Ermenilere karşı takip ettiği bu yeni politikasının dünya konjunktöründe meydan gelen gelişmelerle yakın ilgisi vardı. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'yle yaptığı işbirliği yoluyla Orta ve Yakın Doğu bölgelerine nüfuz etmeye başlayan Almanya'ya karşı, İngiltere ve Rusya eski anlaşmazlık ve çekişmeleri bir yana bırakarak yakınlaşmaya başlamışlardı. Bu yönde en önemli adım 31 Ağustos 1907'de iki ülke arasında imzalanan bir ittifakla atılmıştı. Buna göre İran; İngiliz nüfuz bölgesi, Rus nüfuz bölgesi, ve tarafsız bölge olmak üzere üç bölgeye ayrılacaktı. Anlaşmaya göre Rusya, İran Körfezindeki ve Hindistan kıtasındaki İngiliz nüfuz bölgesini

ve diğerleri (eds.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), ss. 245-262; Hasan Ünal, 'İttihat Terakki ve Dış Politika, (1906-1909)', içinde *Türkler* Hasan Celal Güzel ve diğerleri (eds.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), ss. 212-227; Ahmet Eyicil, 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti', içinde *Türkler* Hasan Celal Güzel ve Diğerleri (eds.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), ss. 228-244, Sonyel *The Ottoman Armenians*, ss.275-278.

27 Foreign Office Handbook, Mayıs 1919, FO 373/5, 's. 23; Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 280-281.

kabul edecekti.²⁸ Bundan sonra, Rusya, İngiltere ile işbirliğinin verdiği avantajı da kullanarak Osmanlı'ya karşı Ermeni kartını serbestçe kullanabilecekti.

Adana isyanından sonra Türk-Ermeni ilişkileri gittikçe artarak gerginleşmeye başlamıştı. 1911 yılı Ekim ayında Van'daki İngiliz Konsolos yardımcısı, Ermeni komitelerinin faaliyetleriyle ilgili olarak bakanlığına gönderdiği yazıda şunları demekteydi: '*Ermeni ihtilalci örgütlerinin sıradan halk üzerindeki etki ve faaliyetlerini inkar etmek mümkün değildir. Ancak, Ermeniler genelde Türk ve Kürtlerle barış içinde yaşamaktadırlar. Türk yöneticileri de ihtilalci çetelerin kışkırtmalarına kapılmamaktadırlar. Ermeni çetelerinin olduğu yerlerde sıradan Ermeni halkı bu çetelerin marifetleriyle acı çekmektedirler. Çeteler, ucuz aldıkları silahları Ermeni köylülerine zorla yüksek fiyatlara satmaktadırlar...*'.²⁹

Nisan 1913 yılında bir başka İngiliz raporunda, Ermeni ihtilalci komitelerinin Adana, Zeytun, Dört Yol ve diğer bölgelerde çeşitli faaliyetler içinde olduklarından ve Osmanlı Devletine karşı iç ve dış yıkıcı faaliyetler nedeniyle imparatorluğun dağılmasının an meselesi olduğundan bahsedilmekteydi. Mayıs 1913 yılında Rusya ile İngiltere arasında yapılan görüşmelerde, Rus Dışişleri Bakanı Sazanof Rusya'nın Ermenistan'a reform yapılması planına çok büyük önem verdiğini ve bu maksada yönelik olarak takip edilecek metot konusunda İstanbul'daki üçlü ittifak elçilerinin tartışması gerektiğini belirtmişti. Aynı yılın yaz ve güz ayları boyunca İstanbul'daki büyük devletlerin büyükelçileri Anadolu'da Ermeniler için ıslahat projesini tekrar gündeme getirmişlerdi. İngiltere ve Fransa tarafından desteklenen Ruslar, Ermenilerin şampiyonluğu rolünü üstlenirken Avusturya ve Almanya Osmanlı Devletinin tarafını tutmuşlardı.³⁰

Ancak, Ruslar ile İngilizler arasında izlenecek taktik konusunda bazı farklılıklar ortaya çıkmıştı. Ruslar, Osmanlı Devletinin fikrini hiç sormadan reform konusunda Avrupa devletlerinin alacakları kararları İstanbul'a zorla dikte ettirme düşüncesini ileri sürerken

28 Nicolson to Grey, (Russia: Annual Report for 1907), 8 February 1908, British Documents On Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print (Bundan böyle *BDFA* olarak kısaltılacaktır), Bölüm 1, C.5, Kenneth Bourne, D. Cameron Watt (eds.) (University Publications of America, 1983), ss. 75-81.

29 İngiliz raporunun metni Salahi Sonyel'in kitabından iktibas edilmiştir. Bkz., Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s.282.

30 Buchanan to Grey, (Russia: Annual Report, 1913), 4 Mart 1914, *BDFA*, Bölüm 1, C.6, ss. 365-368.

İngiliz Hükümeti, Osmanlı Devleti'nin de görüşlerinin alınması gerektiğini savunmaktaydı. Rusya ise bu fikre *'Ermenilerin itiraz etmeleri sebebiyle ve böyle bir durumda Ruslara güvenlerinin sarsılacağı'* gerekçesiyle karşı çıkmaktaydı.³¹ Nihayet, yapılacak ıslahat için uygulanacak program üzerinde büyük devletler arasında bir antlaşmaya varıldıysa da az bir zaman sonra Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması bu projenin uygulamaya konmasını engellemiştir.

I. Dünya Savaşı Döneminde Ermeni Meselesi

Rusya, daha savaş çıkmadan Osmanlı Devleti içindeki Ermenilere karşı takip edeceği politikanın ana hatlarını çizmişti. Sazanof, Duma'da 23 Mayıs 1914 yılında yaptığı konuşmada şöyle demektedir: *'Rusya Osmanlı sınırları içindeki Ermenilere kayıtsız kalamaz. Ermenilere her türlü kültürel ve idari haklar sağlanmalıdır. Böylece Doğu Anadolu'daki Hıristiyan topluluklara her türlü garanti verilmeli ve onların istekleri tatmin edilmelidir.'*³² Rusların Ermenilerle ilgili planları hakkında bir başka raporda, Erzurum'daki 3. Ordu Komutanlığından 19 Haziran 1914'te çeşitli askeri birimlere gönderilen yazıda, şunlar ifade edilmektedir:

*'Ruslar Kafkasya'daki Ermeniler aracılığıyla bizdeki Ermenileri bize karşı Osmanlı ülkesinden ele geçireceği yerleri Ermenilere vererek bağımsızlıklarını sağlamak sözüyle kıskırttıkları ve üstelik bizim köylüler kıyafetinde birçok adamları içerdeki Ermeni köylerine götürdükleri ve dağıtmak üzere sınırdaki kimi yerlere silah ve cephane getirdikleri ve Rus generallerinden Loris Melikof'un oğlunun bu maksatla Van bölgesine gittiği doğru olarak haber alınmıştır ...'*³³

1 Ağustos 1914 yılında, Almanya'nın Rusya'ya savaş açması ve Osmanlı Devleti'nin de savaş hazırlıklarına hız vermesi Anadolu'daki Ermenileri harekete geçirmişti. Eçmiyazın Patriği Kafkasya'daki Rus valisine yazdığı mektupta, Rusya'nın Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devleti kurulmasını kabul etmesi halinde bütün Ermeni milletinin savaşta Rusya'yı destekleyeceğini bildirmişti. Rusya'nın Kafkasya valisi bu mektuba verdiği cevapta Osmanlı Devleti'nin

31 Buchanan to Grey, (Russia: Annual Report, 1913), 4 Mart 1914, BDFA, Bölüm 1, C.6, ss. 365-368.

32 Buchanan to Grey, 24 Mayıs 1914, Gooch & Temperley, s. 796.

33 3. Ordu Komutanlığından Çeşitli Birliklere, 19 Temmuz 1914, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, (Bundan sonra ATBD olarak kısaltılacaktır), Belge No:1804, Aralık 1982, Sa: 81, s. 6.

savaşa katılması halinde ve Ermenilerin kendisinden gelecek emirlere uymaları şartıyla bağımsız Ermenistan fikrini destekleyeceğini bildirmişti. Rus Çarı II. Nikola yine aynı şekilde Rusların Ermenileri koruyacağını ve zamanı gelince de isteklerini yerine getireceğini bildirmişti.³⁴

Bu tarihten kısa bir zaman sonra Osmanlı askeri ve sivil otoriteleri Rus-Ermeni işbirliği ile Osmanlı Devleti aleyhinde başlatılan faaliyetler konusunda detaylı bilgiler elde etmeye başlamışlardı. Erzurum'da üçüncü ordu komutanı olan Hasan İzzet Paşa, 24 Eylül 1914 yılında Başkumandanlığa gönderdiği yazıda şunları rapor etmekteydi:

*'Rusların Kafkasya'daki Ermeniler vasıtasıyla dahilimizdeki Ermenileri, Memalik-i Osmaniye'den (Osmanlı Memleketlerinden) zaptedecekleri yerleri Ermenilere vermek, kendilerine istiklaliyet temin etmek vaidleriyle teşvik ettikleri ve bizim köylüler kıyafetinde birçok adamları dahilimizdeki Ermeni köylülerine göndererek, çeteler teşkil eylemek teşebbüsünde buldukları, tevzi edilmek (dağıtılmak) üzere huduttaki bazı mevakiye (yerlere) esliha (silahlar) ve cephane getirdikleri ve itaati muhafaza eylemek, harp ilan edilirse orduda Ermeni efradının (erlerinin) silahlarıyla Rusların tarafına geçmesine, ordumuz ilerlerse sukûnet ve itaatin muhafazasına, ricat ederse silahlanıp çete haline geçerek, aleyhimize hareket eylemeye karar verdikleri mevsuktur (belgelenmiştir). Bil-münasebe taharri edilen (Bu nedenle aranan) bazı Ermeni evlerine dahi esliha-i harbiye zuhur etmiştir (silahlar ortaya çıkmıştır)...'*³⁵

Osmanlı Devleti'nin savaş için hazırlıklar yaptığı 1914 yılının ikinci yansına rastlayan dönemde Ermeniler, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin er ya da geç cihan savaşına gireceğini tahmin ederek böyle bir ortamın bağımsız bir Ermenistan devleti kurmak için en uygun fırsat olacağını düşünmüşlerdi. Bunun için yoğun bir planlama ve hazırlık dönemi içine girmişlerdi. İngiliz ve Türk belgeleri Ermenilerin Anadolu'da büyük bir isyan hazırlığı içinde olduklarını ve Ruslardan da silah yardımı aldıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Üçüncü Ordu Komutanlığının bir raporunda buna şu şekilde değinilmekteydi:

³⁴ Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s. 285.

³⁵ Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'dan Başkumandanlık Vekaletine, 24 Eylül 1914, ATBD, Belge No:1894, Mart 1983, Sa: 83, s. 7.

*'Rusların Kafkasya içinde Rus ve Türk Ermenileriyle Rumları silahlandırarak çeteler oluşturdukları, bunları bizim tarafa göndererek Türk ülkesinde çete örgütlerini genişletmek istedikleri haber alınıyor. Ve bu haberler yavaş yavaş doğrulanıyor ve gerçekleşiyor ve kıtaattan ve Ermeni kaçakları da artıyor...'*³⁶

Bu dönemde ortaya çıkan Zeytun (Süleymanlı-Maraş) isyanı Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı nasıl bir yöntem takip edeceğine dair önemli bir işaretti. Seferberliğin ilanından sonra 17 Ağustos 1914 tarihinde Zeytun'daki Ermeniler Türk birliklerine katılmak istemediklerini ve kendilerinin ayrı bir Ermeni alayı kurmak istediklerini bildirmişlerdi. İstekleri reddedilince de 30 Ağustos'ta silahlı ayaklanma başlatıp, askere, jandarmaya ve halka saldırmışlardı.³⁷ Ermenilerin açık bir şekilde isyan hareketine girişmesi ve birçok bölgede de gizli faaliyetlerinin devam ettiğinin anlaşılması üzerine, Osmanlı Hükümeti, 6 Eylül'de Ermenilerin yoğun olduğu vilayetlerin valilerine talimatlar göndermiş ve Ermeni gruplarının liderlerinin takip edilmelerini bildirmiş, özellikle de Van ilinde faaliyet gösteren ve Ruslarla muhabere içinde bulunan Ermeni çete liderlerinin kontrol altına alınmalarını istemişti.³⁸

İttihat ve Terakki Hükümeti'nin 4 Kasım 1914'te savaşa girmesinden sonra sadece Ruslar değil diğer itilaf devletleri de Ermenileri silahlandırarak ve bağımsızlık vaat ederek Osmanlı Devletine karşı kuşkırtmışlardı. İngiltere'nin Mısır Valisi, Dışişleri Bakanı Balfour'a 25 Aralık 1917 de yazdığı raporda Ermeniler ile itilaf devletlerinin birlikte hareket etmesinin ittifak devletlerini çok rahatsız ettiğini bildirmişti.³⁹ Bir başka İngiliz belgesinde ise Paris Konferansında Ermeni Delegatesi'nin başkanlığını yapan Bogos Nubar şunları ifade etmişti:

*'...Savaşın başlangıcında Türk Hükümeti Ermenilere Ruslara karşı savaşmaları halinde otonomi vermeyi teklif etmişti. Ancak Ermeniler bu teklifi reddetmişler ve itilaf devletleri için çarpışmışlardır.'*⁴⁰

³⁶ Üçüncü Ordu Komutanlığından Başkomutanlık Vekaletine, 11 Ekim 1914, ATBD, Belge No:1810, Aralık 1982, Sa: 81, s. 40; İngiliz raporları için bkz., FO 371/2130 ve takip eden dosyalar, Salahi Sonyel'in kitabından iktibas edilmiştir. Bkz., Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s. 288.

³⁷ İçişleri Bakanlığından Milli Savunma Bakanlığı Yüksek Katına, 3 Eylül 1914, ATBD, Belge No:1806, Aralık 1982, Sa: 81, s. 19; Uras, *Tarihte Ermeniler*, s. 603.

³⁸ Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 288-289.

³⁹ HC Egypt to Balfour, 25 December 1917, FO 141/430.

⁴⁰ Paris Barış Konferansı, 26 Şubat 1919, FO 371/4376.

Savaş başlamadan önce Rusya'nın Ermeni örgütleri ve kiliseleriyle işbirliği içinde yürüttükleri propaganda, silahlanma ve teşkilatlanma faaliyetleri, savaşın başlamasıyla birlikte uygulamaya konmaya başlanmıştı. Ermeni komite ve çetelerinin yaptığı faaliyetler şu şekilde meydana gelmekteydi: Osmanlı ordusundan silah ve cephanelerle birlikte kaçmak, köy ve kasabalarda genç yaşlı demeden katliam yapmak, evleri yakmak yerleşim birimlerini harap etmek, cepheden dönen yaralı askerlere saldırmak, askeri sevkiyat ve ikmal yollarını kesmek, Ermeni aşiretlerden zorla ya da gönüllü çeteler teşkil ederek cephe gerisinde Osmanlı Ordusunu arkadan vurmak, Müslümanları buldukları yerlerden baskı ve zor yoluyla kaçırmaya çalışmak ve bu yerlerde Ermeni hamiyetini kurmak.⁴¹

Savaşın başlamasından sonra büyük miktarda silah ve cephane Ermenilerin yoğun oldukları bölgelere akmaya başladı. Özellikle, Oltu, Sarıkamış, Iğdır, Kars, Bitlis, Van gibi Rusya'ya bölgelerde Ermeniler silahlandırılmaya başlanmıştı. Rus ordusuna bilgi sağlamak amacıyla Trabzon, Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Sivas ve Kayseri illerinde Ermeni ajan merkezleri kurulmuştu. Bu tarihlerde Rus ordusu, Ermeni isyancıları desteklemek için Beyazıt, Pasin, Kotek kasabalarına doğru harekete geçmiş ve bundan cesaret alan Ermeniler ise bu kasabalarda sivil halka karşı akıl almaz işkence ve katliamlara girişmişlerdi. Ermeni isyanları ve çete faaliyetleri Zeytun'dan sonra Kayseri, Bitlis, Van, Muş, Diyarbakır, Mamuratül-Aziz, Erzurum, Sivas, Trabzon, Adana, Urfa, Musa Dağı gibi bölgelere yayılmış ve artarak devam etmişti.⁴²

Nisan 1915 yılında Van bölgesindeki başlatılan ayaklanmalar ve burada Türklere karşı yapılan katliamlar, Ermeni isyan ve katliamlarının en büyüklerindendi. Şubat ayında, Gevaş, Çatak ve Adilcevaz gibi ilçelerde çeteler kurarak hazırlıklara başlayan Ermeni komiteleri Nisan ayı başlarında Taşnakların organize ettikleri büyük isyana katılmak üzere Van'a hareket etmişlerdi. Taşnaklar, Anadolu'daki Ermenilere, eğer yaklaşmakta olan Rus ordusuna yardım ederlerse Rusların kendilerine bağımsızlık vereceğini bildirmişlerdi. Bu sırada, Rus ordusu Türk topraklarından kendilerine katılan büyük miktarda Ermeni gönüllüleriyle birlikte harekete geçmişti. 7 Nisan gününden itibaren Van şehrini kuşatan Ermeniler Rus ordusunun da yardımıyla 14 Mayıs'ta şehri ele

41 Azmi Süslü ve Diğerleri, *Türk Tarihinde Ermeniler* (Ankara: 1995), s. 163.

42 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 290-307.

geçirerek sivil halka karşı büyük bir kıyım gerçekleştirmişlerdi. Sadece 1500 Türk bu katliamlardan kendilerini kurtarabilmişti. Ermeniler daha sonra da Rusya'nın koruyuculuğu altında bağımsız bir Ermenistan devleti ilan etmişlerdi.⁴³

Osmanlı yönetimi bütün bu isyan ve katliam hareketleri karşısında soğukkanlılığını muhafaza etmiş ve masum Ermeni sivillere bir zarar gelmemesi için elinden geleni yapmaya gayret etmişti. Bu konuda Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa Başkumandanlığa çektiği mesajında şu açıklamayı yapmaktaydı:

'Bu taarruz olaylarının önceden Taşnaksutyun ve diğer Ermeni komiteleri tarafından hazırlanmış silahlarla yapıldığı ve çeşitli kazalarda ihtilalci heyetler kurulmuş olup ordunun gerisinde ihtilal çıkarmak istedikleri Sivas vilayetindeki tahkikattan anlaşılmıştır. Ordudaki Ermeni erlerinin tamamen düşman tarafına geçmeleri veyahut memleketlerine kaçmaları, Van isyanıyla doğrulanmıştır. Bu sebeple vatanımızın savunması için silah altında bulunan Ermeni erlerinin kaçması ve ordunun düşmanla savaştığı bir sırada Van vilayetinde meydana çıkan isyan ve Sivas vilayetinde görülen isyan alametleri, Ermenilerin hükümete ihanet ederek düşmana hizmet ve yardım ettiklerini ispat etmektedir. Vatana hainlik edenleri şiddet ve süratle bastırmak mecburiyeti karşısında.... Uyumlu ve itaat gösteren halka bir zarar verilmemesi yalnız isyan edenlerin cezalandırılması emredilmiştir...⁴⁴'.

Bu olaylar karşısında Osmanlı Hükümeti, Ermeni Kilisesi liderlerine, mebuslarına ve diğer ileri gelenlerine müracaat ederek yönetime karşı isyan eden Ermenilerin bu hareketlerinden vazgeçmelerini istemişti. Ancak, bu uyarılar fayda vermemiş ve Ermeni ileri gelenleri aksine bu uyarıları Hükümetin bir aczi olarak yorumlamışlardı. Böylece Ermeni tedhiş hareketlerinin artarak devam etmesi üzerine Osmanlı yönetimi gerekli tedbirleri almak üzere harekete geçmişti.

Osmanlı Hükümeti 24 Nisan 1915'te Ermeni komite merkezlerini kapatarak ve tedhiş hareketlerini örgütleyen liderleri tutuklayarak

⁴³ Van Jandarma Tümen Komutanlığı Raporu, 16 Nisan 1915, Belge No:1825, s. 120; Van Valiliğinden 3. Ordu Komutanlığına, 20 Nisan 1915, Belge No:1826, s. 124; Van Valiliğinden 4. Ordu Komutanlığına, 20 Nisan 1915, Belge No:1827, s. 128; Başkomutanlık Vekaletinden İçişleri Bakanlığına, 2 Mayıs 1915, Belge No:1830, ATBD, Aralık 1982, Sa: 81. Ayrıca bkz., Süslü, *Türk Tarihinde Ermeniler*, ss. 168-172; Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s. 297.

⁴⁴ Azmi Süslü'nün kitabından iktibas edilmiştir. Bkz., Süslü, *Türk Tarihinde Ermeniler*, s. 199.

icap eden tedbirleri almaya başladı. Ancak komite merkezlerinin kapatılması ve örgüt elebaşlarının tutuklanması tedhiş olaylarını azaltacak yerde daha da artırmıştı. Adana ve Van illerine ilave olarak Kayseri, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Erzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Urfa, İzmit, Adapazarı ve Bursa şehirlerinde olaylar çıktı. Ermeni faaliyetlerinin tahammül edilemez bir hal alması üzerine Osmanlı Hükümeti, Kanun-i Muvakkat adı verilen sevk ve iskan yada bir başka tabirle tehcir kanununu çıkarmak durumunda kaldı.⁴⁵

27 Mayıs 1915'te çıkarılan sevk ve iskan kanunu Ermeni çetelerinin Türklere karşı yapmış oldukları katliamları durdurmak, devlete karşı isyan ve casusluk faaliyetlerini önlemek amacıyla bu faaliyetlere karışanları savaş bölgelerinden uzak yerlere yerleştirmek düşüncesiyle çıkarılmıştı. Karar aşağıda belirtilen 4 maddeden oluşmaktaydı:

Madde 1. Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i hükümete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab (hemen) kuvva-i askeriye ile en şiddetli surette te'dibat yapmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye mezun ve mecburdurlar.

Madde 2 Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriye mebni veya casusluk ve hıyanetliklerini hissettikleri kura (köyler) ve kasabat ahalisini münferiden (ferd olarak) veya müctemian (toplu olarak) diğer mahallere sevk ve iskan ettirebilirler.

Madde 3 İşbu kanun tarih-i neşrinden muteberdir.

*Madde 4 İşbu kanun meriyyet-i ahkamına Başkumandanlık Vekili ve Harbiye Nazırı memurdur.*⁴⁶

Ayrıca, İçişleri Bakanlığı 30 Mayıs 1915'te çıkardığı yönetmelikle (15 madde) tehcire muhatap olan kimselerin yolculukları esansında sağlık, güvenlik ve esenliklerinin sağlanmasıyla ilgili her türlü tedbirleri almıştı. Yönetmeliğin bazı maddeleri şunlardı:

⁴⁵ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri...*, ss. 40-50.

⁴⁶ *Takvim-i Vekayi*, 1 Haziran 1915.

'Ahval-i harbiye ve zaruret-i fevkalade-i siyasiye (Harp hali ve olağanüstü siyasal zorunluluklar) dolayısıyla mahall-i ahire (başka yerlere) nakilleri icra edilen Ermenilerin iskan ve iaşesiyle (yerleşme ve beslenmesiyle) hususat-ı saireleri hakkında talimatnamedir (yönetmeliktir).

Madde 1 Nakli icabeden ahalinin temin-i sevki, mahalli memurun (yöresel memurlar) idaresine aittir.

Madde 2 Nakledilen Ermeniler,kaffe-i menkulat (taşınabilecek bütün mallarını) ve hayvanatını birlikte götürülebilirler.

Madde 3 Mahall-i iskaniyelerine (yerleşecekleri yerlere) sevk edilen Ermenilerin esna-yı rahda (yolculuk esnasında) muhafaza-i can (canlarının korunması) ve mallarıyla temin-i iaşe(yiyecek temini) ve istirahatları, güzergahlarında (geçtikleri yerde) bulunan memurun-i idariyeye (yönetim makamlarına aittir). Bu hususta vaki olacak terahi ve tekasülden (gevşeklik ve ilgisizlikten) ala meratibim ve kaffe-i memurun mesuldur (sırasıyla bütün memurlar sorumludur)...'⁴⁷

Tehcir kanununun uygulanması iki ana bölge üzerinde yoğunlaşmıştı. Bunlardan biri Kafkas ve İran cephesinin arka kısmını oluşturan Erzurum, Van, Bitlis dolayları iken diğeri Sina cephesinin geri bölgesini oluşturan Adana, Mersin, İskenderun civarları idi. Daha sonra bu uygulama diğer vilayetlerde isyana karışmış olan Ermeniler için de uygulanmıştı. Katolik ve Protestan Ermeni toplulukları ilk dönemlerde tehcir işlemine tabi tutulmamışlardı. Genelde tehcire tabi tutulanlar Musul, Halep vilayetleri ile Diyarbakır'a yakın çevrelere yerleştirilmişlerdi.⁴⁸

Ancak sevk ve iskan kanununun uygulanması sırasında çeşitli nedenlerden dolayı bazı Ermeni kayıpları meydana gelmişti. Bunların sebepleri arasında: tehcir sırasında Kürt ve Arap kabilelerinin yaptığı baskınlar; savaş dönemi olması dolayısıyla tehcire muhatap olanların nakil vasıtalarının, yiyeceklerinin, ilaç ve diğer ihtiyaçlarının temininde karşılaşılan güçlükler; iklim değişikliklerinin, ulaşım güçlüklerinin ve yaygın olan bulaşıcı hastalıkların sebep olduğu ölümler Ermeni kayıplarının meydana gelmesinde başlıca etkenlerdi. Bu kayıplara Osmanlı ordusuna karşı savaşırken öldürülen Ermeniler de ilave edilebilir. Temmuz 1915'te Osmanlı

⁴⁷ Bab-ı Ali Dahiliye Nezareti İskan-ı Aşair ve Muhacirin Müdiriyyeti, Talimatname, 30 Mayıs 1915, Belge No: 1916, ATBD, Mart 1983, Sa: 83, ss. 131-133.

⁴⁸ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri...*, ss. 53-55.

**İngiliz arşivlerinde
yaptığımız incelemelerden
çıkan sonuç da Osmanlı
arşiv belgelerinin
bulgularıyla paralel bir
nitelik taşımaktadır.**

ordusunun Rus-Ermeni ordularını geri püskürtmesi üzerine 40 bin Ermeni öldürülmüş ve kalanların da büyük bir kısmı yaptıkları ihanetin cezalandırılacağından korkarak Rus ordusunun peşi sıra Kafkasya'ya doğru geri çekilmişlerdi.⁴⁹

Ancak günümüzde Ermeni ve bazı batılı tarihçiler bütün bu olan biten tarihi gerçeklere rağmen bunları saptırmak suretiyle tehcir olayını sanki bir Ermeni 'soykırımı' olmuş gibi değerlendirmişlerdir. Sözde soykırımı iddia eden bu tarihçiler arasında tehcir sırasında ölen Ermenilerin sayısı konusunda büyük çelişkiler ortaya çıkmıştır. Bunlardan bazıları bu sayıyı 500 bin olarak belirtirken, diğer bir kısım yazarlar ise bu kayıpları 1 milyon veya üzeri rakamlarla ifade etmişlerdir. Ancak, Osmanlı nüfus hareketleri ve istatistiklerini değerlendiren arşiv çalışmalarında ise, Ermeni kayıplarının çok az olduğu ve bu rakamların da savaş boyunca hayatlarını kaybeden ve sayıları 2,5 milyonu bulan Müslüman kayıpları karşısında çok az bir oranda kaldığı ortaya konmaktadır.⁵⁰

İngiliz arşivlerinde yaptığımız incelemelerden çıkan sonuç da Osmanlı arşiv belgelerinin bulgularıyla paralel bir nitelik taşımaktadır. Belgeler, Berlin'deki İngiliz Askeri Ataşeliğinde görevli Albay Hedley ile Enver Paşa arasında geçen konuşma raporlarının sırasıyla aynı şehirde görevli askeri ataşe Tuğgeneral Neill Malcolm'a ulaşmasını ve bu raporların daha sonra İngiltere Savaş Bakanlığı, İngiliz Askeri İstihbaratı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığına ulaşmasını konu etmektedir. Bu konuşma ve yazışmalar 6 Ocak 1920 tarihinde başlamış ve 26 Mart 1920 tarihinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un bu yazışmalara son verilmesini istemesiyle bitmiştir.

Belgelere göre Enver Paşa 6 Ocak 1920 sabahı Albay Hedley'den⁵¹ görüşmek için bir randevu talebinde bulunmuştu. Ancak, Albay Hedley Enver Paşa namına randevu talep eden kadına

49 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 300-302.

50 Richard G. Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, (New York, 1992); Süslü, *Türk Tarihinde Ermeniler*, ss. 230-236; Sonyel, *The Ottoman Armenians*, ss. 298-302.

51 İsim ve soy ismini el yazısı ile imza şeklinde yazdığından dolayı İngiliz Albayın ismi okunamamış olup soy ismi Hedley olarak okunmuştur.

bu şahsın gerçekten ('famous Enver Paşa') ünlü Enver Paşa olup olmadığını sormuş ve müspet cevap aldıktan sonra da Berlin'deki Knaussstrasse, 17, Grunewald bölgesine, Enver Paşa ile görüşmeye gitmişti.⁵²

Enver Paşa, görüşmesinde, 'bir asker olarak artık savaşın geride kaldığını düşündüğünü ve bir Türk olarak memleketini bir araya getirmek istediğini' söyleyerek konuşmasına başladıktan sonra bir Türk atasözünü, ('to be good friends, one must have quarrelled well'), 'iyi arkadaşlıklar ancak büyük kavgadan sonra kurulur', hatırlattıktan sonra 'dünyanın en güçlü devleti haline dönen' İngiltere hükümeti ile görüşmek istediğini belirtti. Bundan sonra konuşmasına devam ederek 'İngiliz hükümetinden evet ya da hayır' cevabı alana kadar görüşeceği konularla ilgili genel bilgiler vereceğini ancak detaylara girmeyeceğini bildirdi. Enver Paşa, üç ana konu üzerinde durduktan sonra, bunların en kısa zamanda Çörçil'e (Winston Churchill) bildirilmesini ve Çörçil yoluyla da İngiliz Kabinesine iletilmesini talep etti.⁵³

Albay Hedley Enver Paşa'nın talebini Çörçil'e iletmış ve Çörçil de Hedley'i Başbakan ile görüşmesi için Paris'e göndermişti. Albay Hedley 15 Ocak' ta Berlin'e geri dönmüştü. Aynı tarihte Enver Paşa ile yaptığı ikinci görüşmede Hedley, İngiltere Başbakanı'nın 'Türkiye ile ilgili gizli görüşmelerde bulunamayacağını' söylediğini ifade etti. Daha sonra sözü alan Enver Paşa, İttihat ve Terakki Partisi ve Mustafa Kemal Paşa ile olan münasebetlerinden ve yazışmalarından etraflıca bahsettikten sonra dünyada meydana gelen gelişmelerle ilgili fikirlerini beyan etmişti.⁵⁴

Albay Hedley ile Enver Paşa ile dördüncü görüşme 25 Şubat 1920 tarihi akşamı 6.30 da gerçekleşmiş ve yaklaşık bir saat sürmüştü. Albay Hedley konuşmasına: 'kendisinin Enver Paşa'ya bildirecek bir mesajı olmadığını ve hükümetinden de böyle bir emri henüz almadığını' bildirerek başladı. Daha sonra, Hedley, 'itilaf devletlerinin İstanbul'u ve civar yerleri Türklere bırakmaya doğru meylettiğini ve böylece Türklerin tahmininden fazla bir toprak

52 British Military Mission Berlin, Notes on Interview with Enver Paşa on (6 Ocak 1920), to Chief British Military Representative, Supreme War Council, 17 Ocak 1920, WO 37/5620.

53 Aynı belge. Bu makalenin yazarı Enver Paşa'nın değindiği bu üç noktaya, direk Ermeni meselesiyle ilgisi olmaması dolayısıyla, burada değinmeyecektir. Ancak, bu konular ileri bir tarihte başka bir makalede incelenip yayınlanacaktır.

54 Notes on A Second Interview With Enver Paşa, 15 Ocak 1920, WO 37/5620. Konuyla ilgisi olmadığı için raporun metnine burada yer verilmemiştir.

parçasına sahip olacaklarını ve bu sebeple de kendisinin (Enver Paşa'nın) İngiltere aleyhtarı faaliyetlerine bir son verip vermeyeceğini' sordu. Enver Paşa cevaben: 'kendisinin anti-İngiliz kampanyası başlattığını ve İngiliz Hükümetinin kendisiyle anlaşmayı reddetmesi halinde bu kampanyaya devam edeceğini' ilettiler. Enver Paşa daha sonra 'uçacağı tamir olur olmaz Moskova'ya gideceğini ve Sovyet hükümetiyle birlikte Türkistan (Orta Asya) ve Kafkasya'da bulunan bütün Müslüman toplulukları İngiltere aleyhine kışkırtacağını ve ayaklandıracacağını ve böylece de İngiltere'nin bu bölgelere daha çok ordu, silah ve erzak vs göndermek zorunda kalacağını' bildirdikten sonra şöyle devam etti: 'İngiltere ve müttefiklerinin ekonomik durumları savaş dolayısıyla tahrip olmuştur ve doğu bölgesinde meydana gelecek yeni isyanlar ve ayaklanmalar bu devletlerin ekonomik ve endüstriyel yapılanmaları için gerekli olan para, zaman ve enerjilerinin israf ve heba olmasına sebep olacaktır ve böylece bu bölgelerdeki Müslüman topluluklarının sukunet içinde olmaları İngiltere'nin yararına olacaktır.'⁵⁵

Nihayet konuşmanın sonlarında Albay Hedley Ermeni konusunda soru sorunca Enver Paşa şu açıklamaları yapmıştı: 'son zamanlarda güney bölgesinde Ermeni isyan kuvvetlerinin yok olmalarıyla sonuçlanan ayaklanmaları Fransızlar kışkırtmıştı. Fransızlar, Ermeni alayları kurmuşlar ve bunları Milli Mücadele güçlerine karşı silahlandırmışlardı. Maraş bölgesinde sözde Ermeni katliamlarından bahsedilmekte ise de bu olayın aslı silahlı azınlık grupların çoğunluk olan Türk güçleri karşısında savaşı kaybetmeleri idi. Bu gayet tabii olmakla birlikte asla bir katliam değildir'. 1916 yılındaki sözde Ermeni katliamlarıyla ilgili ise Enver Paşa şu açıklamaları yapmıştı: 'Rus ordusu kendisine (Türk kuvvetlerine) kuzeyden çok kuvvetli bir şekilde baskı yaptığı anda Rus kışkırtmaları neticesinde Ermeniler de cephe gerisinde ayaklanmıştı. Türk kuvvetleri aynı anda (cephe önünde ve gerisindeki) durumlarla uğraşacak güçte olmadığı için cephe gerisindeki isyanın bastırılması bir zorunluluk olmuştu.' Albay Hedley raporunun devamında Enver Paşa'nın bu olayın da bir 'katliam olmadığını' dediğini belirtmişti.⁵⁶

Daha sonra General Malcolm bu raporları Savaş Bakanlığına göndermiş ve bu raporları gözden geçiren Ordu Konseyi (Army

⁵⁵ From Hedley to Neill Malcolm, 25 Şubat 1920, WO 37/5620.

⁵⁶ Aynı belge. Enver Paşa konuşmasının sonlarında Cihan harbinde takip ettiği politikayla ve Çanakkale Savaşlarıyla ilgili ilginç ve önemli açıklamalarda bulunmuştu. Bu belgeler daha sonraki bir tarihte yazar tarafından yayınlanacaktır.

Council) ellerinde mevcut bilgilere dayanarak 'Enver Paşa'nın Maraş'ta meydana gelen Ermenilerle ilgili hadiselere ait verdiği bilgilerin doğru olduğunu' onaylamışlar ve bunun Lord Curzon'a iletilmesini tavsiye etmişlerdi.⁵⁷ Ancak her ne kadar İngiliz askeri otoriteleri Enver Paşa ile başlatılan askeri temaslara devam etmeye taraftar idiyse de İngiliz sivil makamları bu durumdan memnun değillerdi. Bu sebeple bu tarihten sonra bu temaslara devam ettirilemedi. Nitekim, Lord Curzon, Ordu konseyine yazdığı bir yazıda Enver ve Talat Paşalar'la daha fazla temaslarda bulunulmasına taraftar olmadığını bildirerek Berlin'deki İngiliz askeri ataşeliğine de bu yönde hareket edilmesi konusunda talimat verilmesi isteğini iletmişti.⁵⁸

SONUÇ

Genelde Türk-Ermeni ilişkileri ve özelde de Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilere karşı takip ettiği politikayı inceleyen makalemizde Osmanlı yönetiminin hiçbir zaman Ermenilere karşı bir soykırım politikası gütmeyeceği ancak devlete isyan eden ve sivil halka karşı terör eylemlerine girişen ve de düşman devletlerle işbirliği yapan Ermeni çete ve gruplarına karşı tedbirler almaya yönelik bir siyaset takip ettiği ortaya çıkmıştır. Çalışmamızı geniş bir şekilde dayandırdığımız bir çok Türk ve İngiliz belgeleri bu tezimizi doğrulamaktadır.

Tarih boyunca, Ermeni toplulukları önce Selçukluların hakimiyetinde ve sonra da Osmanlı hakimiyeti altında devam eden bir süreç içerisinde, Türklerin kendilerine tanıdığı engin hoşgörü ve tolerans ortamına tanık olmuşlardı. Bu durum ise her iki milletin uzun yıllar aynı topraklar üzerinde bir arada yaşamalarına zemin hazırlamıştı. Osmanlı yönetimi Ermeni halkına olan güvenini belirtmek üzere onları 'Millet-i Sadıka' sıfatıyla taltif etmişti. Ancak, bu durum 19 uncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin de güçten düşmesiyle birlikte değişmeye başlamıştı.

Bu dönemde, Avrupa'nın büyük devletleri tarafından 'Doğu Meselesi'nin hortlatılması ve bu çerçevede bu devletlerin amaçlarına ulaşmak için Osmanlı sınırları içerisindeki Ermenileri çeşitli taktiklerle kışkırtmaya ve ayaklandırmaya çalışmaları,

57 B.B. Cubitt, The Secretary to the Army Council to the Under Secretary of State, Foreign Office, 10 Mart 1920, WO 37/5620.

58 The Under Secretary of State, Foreign Office to the Secretary to the Army Council, 26 Mart 1920, WO 37/5620.

neticede uzun yıllar barış içinde yaşayan Türk ve Ermeni halklarını karşı karşıya getirmişti. İngiliz ve Osmanlı arşiv belgelerinin hiç bir şüpheye mahal bırakmadan açıkça ortaya koydukları gibi, I. Dünya Savaşı sırasında, Doğu ve Kafkas cepheleri gerisindeki Ermeniler Ruslar tarafından, ve savaş bittikten sonra takip eden yıllarda ise, Güney cephesindeki Ermeniler Fransızlar tarafından Osmanlı devletine karşı ayaklandırılmışlardı. Osmanlı yönetiminin isyancılara karşı takip ettiği siyaset ise devlet için müdafaa tedbirleri almaktan başka bir şey değildi.

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE AZERBAYCAN POLİTİKALARI 1988-1994

Dr. M. Vedat GÜRBÜZ*

Title: *The Nagorno-Karabakh Problem and Azerbaijani Politics, 1988-1994.*

Abstract: *The Nagorno Karabakh problem is the longest-running conflict in the former Soviet Union. This problem deeply influenced Azerbaijanian and Armenian domestic policies. Armenian expansionist policies against Azerbaijan created one of the most touching human tragedies of the modern times. Because of the conflict in Karabakh, revival of Azerbaijanian nationalism gained a great momentum. This problem, however, had a negative impact on Azeri governments causing them to be coercive and corrupt. Although there were great expectations that Azerbaijan would achieve serious successes for democracy and economic growth, in accordance with the country's promising human and economic sources, armed conflict with the Armenians and Armenian occupation of considerable part of the Azerbaijani territories prevented these expectations to be realized. This paper scrutinizes the Karabakh conflict in the context of Azerbaijan's domestic policies.*

Keywords: *Karabakh, APF, Elchibey, 'Black January', CIS, Armenian Occupation, Armenian Atrocities, OSCE-Minsk Group, Bishkek Protocol.*

Anahtar Kelimeler: *Karabağ, APF, Elçibey, 'Kara Ocak', Bağımsız Devletler Topluluğu, Ermeni İşgali, Ermeni Katliamları, AGİT-Minsk Grubu, Bişkek Protokolü.*

GİRİŞ

Ermeniler, 19. yy. sonlarından itibaren tarihi Ermeni toprakları olarak adlandırdıkları Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu içine alan ve Kafkasların içlerine kadar sokulan bir coğrafyada Büyük Ermenistan'ı kurma hayallerinden hiçbir zaman vazgeçmediler. Ermeniler bu rüyayı kendi başlarına gerçeğe çeviremeyeceklerini anlayınca, dış güçlerden medet umdular. Çarlık Rusyası Ermenilerin iddia ettikleri tarihi topraklar üzerinde Ermeni devletini kurduracak büyük ağabey olarak ortaya

* Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, Kahramanmaraş, ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Araştırmacı. E-posta: mvgurbuz@eraren.org.

**Sovyetler Birliği'ndeki
Glastnost rüzgarları, etnik
problemler ve toprak
talepleri yüzünden
Azerbaycan'da büyük bir
fırtınaya dönüştü.**

çıkı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında, Rus askerleri Doğu Anadolu'yu işgale başladıkları zaman, Ermeni milliyetçileri Ruslarla birlikte hareket ederek bu işgalde önemli bir yer almışlardır. Ruslar, Anadolu topraklarından çekilmeye zorlanınca, birçok Ermeni Ruslarla beraber Anadolu'dan çekilip bu günkü Ermenistan ve Azerbaycan topraklarına yerleşmişlerdir. Ermenilerin I. Dünya Savaşı'ndaki kayıpları gerek Ermenistan'daki Ermeniler ve gerekse Diaspora Ermenileri arasında nesiller boyu sürdürülen kemikleşmiş bir milli acı ve kine dönüşerek nefret duyguları canlı tutulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılma arifesinde Ermeni nefretinin militan karakteri tekrardan su yüzüne çıkmıştır.

Rusya'da Bolşevik devriminin ortaya çıkması üzerine, Azerbaycan'daki Ermeniler, Azerilere karşı hareketlerine destek bulabilmek için Bolşevikleri desteklediler ve komünizm adına Azerileri katlettiler. Oysa ki, Ermenistan'daki Ermeniler Bolşevikler yerine Menşevikleri desteklemişlerdi. Ermenilerin Bolşevik yanlısı bütün bu çabalarına rağmen Moskova, Ermenistan'ı Sovyetler Birliği'nin toprak bakımından en küçük cumhuriyeti olarak kurdurmuş ve Ermeniler bir kez daha Ruslar tarafından hayal kırıklığına uğratılmışlardır. Bundan başka, Sovyetler kendi politik menfaatlerini gözeterek, Ermenilerin üzerinde hak iddia ettikleri Dağlık Karabağ ve Nahçıvan'ı Azerbaycan'a bırakmıştır.

Sovyetler Birliği'ndeki Glastnost rüzgarları, etnik problemler ve toprak talepleri yüzünden Azerbaycan'da büyük bir fırtınaya dönüştü. Glastnost döneminin başlarında Azeriler kendilerini Dağlık Karabağ için Ermenilerle bir etnik çatışmanın içinde buldular. Kafkas politikalarında tarih her şeyin üzerindedir. Çözümeyen ve her mücadelede daha da karmaşık bir hal alan etnik çatışmalar büyük problemler yaratmakta ve tarih bu bölgede sıklıkla tekerrür etmektedir. Geçerliliğini tarihten ve hissi milliyetçilikten alan tehlikeli ideolojiler bu coğrafyada yaşayan milletlere sanki her istediklerini yapabilme hakkını vermektedir. Bu anlayış içerisinde, Gorbachev'in Ermeni asıllı danışmanı Abel G. Aganbegian 1987 senesinde Karabağ ve Nahçıvan'ın Ermenistan'ın tarihi birer parçası olduğunu açıklayarak, bu toprakların Ermenistan'a iade edilmesi yönünde çağrıda bulunmuştur.¹ Aganbegian ve onun temsil ettiği

¹ Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks*, (Stanford: Hoover Institution Press, 1992), s. 156.

kuvvetten güç alan Ermeniler, Şubat 1988'den itibaren Dağlık Karabağ'da ve Erivan'da gösteriler tertip ederek Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılmasını talep ettiler. 12 Haziran tarihinde ise Dağlık Karabağ Sovyet'i tek taraflı olarak Azerbaycan'dan ayrıldığını ilan etti. Moskova, Ermenilerin bu hareketini onaylamadı ve Dağlık Karabağ'a daha gelişmiş bir otonom yapı sağlamak için özel bir yönetim komisyonu ihdas etti.

Ermenilerin toprak talepleri eşzamanlı olarak Azerbaycan'da büyük bir reaksiyon başlattı. Azeri aydınları propaganda kampanyası başlatarak Dağlık Karabağ'ın tarihi olarak Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu ve bölgenin ekonomik olarak tamamen Azerbaycan'a bağımlı bulunduğunu tezini savundular. Yükselen etnik problemler sebebiyle Dağlık Karabağ'da ve Ermenistan'da yaşayan Azeriler yaşadıkları toprakları terk etmeye başladılar. Azeri mülteciler genelde Bakü ve Sumgayıt gibi liman şehirlerine doluşmaya başladılar. Azeri mültecilerinin içinde bulunduğu müşkül durum etnik tansiyonu arttırdı ve nihayetinde Mart 1988'de Sumgayıt'ta 26 Ermeni'nin ve 6 Azeri'nin ölümüyle sonuçlanan bir ayaklanmaya dönüştü.

Sovyet ve Azeri otoriteleri etnik çatışmaları çözmekten çok uzaktı. Bu sebeple, inisiyatifi ele alan Azeriler 17 Kasım 1988'de geniş halk kitlelerinin katıldığı Bakü protestolarını başlattı. Azerbaycan Türk'ü kendi kaderini ve ülkesinin geleceğini kendi avuçlarında tutmak için ülkenin toprak bütünlüğünün korunmasında sorumluluk bilinciyle hareket ederek Lenin meydanını gündüz-gece boş bırakmadı. Bu protestolar Azeri polis gücünün 4 Aralık tarihinde protestocuları dağıtana kadar hiçbir taşkınlık ve saldırı karakteri taşımadan devam etti.² Bu protestolar sırasında katılımcıların sayısı gün içerisinde yarım milyon, gece ise 20.000 civarındaydı.³ Halk hareketini organize edecek herhangi bir politik organizasyonun olmaması sebebiyle gösteriler ferdi liderliklerle idare edildi. Halk hareketi halk kahramanını da yarattı ve Nemat Penakov 'halk çocuğu' lakabı ile protestolarda lider kişilik kazandı.⁴ Nemat Penakov 26 yaşında Bakü'de bir işçi idi ve Azerbaycan'ın Lech Walesa'sı olarak görülüyordu.⁵

2 Alstadt, *The Azerbaijani Turks*, ss. 201-202.

3 Elizabeth Fuller, *RL (Radio Liberty)* 70/89, January 31, 1989.

4 Elizabeth Fuller, *RL (Radio Liberty)* 70/89, January 31, 1989.

5 Tamara Dragadze, 'Azerbaijanis' *The Nationalities Question in the Soviet Union*, (London, New York: 1990), s. 168.

Azeri Milliyetçiliğinin Canlanması

Ermenilerin Dağlık Karabağ üzerindeki hak iddiaları, geniş ve etkin bir Azeri milli hareketinin başlamasındaki en önemli sebep idi.⁶ Milliyetçi yayınlar ve Azeri Türklerinin tarihlerine ilişkin yayınlar Glastnost döneminde önemli ölçüde artmıştır. Azeriler, Ermeni tezlerine karşı tezler üreterek

Ermenilerin Dağlık Karabağ üzerindeki hak iddiaları, geniş ve etkin bir Azeri milli hareketinin başlamasındaki en önemli sebep idi.

Karabağ'da yaşayan Ermenilerin aslında buranın yerli halklarından olmadıklarını, bunların bu bölgeye özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye ve İran'dan geldiklerini savunmuşlardır. Ayrıca, Stalin'in 100,000 civarında bir Azeri topluluğunu 1948 yılında Ermenistan'dan sürerek, demografik dengeyi Ermenilerin lehine bozduğunu vurgulamışlardır. Hatta Gorbachev bile Ermenilerin yayılcı politikalarına karşın onları uyararak Bolşevik devrimi öncesi Azeri Türklerinin Erivan nüfusunun %43'ünü oluşturduğunu hatırlatmıştır.⁷

Tarihi yorumların yanı sıra, Azeri aydını, milli değerlerin toplumda etkin bir şekilde yer edinmesine çalıştı. İlk olarak, Türkçe, okullarda Rusça'nın yerini almaya başladı. Azerbaycan'ın önemli şairlerinden olan Bahtiyar Vahapzade teoride Türkçe'nin devletin resmi dili olmasına rağmen pratikte en az elli yıldır Türkçe'nin resmi işlerde kullanılmadığı gerçeğini dile getirmiştir. Vahapzade kendi milli dilini bilmeyenlere devletin iş vermemesi önerisini getirmiştir.⁸ Vahapzade aynı zamanda Azerbaycan Halk Cephesi'nin kurulması sürecinde kamuoyunun desteğini sağlamak için etkin bir şekilde çalışmıştır.

1989 baharında hapisten yeni çıkmış olan ve protesto mitinglerinde aktif yer alan yedi kişi bir araya gelerek Azerbaycan Halk Cephesi'ni (AHC) kurdular. Ekim ayında hükümet tarafından resmen tanınana kadar, AHC bir yer altı örgütü olarak çalıştı. AHC'nin kurucularından Tefvik Gasımov, Halk Cephesi'nin ilk baştaki politik görüşünün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyetler Birliği içerisinde kalarak, ancak, ekonomik ve siyasi hükümlerine

6 'Interview with Tadeusz Swietochowski', *Uncaptive Minds*, Spring 1991, s. 6.

7 Dragadze, 'Azerbaijanis', s. 167.

8 Yasin Aslan, Elizabeth Fuller, *RL 104/89*, February, 1989.

kavuşması yönünde olduğunu izah etmiştir. Tıpkı 1917 Rus ihtilalinde, Rusya Türklerinin Rusya'nın demokratikleşeceği ve federal bir yapı alacağı varsayımından hareketle, Rusya içerisinde kalarak federasyonun bir parçası olmayı düşündükleri gibi, AHC kurucuları da Perestroika'nın Sovyetler Birliğini demokratik yaparak, SSCB'nin bağımsız devletlerden oluşan bir birlik halini alacağını düşünmüşlerdi. İşte bu düşünce Gasimov'a göre kendilerinin bön bir şekilde neden Sovyetler Birliği içerisinde kalmak istediklerinin temel bir açıklaması idi.⁹

Azerbaycan Halk Cephesi lideri, Ebulfeyz Elçibey, Cephe'nin hareketini demokratik ve milli karakteri olan bir halk hareketi olarak nitelendirmiştir. Elçibey'e göre Azerbaycan'da sınıf mücadelesi yoktu ancak Komünist Partisi ile Azeri halkı arasında ciddi bir mücadele mevcuttu. 1989 yazında AHC'nin parti programına göre, insan hakları, vatandaşlık hakları, serbest seçimler, Azerbaycan'ın politik ve ekonomik hükümlerliği, bütün milli unsurların eşitliği ve kültürel özgürlükler partinin genel siyasi görüşleri olarak öne sürülmüştür.¹⁰

1989'da ömürleri çok kısa olan Birlik, Diriliş, Kızılbaş, Sosyal Demokrat Organizasyonu ve Milli Kurtuluş Partisi gibi bazı politik organizasyonlar da kurulmuştur. AHC'den sonra en fazla etkin olan Birlik kuzey ve güney Azerbaycan'ı birleştirerek tek bir birlik olma yönünde programını geliştirdi. Diriliş ise İslamcı ve Türkçü eğilimleri bir araya getirerek bir Azeri kimliği oluşturmaya çalıştı.

AHC komünist entelektüel sınıfı içerisinde gelen bir grup aydın tarafından kurulmasına rağmen bu organizasyonun komünistlerle herhangi bir ortak paydası mevcut değildi. Tam tersine, AHC komünist idareyi tenkit ederek halkı komünistlere karşı protesto gösterilerine teşvik etti. Halk Cephesi'nin eylem faaliyetleri hızla gelişerek gösteriler ve grevler ülkenin bütününe yayıldı. Göstericiler Azerbaycan'ın Ermenistan ve Gürcistan ile olan demiryolu irtibatını kestiler. Halk Cephesi taraftarları devlet binalarına saldırılarda bulunarak İran sınırına yakın bir bölgede bulunan Celalabad ve Lenkoran şehirlerinin idarelerini ellerine geçirdiler.

9 'The War Against the Azeri Popular Front: An Interview with Tefik Gasimov', *Uncaptive Minds*, November-December 1990, s. 12.

10 Altstadt, *The Azerbaijani Turks*, s. 205.

11 Ronald Grigor Suny, 'On the Road to Independence: Cultural Cohesion and Ethnic Revival in a Multinational Society' *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, s. 384.

AHC İnan Azerbaycan'ı ile ilgili politikalara özel önem verdi ve politik önceliklerini daha ziyade güney Azerbaycan konusunda yoğunlaştırdı. AHC, Sovyet-İnan sınırını Berlin Duvarı'na benzeterek, bu suni sınırın ortadan kaldırılmasını savundu. Halk Cephesi ülke çapında başlattığı miting ve kampanyalarda İnan sınırını geçişteki kısıtlamaların yumuşatılması çağrısında bulundu. Binlerce Azeri Türk'ü sınırın kuzeyinde ve güneyinde bir aya yakın kamp kurarak yakınlarıyla kavuşmak için sınırın açılmasını beklediler. Sonuçta beklemekten iyice sıkılan ve öfkelenen kalabalık sınır bariyerlerini ve kontrol noktalarını yıkarak sınırın her iki tarafı birbiriyle kucaklaştı.¹¹ 1939 senesinden beri kapalı tutulan İnan sınırı, Halk Cephesi'nin baskısı sonucu 1988'de Sovyet ve İnan otoritelerinin anlaşmasıyla tekrardan açılmış oldu.¹²

Halk Cephesi eylemlerinde büyük başarılar gösterdi. Cephe ile baş edemeyeceğini anlayan Azeri hükümeti AHC ile pazarlıklara başladı. Hükümetle yapılan anlaşma sonucu, hükümetin AHC'yi tanıması karşılığında Halk Cephesi eylemlerini sona erdirecekti. Ayrıca, Azerbaycan hükümetinin Ermenistan'da yaşayan Azerilere, Dağlık Karabağ'da Ermenilerin sahip olduğu benzer haklar verilmesi yönünde çaba göstereceği sözünü vermesi üzerine demiryolu ulaşımını durdurma eylemi de sona erecekti.¹³ Dağlık Karabağ'da Ermeniler, demiryolunun sabote edilmesi olaylarını organize ettikleri mitinglerle protesto etmişlerdi. Artan olaylar karşısında 15 Ocak 1990'da, Rusya, Dağlık Karabağ'da olağan üstü hal durumunu sürdürebilmek için 17.000 ilave asker gönderdi. Rus askerleri Dağlık Karabağ'ı fiili kontrolleri altına aldılar ve Dağlık Karabağ-Azerbaycan sınırında devriye görevi gördüler.¹⁴

Ermeniler, Karabağ'da yaşayan Azeri Türklerine karşı şiddet hareketlerini arttırdılar. Ermeni baskısı sonucu binlerce Azeri mülteci Azerbaycan'ın diğer şehirlerine akmaya başladılar. AHC, bu durumu protesto etmek için Bakü'de protesto gösterileri tertip etti. 13 Ocak 1990'da yüz binler meydanları doldurarak Azeri Komünist Partisi birinci sekreteri Abdurrahman Vezirov'un istifa etmesi ve Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nden ayrılması için referandum yapılması taleplerinde bulundular.¹⁵ Gorbachev, Bakü'de tansiyonu

12 'The War Against the Azeri Popular Front,' s. 13.

13 Alstadt, *The Azerbaijani Turks*, s. 206.

14 'Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh', *Human Rights Watch*, (Helsinki: December 1994 by Human Right Watch, Printed in the United States of America), s. 9.

15 Elizabeth Fuller, *RL 55/90*, January 24, 1990.

düşürmek için şehre Sovyet askerleri göndermeye karar verdi. Gorbachev'in Bakü'ye asker göndermesinde asıl hedef ise AHC'nin ülkedeki etkisini kırmak ve komünistleri güçlendirmek idi. 20 Ocak 1990'da, Rus askerleri Bakü'ye girdi ve çoğu sivil 160 dolayında Azeri Türkünü öldürdüler. Moskova'nın asker gönderme kararına Azeriler sert tepkiler gösterdiler ve Moskova'nın Bakü'yü işgalini 'Kara Ocak' diye adlandırdılar. Sovyet otoritelerinin şehirde sokağa çıkma yasağı koymuş olmasına rağmen hayatlarını tehlikeye atan binlerce Azeri sokaklara çıkarak Sovyet işgalini protesto ettiler. Tahminlere göre 380,000 Komünist Parti üyesi Azeri'den, 100,000 kadarı bu gösteriler sırasında parti üyelik kimliklerini yaktılar. Gorbachev'in planının tam aksine, Bakü, işgali milliyetçileri sindirmedi tersine ülkedeki milli duyguları daha da alevlendirdi.

Bakü işgalinden sonra, Moskova Komünist Partisi birinci sekreteri, Vezirov'u Ayaz Muttalibov ile değiştirdi. Bu süre içerisinde Sovyetler Birliği'nde hakim olan Glastnost ve Perestroika akımlarına rağmen Azeri idari eliti ve Azerbaycan politikaları 1980'lerin başlarında olduğu şekliyle değişmeden kaldı. Halk Cephesi'nin yönetim politikalarında çok sınırlı bir etkisi vardı. Politik olarak Azerbaycan, Trans-Kafkasya cumhuriyetleri içerisinde en muhafazakar ve en yavaş olanı idi. Ağustos darbesi sırasında İran'ı ziyaret etmekte olan Muttalibov, İran medyasına darbeyi desteklediği yönünde beyanatlarda bulundu, ancak darbe başarısız olup Rusya'da yenilikçiler kazanınca, Muttalibov ağız değiştirerek Yeltsin'e tebrik telgrafı gönderdi.¹⁶

Sovyet yönetimine karşı darbe girişiminden sonra bile Muttalibov muhafazakar bir komünist olarak kaldı ancak politika ajandasını bir parça değiştirdi. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün muhafazası Muttalibov'un en önemli politik amacı idi. Muttalibov, ilk olarak Azerbaycan'ın ekonomik serbestisini kazanması ve Sovyetler Birliğinden ayrılmanın imkanlarını araştırdı. Azeri halkının ve Komünist Partisinin ülkenin geleceği hakkında çok karışık duygulara sahip olduğu bir dönemde, Sovyetlerin kendi içinde çözülmesi sonucu 20 Ağustos 1991'de, Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Azerbaycan'ın yolunu bulmaktaki kararsızlığı 1989'da yapılan bir ankette belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Azeri aydınları arasında yapılan bir ankete göre Azerbaycan bağımsızlığının ne zaman gerçekleşebileceği yolunda sorulan bir soru üzerine ankete katılanların bazıları Azerbaycan'ın en erken 2000 senesinde

¹⁶ Elizabeth Fuller, *RL 320/91*, August 28, 1991.

bağımsızlığına kavuşabileceği cevabını vermişlerdir. Oysa ki Azerbaycan iki yıl sonra bağımsızlığına kavuşacaktı.

Azerbaycan'ın istiklaline giden süreçte, Komünist Partisi ülkede mutlak gücü elinde tutuyordu ve muhalefetin parti yönetimine karşı önemli bir gücü de mevcut değildi. Etnik problemler ve Ermenilerin toprak talepleri karşısında halk, Komünist Partisinin ve Azeri hükümetinin bu sorunları çözmeye hiçbir varlık gösteremeyeceğini doğru bir şekilde tespit ederek, kendi haklarını düzenledikleri protesto mitingleri ve grevler ile korumaya çalışmış ve yönetimi tedbir almaya zorlamıştır.

Azeri halkının ülkenin geleceği üzerindeki şuurlu ve sağduyulu hareketleri ülkenin haklarını savunmak için oluşturulan Azeri politikalarının en önemli ayağını oluşturmuştur. Halk gösterileri ve komünist idareye karşı muhalefet arayışları gerçek bir Halk hareketi olan Azerbaycan Halk Cephesi'nin oluşmasını sağlayan temel unsurlardı. Ancak AHC ile de bazı sorunlar mevcuttu. Cephe kendi politikalarını oluşturup uygulamada yetersiz kaldı ve daha ziyade reaksiyona dayalı bir politik yol takip etti. AHC kurmayları demokratik bir düzen içerisinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını savunurken ve bu yolda en yetkili ve iddialı grup olarak kendilerini görmelerine rağmen, problemlerle nasıl baş edeceklerini bilemiyor ve yetersiz kalıyorlardı. Bu sorunlar sadece AHC'ye de özgü değildi. Sorunları çözmeye karşılaşılan zorluklar sebebiyle Azerbaycan'daki bir çok politik organizasyon kısa ömürlü olmuştur.

Bağımsızlıktan Sonra Dağlık Karabağ Problemi'nin Tırmanışı ve Azeri Politikaları

Bağımsızlık ilanından sonra, Azerbaycan Komünist Partisi ve Azeri nomenklaturası- komünist bürokrasisi- değişik adlar altında ancak aynı kalarak ve etkin olarak varlığını sürdürdü. Görünüşte yapılan bazı demokratik değişiklikler ancak özde aynı kalan Azeri politik geleneği yeni bağımsız olan Azerbaycan'ın yönetiminde komünistlere büyük imkanlar tanıdı. Yönetimdeki komünist güç, demokrasiye ve muhalefete sadece bir parmak bal çalmakla yetindi. Fakat, Ermenilerle yaşanan çatışmanın hızla gelişmesi, süratle gerileyen ekonomik şartlar muhalefetin elini güçlendirdi ve muhalefeti daha fazlasını talep eden taraf konumuna getirdi.

Bağımsızlıktan sonra, Azerbaycan, yönetimde başkanlık sistemini kabul etti. Böylece Azerbaycan Komünist Partisi birinci sekreteri Azerbaycan Devlet Başkanı olarak yeniden ortaya çıktı.

Komünist Parti kadroları ise başkanlık kadroları olarak iş başında kaldılar. Eylül 1990'da Azerbaycan Sovyet'i için parlamento seçimleri yapıldı. AHC, seçimleri olağan üstü hal uygulaması altında yapıldığı için protesto etti. 360 üye için yapılan parlamento seçimlerinde Komünist Partisi oyların %91'ini aldı.¹⁷ Sürdürülen Sovyet politik gelenekleri çerçevesinde 360 kişilik Yüksek Azerbaycan Sovyet'i parlamenter yürütme organı, Bakanlar Kurulu ise kabine fonksiyonunu yürütmeye başladı.

Eylül 1991'de yapılan ve Muttalibov'un tek aday olarak katıldığı başkanlık seçimlerinde, Muttalibov oyların %98'ini alarak Azerbaycan'ın ilk başkanı oldu. Seçimlerde katılım oranı %70 civarında idi.¹⁸ AHC, başkanlık seçimlerinin de geçerliliği hakkında şüphelerini dile getirdi. AHC'ye göre olağan üstü hal ortamında adil bir seçimin gerçekleştirilemeyeceği görüşündeydi. Muttalibov AHC'nin uyarılarını dikkate almadığı gibi Halk Cephesi'nin kuvvetle karşı çıkmasına rağmen Azerbaycan'ı Rusya'nın yönetimi altındaki Bağımsız Devletler Topluluğu'na dahil etti.

Aralık 1991'de Sovyetler Birliğinin resmi olarak sona ermesi sonucu Karabağ'daki Rus askerleri bölgeyi terk etmeye başladı ancak bu askerler silah ve teçhizatlarını Ermenilere bırakarak bölgeden çekildiler. Bu yüzden, 1992 yılı başlarında Azerilerle Ermeniler arasında yaşanan çatışmalar gerçek bir savaşa dönüştü. Ermeni tarafına hızla devam eden Rus silah akışı ve hatta Ermeni cephesinde savaşıyan Rus askerleri, Ermeni ordusuna büyük bir güç kattı ve bu güçle Ermeniler Azerilere karşı baskın çıktı.

Kasım 1991'de, halkın, hükümetten Karabağ problemine yönelik ciddi tedbirler alması yönünde yaptığı baskılar üzerine Azerbaycan parlamentosu Dağlık Karabağ'ın otonom oblast statüsünü kaldırdı. Azeri parlamentosunun bu hareketi karşısında Dağlık Karabağ parlamentosu Bakü'nün kararına bağımsızlık yönünde referandum düzenleme kararı alarak karşılık verdi. Yapılan referandumda Dağlık Karabağ Ermenileri bağımsızlık yönünde oy kullandı ve 6 Ocak 1992'de Dağlık Karabağ parlamentosu Azerbaycan'dan bağımsızlığını ilan ederek ayrı bir cumhuriyet olduğunu ilan etti.¹⁹ Ancak, Dağlık Karabağ Ermenilerinin hükümler bir devlet içerisinde illegal olarak ilan ettikleri sözde bağımsızlık kararını kendileri dışında hiçbir devlet tanımadı ve tanınması da beklenemezdi.

17 Dilip Hiro "The Emergence of Multi-Party Politics in the Southern Caucasus: Azerbaijan' Perspectives on Central Asia, Volume 2, No 11, (İnternet versiyonu.)

18 Hiro, "The Emergence of Multi-Party Politics..."

19 *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 9.

Karabağ'da yaşanan askeri ve politik başarısızlık, Azerbaycan'da yeni bir muhalefet dalgası başlattı. Halktan gelen baskılar üzerine Muttalibov, 1992 başlarında parlamentoyu ilga etti ve komünistler ve AHC üyeleri arasında eşit olarak paylaşılan elli kişilik bir Milli Konsey teşkil etti. Yine, Sovyet yönetimi geleneğine uygun olarak hükümetin yasama ve yürütme sorumlulukları karışık bir şekilde birbirine içine girdi. Aslında başkanlık bürokrasisi ve Bakanlar Kurulu bütün önemli kararları veren merciler idi. Milli Konsey ise bu atmosfer içerisinde sınırlı ve göstermelik bir işleve sahipti.²⁰ Bağımsızlıktan sonra, 1978 Azerbaycan Anayasası esas alınarak bağımsızlık ilanı gibi bazı küçük eklemelerle bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeni anayasası ilan edildi. Sovyet versiyonlu Azerbaycan anayasası başkana parlamentonun üzerinde yüksek haklar verdi.

Azerbaycan'daki ciddi politik problemler bir şekilde muhalefeti yönetime dahil etmekle aşılamadı. Ermenilerle olan savaş Azeri yönetimini yine temelden sarstı. Mart 1992'de Ermeniler Hocalı'da 1.000 civarında Azeri Türkünü katledince, Azeri halkı olanlara büyük bir reaksiyon gösterdi. Halk Cephesi olaydan Muttalibov'u Ermeni saldırılarına karşı gerekli önlemleri alamadığı ve halkını koruyamadığı gerekçesiyle sorumlu tuttu. Yönetimle muhalefet arasında bu sorunlar yaşanırken, Rusya Azerbaycan'daki iç karışıklıktan faydalanarak BDT'nin Kolektif Savunma Anlaşması'nı Azerbaycan'a imzalatmak için baskısını arttırdı. Aslında Muttalibov bu anlaşmayı imzalamak niyetindeydi. Muttalibov anlaşma çerçevesinde bölgeye gönderilecek Rus askerlerinin Ermenistan'la olan sorunu çözeceğine inanıyordu. Muttalibov'un bu eğilimi AHC'nin liderliğini yaptığı yeni protesto hareketlerini başlattı. Hükümet karşıtı nümayişler sonucu 15 Mayıs 1992'de eylemciler parlamentoyu, devlet televizyonunu ve başkanlık sarayını ele geçirerek Muttalibov'u istifaya zorladılar.²¹ Bu şiddetli protestolara karşı daha fazla direnemeyen Muttalibov başkanlığı bırakarak Moskova'ya kaçmak zorunda kaldı. Hükümet boşluğunu doldurmak için AHC öncülüğünde ve Milli Komite başkanı Etibar Memedov başkanlığında daha önce kararlaştırılmış olduğu gibi bir ay sonra yapılacak olan başkanlık seçimlerine kadar yönetimi sürdürecektir geçici bir hükümet kuruldu.

²⁰ Lale Larissa Wiesner, *Privatization in Previously Centrally Planned Economies: The Case of Azerbaijan*, (Frankfurt, Berlin, New York: European University Studies, 1997), s. 133.

²¹ Lexis-Nexis Country Profile, 'Azerbaijan.'

7 Haziran 1992 tarihinde Azerbaycan tarihinde ilk demokratik başkanlık seçimleri gerçekleştirilmiş ve bu seçimlerde AHC lideri Ebulfeyz Elçibey oyların %60'ını alarak Azerbaycan devlet başkanlığına seçildi. Elçibey'in seçim programı altı ay içerisinde Karabağ'ın kurtarılması, ülkede gerçek demokrasinin kurulması, insan haklarının ve laikliğin sağlanması konularını içeriyordu. Elçibey Türkiye ve ABD ile savunma ortaklığı kurmayı programında ifade etti ve Azerbaycan'ı BDT'den çekme sözü verdi. Elçibey ayrıca seçildiği takdirde yeni parlamento ve bölgesel seçimlerin yapılacağı vaadinde bulundu.²² Elçibey gerçek demokratik idarenin Azerbaycan'da kurulmasını yürekten istedi. Ancak onun ideallerinin gerçekleşmesi demokrasi geleneği bulunmayan ve kaos içerisindeki bir toplum içerisinde, Ermenilerle yapılan ve Azeriler aleyhine gelişen savaş ortamında, Rusya ve İran gibi AHC'nin başarısını istemeyen ülkelerin etkin politikaları ve yaptırımları arasında oldukça zordu.

Elçibey, söz verdiği üzere Azerbaycan'ı Ekim'de BDT'den çekti. Elçibey'in milliyetçi politikaları onun Rusya'yı ve İran'ı karşısına almasını sonuçlandırdı ve bu iki ülke Azerbaycan'dan aldıkları petrol hacmini oldukça azalttılar. Elçibey'in yönetimde yaptığı radikal değişiklikler ve kadrosunun politik, yönetim ve diplomatik tecrübelerinin zayıf olması, Elçibey yönetimini içeride ve dışarıda oldukça zor bir duruma düşürdü. Elçibey'in Türkiye'den ve batıdan umduğu desteği alamaması, Elçibey yönetiminin hayat kaynaklarını bütünüyle tüketmiştir. Bütün bunlara bir de Azerbaycan'ın Ermenilere karşı askeri başarısızlığı eklenince, Azerbaycan'da Elçibey dönemi kısa bir sürede kapanmış oldu.

Elçibey Karabağ'ı kurtarmak için verdiği sözü tutmak için Haziran 1992'de Ermenilere karşı Geranboy ve Dağlık Karabağ sınırları içerisinde bulunan Mardakert'te genel bir taarruz başlattı. Azeri güçleri Mardakert'in % 80'lik bir kısmını almaya muvaffak oldu. Ancak, Ermenilerin, Şubat 1993'te başlattıkları saldırılar sonucu Azeriler ele geçirdikleri yerleri tekrardan Ermenilere kaptırdılar. Ermeni taarruzu kaybedilen toprakların geri alınmasıyla durmadı ve gelişerek diğer Azeri topraklarına yayıldı. Sonuçta, Ermeni kontra-saldırıları Ağdam ve Fizuli'nin Ermeniler eline geçmesiyle sonuçlandı. Bu askeri başarısızlık Azerbaycan'da korkunç bir şok etkisi yarattı.

²² Hiro, 'The Emergence of Multi-Party Politics...'

Ermeni saldırıları Karabağ savaşında kanlı bir sayfa daha açtı. Ermenistan Ermenileri ve Rusların desteğindeki Karabağ Ermenileri 27 Mart 5 Nisan 1993 tarihleri arasında sürdürdükleri 'süpürme' hareki sonucu 60,000 nüfuslu Kelbecer'i ele geçirdiler. 29 Martta Ermeni güçleri teslim olması için şehri kuşatma altına aldılar. Ermeni Cumhuriyeti topraklarından ateşlenen yoğun top ve füze atışları şehri bir harabeye çevirdi. Azeri hükümeti büyük bir risk alarak kısıtlı sayıdaki helikopterlerle Kelbecer mağdurlarını havadan tahliye etmeye çalıştı. Ancak hem kurtarma hareketi ve hem de hareketten sonra Murov dağları üzerinde uçmak oldukça tehlikeliydi.

Kelbecer'deki Ermeni saldırı hareketi şehirde yaşayan bütün insanları istisnasız olarak ya kaçmak yada katliama tabi tutulmak seçenekleriyle yüz yüze bıraktı. Murov dağları Kelbecer'in Azerbaycan'la olan yegane bağıydı. Binlercesi Azerbaycan'a ulaşmak için zorlu bir yolculuğa kalkışarak dağları geçmeye çalıştılar. Bunların bir çoğu dağlarda Ermeni top atışları ve mermileri ile vuruldular. Sonuçta, Ermeniler buranın Türk halkını tamamen temizlediler ve şehri yağmalanmış ve yıkılmış olarak bıraktılar.²³ Azerbaycan'a ulaşamayan ve evlerine de geri dönemeyen çok sayıdaki Azeri, Murov dağlarına sığındı ve kötü şartlar altında hayatta kalma mücadelesi verdiler.²⁴

Ermeniler, Fizuli, Kubatlı ve Zangelan gibi Azeri topraklarını ele geçirdiklerinde, burada yaşayan Azeri Türkleri de aynı akıbete maruz kaldılar. Tıpkı Kelbecer'de olduğu gibi, burada da köyler, kasabalar yıkıldı ve bölge halkı ya öldürüldü ya da kaçıma zorlandı. Genel olarak Ermeni saldırılarının Azerbaycan'daki izleri korkunçtu. 1 Mayıs 1993'te, Azeri resmi kaynaklarına göre ülkede yerinden yurdundan edilmiş 546.000 kayıtlı mülteci bulunmaktaydı.²⁵

AHC hükümeti, yaşanan askeri başarısızlıkta Azeri ordusuna komuta eden Albay Suret Hüseyinov'u sorumlu tuttu. Yönetim, amatörce savunma taktikleri uyguladığı ve Ermeni saldırılarına direnmeyerek orduyu geri çektiği için Hüseyinov'u ağır bir şekilde eleştirdi ve kumandanlık salâhiyetini elinden aldı.²⁶ Bu suçlamalar karşısında, Haziran 1993'te, sabık kumandan ve yün tüccarı

²³ Azerbaijan, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 12.

²⁴ Azerbaijan, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 16.

²⁵ Azerbaijan, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 17.

²⁶ Azerbaijan, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 11.

Hüseynov serbest seçimlerle işbaşına gelmiş olan Elçibey'e karşı askeri ayaklanma başlattı.²⁷ Askeri üssü Gence'de bulunan Hüseynov, Haziran ayı ortalarında Bakü'de kontrolü ele geçirdi ve Elçibey'i Nahçıvan'a kaçırmaya zorladı. Böylece, Azerbaycan'da Elçibey dönemi ancak bir yıl kadar sürmüştü. Bakü'de yapılan darbe aslında milliyetçi Elçibey'e karşı yapılan bir komünist darbesi idi. Komünistler bu darbeyi organize edip yürüttüler ve Elçibey'e karşı kullanılan silahlar ise Rusların Bakü'yü işgal ettikleri sırada komünistlere dağıttıkları silahlar idi. Darbenin başarıya ulaşması üzerine, 30 Haziranda cunta yönetimi Nahçıvan'ın başkanlığını yürüten Haydar Aliev'i Bakü'ye davet ederek kendi yönetimini kurmasını teklif etti. Aliev'in Azerbaycan başkanlığına getirilmesi üzerine, Aliev minnet borcunu ödeyerek ihtilalci Hüseynov'u başbakan, savunma ve milli güvenlik bakanı ile içişleri bakanı olarak atamıştır.

Elçibey hükümetinin kısa bir süre içerisindeki başarısızlığı birçok politik sebepten kaynaklanmaktadır. Elçibey örneğinde de kanıtlandığı gibi, her şeyden önce totaliter rejimlerin ardılı olarak demokratik kurumsallaşmayı başarmak oldukça zordur. Elçibey, devlet başkanlığı seçimlerinden üç ay önce ve daha henüz seçimlere adaylığını koymamışken, parlamentoda yaptığı bir konuşmada 'sizin üç ay içerisinde seçeceğiniz bir başkan bir yıl içerisinde görevinden indirilebilir çünkü, bu gün içerisinde yaşadığımız ülke sadece güç ile ayakta kalabilecek bir başkanlığı hak etmektedir. Bizim görevimiz seçilecek bir başkan bir diktatöre dönüştürmeyecek siyasi yapılandırmayı sağlamak olmalıdır. Eğer biz bu yapılandırmayı sağlayamazsak herkimi seçerseniz seçin ya kendi kendini yok edecek yahut en yakınındakiler tarafından yok edilecektir'²⁸ diyerek bu gerçeği veciz bir şekilde ortaya koymuştur.

Azeri halkı daha önce milli hakları için gıpta edilecek bir politik ve demokratik birlik içerisinde hareket etmişti. Komünist hükümetine karşı gelen halk, Azerbaycan Halk Cephesine destek vermiş ve komünist yönetimini görevden uzaklaştırarak Elçibey'i liderliğe getirmişlerdi. Ancak öyle görülüyor ki Azerbaycan halkı artık politikacılardan yılmış ve politikacılardan bir gelecek beklemiyorlardı. Elçibey'i destekleyen halk, ona karşı yapılan darbeye önemli bir reaksiyonda bulunmamıştır. Otoriter rejimleri protesto için yüz binlerce Azeri sokakları doldurarak protesto

27 Lexis-Nexis, 'Surat Huseynov.'

28 Thomas Goltz, *Azerbaijan Diary*, (New York, London: M.E. Sharpe, 1998), s. 28.

eylemleri yapmışken, darbeye karşı sessiz kalmış ve hatta darbenin getirdiği Aliev yönetimine büyük bir destek vermiştir. Azerilerin bu hareket tarzında bağımsızlıktan sonraki yönetimlerin Azerbaycan'ın artan sorunlarına çare bulamamaları, Karabağ savaşındaki başarısızlık ve gittikçe kötüleşen hayat şartları Azerilerin demokrasiye ve politikaya karşı olan güvenlerini büyük ölçüde yitirmelerine sebep olmuştur. Hayatlarının paramparça olduğunu düşünen ve komünist dönemini özleyen Azerilerin sayısı az değildi. Azerbaycan'ın devasa problemlerinin ancak otoriter bir rejim altında çözüleceğine olan inanç halk arasında yaygınlık kazanmıştı. Yeni başkan Aliev toplum içerisinde çok prestijli bir konuma sahipti. Azerilere göre, Aliev, Ermenilerle olan savaşı sona erdirecek ve ülkenin ekonomik sorunlarına çare bulacak yegane liderdi. Aliev yönetiminin kurulmasıyla Azeri halkı aktif politikadan gittikçe uzaklaştı ancak yönetime karşı olan muhalefet hareketi güç kazandı.

Artan Savaş Temposu ve Uluslararası Toplum

Ermeni mezalimi ve Azeri topraklarının işgali bölgesel güçleri, Avrupa devletlerini ve ABD'yi rahatsız edecek boyutlara ulaşmıştı. Organizasyon bazında ilk olarak Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı ateşkes sağlamak üzere harekete geçti. Minsk Grubu toplantılarında ateşkesin sağlanacağına dair umutlar oldukça arttı. Rusya ve Türkiye barış görüşmelerinde arabuluculuk yaptılar. Sonuçta Azerbaycan ve Ermenistan AGİT-Minsk Grubu toplantılarına devam etme kararı aldılar. Ancak başlayan barış görüşmelerine rağmen önemli bir mesafe alınamadı ve Ermeni tedhiş ve yayılcılığı devam etti. Türkiye'nin büyük çabaları sonucu nihayetinde Birleşmiş Milletler, Güvenlik Konseyi 822 numaralı karar ile savaşan taraflara acilen ateşkes ilanı ve Kelbecer'deki bütün işgalci güçlere işgal edilen topraklardan çekilme çağrısı yapıldı. Buna karşılık Azerbaycan'dan enerji ambargosunu kaldırması istendi. Ermenistan ve Azerbaycan BM kararını tanıyacaklarını ilan ettiler ancak daha sonra Karabağ Ermenileri bu kararı kabul etmediler. Dağlık Karabağ Savunma Komitesi lideri Robert Kocharian kararın hiçbir şekilde Karabağ Ermenilerinin lehine olmadığını açıkladı. Böyle bir ortam içerisinde, Azerbaycan tek taraflı olarak ateşkes ilan etti.²⁹

²⁹ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 17.

Ter-Petrosyan'ın baskısı sonucu, Kocharian, Karabağ Ermenilerine kapsamlı haklar ve garantiler verilmesi sonucu işgal ettiği Azeri topraklarından çekilme yönünde bir karara varmışken, tekrardan fikir değiştirerek bu politikanın Ermeni menfaatlerine uymayacağı sonucuna varmıştır. Kocharian, BM ve AĞİT'in karar ve çabalarına meydan okuyarak işgale son vermediği gibi yeni işgal hareketlerine de girişmiştir. Elçibey'e karşı yapılan darbe sonrası oldukça zayıf durumdaki Azerbaycan'ın mevcut durumundan faydalanmak isteyen Ermeniler, Ağdam'a karşı saldırı başlattılar.³⁰ Bir ay süren büyük bir çatışmadan sonra, Ermeniler 23 Temmuz 1993'te 50.000 Azeri'nin yaşadığı Ağdam'ı ele geçirdiler. Albay Hüseyinov'un Azeri ordularına bizzat kendisinin başkanlık yapıp, Ağdam'ı kurtaracağı yönündeki açıklama ve çabaları sonucu değıştirmeydi. Alışıldığı üzere Ermeniler Ağdam'ı ve çevresindeki köyleri yakıp, yıkıp yağma ettiler.

29 Temmuz 1993'te BM Güvenlik Konseyi 853 nolu kararı geçirek Ağdam'ın işgal edilmesini kınadı ve savaşan taraflara üçüncü taraflarca yapılan silah yardımının hemen durdurulmasını istedi. Ermenistan'ın ve Rusya'nın Karabağ Ermenilerine verdiği her türlü destek bu savaşın sürdürülmesinin yegane sebebi idi. Rus yardımı, Ermenilerin iyi teçhizatlanmasına ve bu kadar kendinden emin hareket etmelerine imkan tanıyordu. Kararda ayrıca Ermenistan'ın Dağlık Karabağ üzerindeki nüfuzunu kullanarak Dağlık Karabağ Ermenilerinin BM ve AĞİT kararlarına uymaları yönünde baskı kurması istendi. Karar, bölgede her türlü enerji ambargosunun kaldırılmasını da içerdii.³¹ Azerbaycan hemen BM kararına uyacağını açıkladı ancak Karabağ Ermenileri kararın Azeri tarafını tutan yanlı bir karar olduğunu açıkladılar. Karabağ otoritelerine göre AĞİT-Minsk Grubu da Azeri hareketlerini görmezlikten gelerek ancak Ermenileri saldırgan ilan etme hevesinde olduğunu ileri sürdüler.³² Sonuçta, Ermeniler son BM kararını tanımadılar ve işgallerine devam ettiler.

Ermeni işgal hareketleri sonucu 20 Ağustos'ta Fizuli Ermenilerin eline geçti. Fizuli'den sonra Ermeni Cumhuriyetine ait asker ve silah desteğiyle, Karabağ Ermenileri İran sınırına yirmi kilometre kadar olan bir mesafeye ulaştılar. Ermenilerin yürüyüşü bölgede yaşayan Azeriler için korkunç bir durum arz etmeye başladı. Karabağ

³⁰ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 17.

³¹ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 24.

³² *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 24.

hakkında 1994 senesinde yayınlanan Helsinki Raporuna göre, 'Ağustos 1993 Ermeni taarruzunda yerlerinden edilen Azeriler güneyde Aras Irmağı (İran sınırı) ile batıda düşman Ermenistan ve Karabağ ve kuzeye doğru ilerleyen Ermeni ordusu arasında tam bir tuzağa düşürüldüler. Sadece Aras Irmağı boyunca doğuya doğru parmak kadar bir toprak parçası savaş bölgesinden kaçmak için müsaitti ancak Karabağ Ermenileri bu alanı zaman zaman top atışlarıyla dövüyorlardı. Hatta bazı top atışları İran tarafına düşmüştür.'³³

Ağustos 1993'te ICRC raporuna göre 60.000 civarındaki Azeriler Fizuli ve Cebrail'den, çatışmaların olmadığı güvenli bölgelere doğru kaçıyorlardı. Bir *Christian Science Monitor* muhabiri Azerilerin hicretini şu sözlerle tasvir etmiştir: 'Taarruz başladığından beri daracık (kaçış) yol(u) hayvanlar ve mobilyalar yüklenmiş kamyon ve her türlü arabayla doldu taşı. Çatışmaların yaşandığı bölgeden sadece yirmi mil ötede yol kenarındaki araziler üzerine binlerce mülteci için taşınabilir evler kurulmuştu.'³⁴

Son Ermeni saldırısı ile 60.000 kadar sığınmacı Azeri kasabası İmişli'ye dolmuştu. Toplumsal bir patlamadan korkan Azeri hükümeti bu sığınmacıların Bakü'ye gitmelerini engellemek için yollara barikatlar kurdu. Yoğunlaşan sığınmacı krizi üzerine, Türkiye insani yardım gönderdi, sığınmacılar için kamplar inşa etti. İran da 100.000 kişilik bir kamp kuracağını ilan etti ve Suudi hükümeti de insani yardımlara katkı sağladı.³⁵

Ermeni saldırıları üzerine çevre ülkeleri ve uluslararası organizasyonlar tekrardan harekete geçtiler. BM Fizuli'ye olan Ermeni saldırılarını kınadı ve bütün saldırıların ve husumetin sona erdirilmesi yönünde çağrıda bulundu. Türkiye, bir yandan Ermeni sınırına asker yığarken diğer taraftan başbakan Tansu Çiller Türkiye'nin olanlara eli kolu bağlı olarak seyirci kalamayacağını söyleyerek Ermenileri uyarmıştır. Ermenistan'a yapılan yardımların ana geçiş yolu Türkiye idi. Türkiye, ABD ve Fransa ile yaptığı anlaşmalarla Ermenistan'a yapılan yardımların ulaştırılması için ülke topraklarının ve hava sahasının kullanılmasına izin vermişti. Gelen dış yardımlarla iyice güçlenen Ermeniler Nisan 1993'te Rusların da yardımıyla Kelbecer'i ele geçirip katliamlar yapmaları

³³ Azerbayjan, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 29.

³⁴ Azerbayjan, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 30.

³⁵ Azerbayjan, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 30

üzerine Türkiye, Ermenistan'a olan yardım yolunu kesti ve bu ülkeyle olan sınırını kapattı.

Bu sefer Ermenistan'la bölgede müttefik olan İran da Ermeni yayılmacılığına karşı ciddi eleştirilerde bulunmuştur. Tahran'da yayınlanan *Kayhan International* Ermeniler taarruzlarına devam ettikleri taktirde sınırlarını güvence altına almak için İran'ın Ermeni ilerleyişini durdurmak için gereken tedbirleri alacağı yorumunu yaptı. İran dışişleri ve İran askeri yetkilileri de açıkça Ermenileri uyardılar.

Ermenilerin sebep olduğu bölgesel karışıklığın ortasında Rusya yeni bir barış girişimi başlattı. Rusya, Ermenileri politik olarak destekleyip her türlü askeri yardımı yapmasına karşın, Elçibey rejiminin sona ermesi, Türkiye ve İran'ın çatışmada aktif hale gelmeleri üzerine kontrolü elden kaçırmamak için kabul edilebilir bir plan ortaya koyma gerekliliği hissetti. Her iki taraf üzerinde baskı gücünü de kullanan Rusya 13 Eylül 1993'te Moskova'da ikili görüşmeleri başlattı. Görüşmeler sırasında Azerbaycan ve Ermenistan ateşkes ilan etti ancak daha önce de olduğu gibi Ermeniler ateşkesi ihlal ettiler.³⁶

Ermenilerin ateşkesi uymamaları yeni çatışmaları başlattı. Ancak bu defa 21 Ekim'de Afgan 'mücahidin' gönüllüleri Cebrail'deki Ermeni askerlerine saldırdılar. Karşı saldırıya geçen Ermeni birlikleri Zangelan'ı ele geçirdiler. Böylece, Ermeniler Aras boyunca ince bir şerit halinde uzanan sığınmacıların kaçış yollarını da kestiler. Ermeniler İran sınırında stratejik bir coğrafi konuma sahip olan Horadiz kasabasını da ele geçirdiler. Ermeniler bu kasabada yaşayan hiçbir kişiye hayat hakkı tanımadılar. Burada yaşayan Azeriler ya İran'a kaçmayı başardılar yahut Ermenilerce öldürüldüler. Ermenilerin Aras üzerinde İran'la ulaşımı sağlayan köprüyü havaya uçurmanın üzerine kaçan Azeriler nehri geçmek zorundaydılar. Bunlardan birçoğu suda boğulurken, birçoğu da Ermenilerin nehri geçenler üzerine yayılım ateşi açması üzerine ırmakta öldürüldüler.³⁷ Sonuçta 60.000 civarında Azeri İran'a sığındı. Böylece Karabağ bölgesi dışındaki Azeri topraklarında yaşayan 500,000 kadar Azeri yerlerinden yurtlarından kopartılarak sığınmacı durumuna düştüler.³⁸

³⁶ Azerbaijan, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 31.

³⁷ Azerbaijan, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 31.

³⁸ Azerbaijan, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 35.

Ermeniler sürdürdükleri askeri hareketler sonucu Azerbaycan topraklarının %20-25'lik bir bölümünü işgal ettiler. Elbette ki bu işgaller bu topraklarda yaşayan Azerbaycan Türk'ü kamilen ya göç ettirilerek ya da katliama tabi tutularak sonuçlandırılmıştır. 1994 İnsan Hakları Raporu'nda, '1993 senesi Karabağ Ermenilerinin Dağlık Karabağ çevresinde yaşayan Azerilere karşı ardı arkası kesilmeyen taarruzlarına şahitlik etmiş ve bu saldırı hareketlerinin direk sonucu olarak büyük insan hakları ihlalleri gerçekleşmiştir. İşgal topraklarında yaşayan bütün Azeri halkı göç ettirildiler, ilerleyen Karabağ Ermenileri güçleri karşısına çıkan bir çok Azeri'yi rehin almış ve kaçmak isteyenleri ayırım yapmaksızın kurşuna tutarak öldürmüşlerdir. İşgalleri, Azerilere ait mülklere karşı geniş çaplı yağma ve yıkma hareketleri takip etmiştir. Örneğin 50.000 nüfuslu Ağdam Karabağ Ermenilerinin eline geçince Temmuz 1993'te burada gerçekleştirilen yağma ve katliamlar Dağlık Karabağ otoriteleri tarafından planlandı.³⁹

Aralık 1993 ortalarında, Azerbaycan, Ermeni işgallerine karşı genel bir taarruz başlattı. Haziran 1992 tarihinden beri ilk kez Azeriler Ermenileri geri çekilmeye zorladılar. Önemli bir başarı gösteren Azeri kuvvetleri Horadiz kasabasını, Ağdam ve Mardakert civarındaki bazı stratejik tepeleri ele geçirdiler. Azeri güçleri Ermenileri Murov dağlarının güneyine doğru püskürttüler.⁴⁰

Yıllar sonra gelen Azerbaycan'ın askeri başarısı Karabağ ve Ermenistan'da panik yarattı. Mecburi askerlik yaşı Karabağ'da kırk üçten elliye çıkarıldı, Karabağ'da, Ermenistan'da ve Diasporada sık sık gönüllü toplamak için çağrılar yapıldı. Ermenistan gerek askeri gerek ekonomik olarak her türlü şekilde Karabağ Ermenilerine işgalde yardım etmişken, asker gönderip hatta mahkumları salıverip savaşa göndermişken Ermenistan topraklarından Azeri topraklarına top ve füze atışlarında bulunduğu halde sürekli olarak savaşan taraf olmadığını ve savaşla ilgisinin bulunmadığını iddia ederek gerçekleri inkar etmişken, Azeri kuvvetlerinin başarıları üzerine Ermenistan başkanı Ter-Petrosyan eğer Karabağ Ermenileri göçe tabi tutulur yada öldürülürse Ermenistan'ın düzenli birliklerinin savaşa müdahale edeceği tehdidinde bulunmuştur.⁴¹ Oysa 26 Nisan 1994'te Ermenistan parlamenterlerinden Ashot Bleyan parlamento-da yaptığı bir konuşmada Ermeni yönetimini ilan edilmemiş bir

³⁹ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 4.

⁴⁰ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 46.

⁴¹ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 36.

savaşı sürdürmekle suçlamıştır. Bleyan'a göre geçen üç yada dört ay içerisinde 1.000 civarında Ermenistanlı Ermeni genci bu savaşta hayatlarını kaybetmişti.⁴²Savaşa asker göndermekle de yetinmeyen Ermenistan işgal edilmiş topraklarda düzeni sağlamak için polis gücü bile göndermişti.⁴³

Azeri başarısı kısa sürdü ve Ermenistan ve Karabağ güçleri Şubat 1994 ortalarında başlattıkları kontra taarruz ile Azerilerin geri aldıkları toprakları tekrardan ele geçirdiler. Bu çatışmalar 50.000 civarında bir Azeri mülteci grubu üretti.⁴⁴ 1994 senesinde Azeri mültecilerin sayısı 800.000-1000.000 arasındaydı. 350.000 civarındaki bir Ermeni topluluğu da henüz Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmeden önce ve henüz savaş başlamamışken Azeri topraklarını terk etmişlerdi.⁴⁵ Azeri sığınmacılarının durumu içler acısıydı. Başta Türkiye olmak üzere yapılan uluslararası yardımlara rağmen evsiz barksız işsiz olan sığınmacılar şehirlerin etrafında küme küme kamplar oluşturmuş ve kullanılmayan tren vagonları gibi bulabildikleri boş mekanları barınarak olarak kullanıyorlardı. Azeri otoritelerine göre ancak yüzde 5-10 arasındaki sığınmacılar iş bulabilmişlerdi.⁴⁶

Ne demokrasi ne de ekonomik zorluklar Azeri halkının dikkat ettikleri en önemli konular değildi. Ermenistan'la olan savaş ve bu savaşın sonuçları halkın en hayati meselesiydi. Ermeniler, Azerbaycan topraklarının %25'ini ve sulanan topraklarının %70'lik bir kısmını işgal etmişti. Bir milyon civarında mülteci kasabalarda sokaklarda açık havada çadırlarda, mağaralarda, su, gıda, elektrik, ilaç olamadan yaşamaya çalıştılar. Bazı mülteci kamplarında işsizlik oranı yüzde yüz idi. Amerikan eski millî güvenlik danışmanlarından Zbigniew Brzezinski Azerbaycan'daki durumu dünyanın en kötü şartlara sahip mülteci krizlerinden birisi olarak nitelendirmiştir.

Ermenistan'dan iki kat daha fazla nüfusa sahip olan ve yine Ermenistan'a kıyasla önemli ekonomik kaynaklara sahip olan Azerbaycan'ın savaşı kaybetmesi hayrete şayandır. Ancak, Azerbaycan'da durum biraz farklı idi. Tarihçi Tadeusz Swietochowski'nin belirttiği gibi Azerbaycan dünyada dostu olmayan bir ülke idi. Rusya, özellikle, Türkiye ve Batı yanlısı bir politika izleyen Elçibey

⁴² *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 48.

⁴³ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 49.

⁴⁴ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 36.

⁴⁵ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 43.

⁴⁶ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 45.

yönetimine karşı Ermenistan'ı askeri alanda ciddi bir şekilde desteklemekteydi. Azerbaycan BDT'nin Kolektif Savunma Anlaşmasını imzalamaz ve hatta BDT'den çekilirken, Ermenistan ve Rusya aralarında savunma anlaşmaları imzaladılar ve Rusya Ermenistan'da üsler kurmaya başladı. Ermenistan sınırlarının korunması Rus askerlerine verilmişti. Ayrıca ABD ve Avrupa Ermenistan'a önemli ölçülerde yardımlarda bulundular. Azeri petrolünün gündeme gelmesine kadar Batı, Ermenistan'ın Azerbaycan'ı işgal hareketlerine duyarsız kalmış ve bu durumdan rahatsızlık duymamıştır.

Washington Post gazetesinin muhabiri Thomas Goltz'a göre batı Ermenistan'ı Müslüman denizi ortasındaki bir Hıristiyan adası, geri kalmış milletlerin çevrelediği bir batı uygarlığı sahası olarak değerlendirmiştir. Bu anlayış içerisinde Ermenilerin ve Rusların Azerbaycan'daki katliamları batı basınında ve kamuoyunda herhangi bir etki yaratmamıştır.

Elçibey Türkiye ve Batı yanlısı politikalar izlemesine rağmen ne Türkiye'den ne de batıdan gerekli yardımı görebildi. Türkiye Rusya ile Kafkaslarda bir çatışmaya girmemek için Azerbaycan'a yeterli bir askeri destek vermekten kaçındı. 1991'de 100,000 kişilik iyi donatılmış Ermeni milis gücü varken, Azerilerin herhangi bir askeri varlığı söz konusu değildi. Azerbaycan'da ordunun kurulması çok uzun bir zaman aldı ve askeri yapılanma silah, mühimmat ve malzeme eksikliğinden güdük kaldı.

Azerbaycan'ın karşılaştığı uluslararası destek sorunlarına karşın, Ermenistan'a, Rusya, AB, ABD, IMF ve Dünya Bankasından adeta yardım yağdı. Ermenistan, dünyada kişi başına düşen en fazla Amerikan yardımı alan ülke konumuna yükseldi. Bütün bu dış yardımlara rağmen Azerbaycan ve Türkiye'nin Ermenistan'la sınırlarını kapatıp bu ülkeyle ticareti yasaklamaları üzerine 'landlocked' Ermenistan'ın ekonomisi zor zamanlar yaşadı. Azerbaycan'ın Ermenistan'a uyguladığı ambargo uluslararası platformda bu ülkeye karşı haksız bir reaksiyon başlattı. Bunun sonucu olarak 1990'ların başlarında ABD, İsrail, Güney Kore, Kanada gibi ülkelerin de içinde yer aldığı 18 ülke Azerbaycan'a her türlü ticaret yasağı getirdi. Amerikan şirketlerinin Azeri petrolü projelerinde aslan payını almalarına rağmen ve Azerbaycan'ın petrol pazarlıklarında ABD'nin ricasıyla İran'ı dışarda bırakmasına rağmen Azerbaycan'a yönelik ambargo uzun bir süre devam etti.

Ermeni lobi faaliyetleri Azerbaycan'a karşı Amerikan politikalarını oldukça etkiledi. 1992 Özgürlükleri Destekleme

Tasarısına göre, Azerbaycan uluslararası insan hakları standartlarına saygı duymadıkça, Ermenistan'a yönelik ambargoyu kaldırmadıkça, Karabağ ve Ermenistan'a yönelik güç kullanma taktiğini bırakıp meselenin barışçı çözümü için çaba sarf etmediği sürece Amerikan Kongresi Azerbaycan'a olacak her türlü yardımı, insani yardımlar da dahil, durdurmuştur denildi. Azerbaycan tüm eski Sovyet cumhuriyetleri içerisinde Amerikan ambargosu uygulanan tek ülke idi. Ancak yine aynı Amerikan yönetimi Amerika'dan yapılan diğer yardımlardan ayrı olarak 1994 yılına kadar Ermenistan'a 335 milyon dolar dış yardımda bulunmuştu.⁴⁷

Amerikan Kongresinin Azerbaycan'a karşı anlaşılmaz ve aptalca hareketi devam etti. Bir yüzyıl önce misyonerlerin ve propaganda merkezlerinin ürettiği asılsız ve taraflı haberlerle şekillenen batı kamuoyu ve politikalarının günümüzde de aynı şekilde Müslüman toplumlarına yönelik peşin hükümlü davranışlar devam etmektedir. Müslüman bir toplum veya devletle Hıristiyan bir toplum veya devlet arasındaki çatışmada, içgüdüsel olarak hemen Hıristiyan toplumunu destekleyici bir politika izlemeyi gelenek haline getirmiş Batı, aynı hareketi Azeri-Ermeni çatışmasında da ortaya koymuştur. Azerbaycan'ın Amerikan Kongresinde gördüğü muamele bunun en açık örneğidir. Şubat 1993'te Michigan eyaletinin temsilcisi David Bonior Ermenistan'ın işgal ve katliamlarına rağmen, bütün bu olanları görmezlikten gelerek Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı uyguladığı ambargoyu kınayan bir tezkere hazırladı. Clinton yönetimi Kongreye Azerbaycan'a uygulanan hava ulaşımı kısıtlamaların kaldırılması yönünde bir teklif verince, bu teklif Kongrede büyük bir muhalefetle karşılaştı. Mart 1994'te Demokrat Partisi, New Hampshire temsilcisi Dick Sweet bu teklife karşı yaptığı konuşmada Amerikan politikalarının cahilliğini ve ne kadar taraflı olduğunu ibret kabilinden gözler önüne sermiştir. Sweet şiddetle Amerikan ambargolarının devam etmesini savunmuş ve 'Azerbaycan askerlerinin Dağlık Karabağ'ı işgale son verene ve Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı saldırgan politikalarını değiştirene kadar hiç bir türlü Amerikan yardımı verilmemelidir' diyerek gerçekleri tersine çevirmiştir.⁴⁸ Bu konuşmayı yapan Mr. Sweet belki de Azerbaycan'ın ve Karabağ'ın nerede olduğunu, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu ve Azerbaycan'ın Karabağ'da bir tek askerinin olmadığı gibi Ermenilerin Dağlık Karabağ hariç geniş bir Azeri toprağını da işgal ettiğini bilmiyordu bile. Belki de tüm doğruları

⁴⁷ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 52.

⁴⁸ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 53.

bilmesine rağmen, Amerikan dış ilişkilerini yanlış yönlendirme pahasına lobi etkisiyle kişisel politik kazanımlar peşinde idi.

Amerikan Dışişleri Bakanlığı Karabağ olaylarının iç yüzünü bilmekteydi ve bakanlık olaya mesafeli yaklaşarak genelde her iki tarafı kınamakla yetinmiştir. Clinton yönetimi Rusya'nın başını çektiği AĞİT-Minsk Grubunun barış girişimlerini desteklemiş ve Clinton eğer gerekiyorsa Ruslardan oluşacak bir barış gücünün bölgede görev almasına karşı çıkmayacaklarını açıklamıştır.⁴⁹ Amerika'nın bu yaklaşımları Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya'nın yakın çevre doktrinine saygı göstererek Rusya'nın ilgi alanı olarak belirlediği yakın komşuları üzerinde Amerikanın siyasal ligisinin eksikliği olarak değerlendirilebilir.

Aliev Yönetimi

Haydar Aliev Azerbaycan'ın en popüler politik lideri idi. 1969 senesinde Aliev Azerbaycan Komünist Partisi birinci sekreterliğine getirilerek, ülkeyi 18 yıllığına yönetmiştir. Aliev'in yönetimi süresince Azerbaycan'da gerçekleştirilen endüstriyel ve ekonomik gelişmeler sebebiyle Aliev, Moskova tarafından ödüllendirilmiştir. Aliev, Azerbaycan'da ekonomiyi geliştirirken, geniş çaplı rüşvet ve yolsuzluklara göz yummuştur. Ancak, Brezhnev'in yakın arkadaşı olduğu için, Aliev 1971'de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komite üyeliğine ve 1983'te ise Politbüro'nun tam üyeliğini getirdi. Aliev ayrıca Sovyetler Birliği başbakan vekili görevini aldı. Aliev, Sovyetler Birliğinde bu kadar üst derece görevleri alan ilk Türk idi. Aliev'in yıldızı Gorbachev yönetimi ile sönmeye başladı. Gorbachev, 1987'de Aliev'i Moskova'da sahip olduğu prestijli görevlerden aldı. Üç yıl daha Moskova'da yaşadıkdan sonra Aliev memleketi olan Nahcivan'a dönerek otonom Nahcivan'ın başkanlığını yürüttü. Seçimlerde 65 yaş kuralı olduğu için 69 yaşındaki Aliev 1992 Azerbaycan başkanlık seçimlerine adaylığını koyamadı.

Ekim 1993'te tek adaylı başkanlık seçimlerinde Aliev, oyların %99'unu alarak Azerbaycan devlet başkanlığına seçildi. Devlet kayıtlarına göre bu seçimlerde Azerilerin % 90'ı oy kullandı ancak bazı Batılı gözlemcilere göre oy kullanma oranı % 50 civarındaydı.⁵⁰ Aliev göreve gelir gelmez eski komünistleri devlet kademelerine getirdi. Elli sandalyeli Azerbaycan parlamentosunun tamamını eski

⁴⁹ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 53.

⁵⁰ Hiro, 'The Emergence of Multi-Party Politics...'

komünistler oluşturmaktaydı. 12 Kasım 1995'te 125 sandalyeli yeni Azerbaycan parlamentosu için beş yıllık görev süresini kapsamak üzere milletvekili seçimleri yapıldı. 125 vekilden 100 tanesi tek üyeli bölge uygulaması ile seçilecek ve 25 tanesi de parti listesinden seçilecekti. Muhalefet gruplarının Bakü şehrinde daha organizeli hareket ettikleri için, Azerbaycan seçmenlerinin yarıya yakını bu şehirde yaşamasına rağmen Bakü'ye sadece 26 milletvekili kontenjanı verildi.⁵¹ Hem seçim uygulaması ve hem de çoğu muhalefet partilerinin kapatılması üzerine muhalefet seçimleri boykot etti. Seçimlere yakın, Aliev, Azerbaycan Halk Cephesi, Komünist Parti, Sosyal Demokrat Partisi gibi partilerin yasaklarını kaldırdı ancak İslam Partisi ve liderliğini Leyla Yunusova'nın yaptığı Bağımsız Demokrat Partisi üzerindeki yasaklamayı kaldırmadı.

Seçimlere 12 parti katıldı ve bunlar içerisinde Aliev'in desteklediği Yeni Azerbaycan Partisi 54 sandalye kazandı. AHC ve Milli Bağımsızlık partileri dörder sandalye kazanırken herhangi bir parti kontenjanından girmeyen bağımsız adaylardan 55'i seçimleri kazanarak parlamentoya girdiler. Geri kalan sandalyeler ise 6 parti arasında paylaşıldı. Şubat 1996'da 15 üye için yenilenen parlamento seçimlerinde Yeni Azerbaycan Partisi vekil sayısını 67'e yükseltti. Sonuçta Azerbaycan meclisine girenlerin %90'ı ya Aliev'in partisinden yahut bağımsız olmalarına rağmen Aliev taraftarlarından oluşmaktaydı. Uluslararası gözlemciler göre yapılan seçimler serbest ve adil seçim kriterlerinden oldukça uzaktı.⁵²

Aliev'in Politikaları ve Ermeni İşgalleri Meselesi

Göreve geldiği zaman, Aliev, politik önceliği doğal olarak Ermenilerle olan savaşa verdi. Savaşın yıkıcı sonuçları Azerbaycan'ın dev gibi artan diğer sorunlarına eğilme fırsatı tanımamıştı. Aliev, ilk olarak ülkede sıkı bir otoriter rejim kurdu, bu çerçevede muhalefet üzerinde baskı kuruldu, basın üzerinde ağır sansürler uygulandı. Aliev, Rusya'nın savaştaki ağırlığı ve rolü gereği, Ermenistan'la olan problemleri Rusya'nın çözebileceğine inanmıştı. Bu yüzden Azerbaycan'ın Rusya'nın dostluğuna ihtiyacı vardı bu da ancak Azerbaycan'ın Rus yanlısı politikalar izlemesine bağlıydı. Aliev, bu

⁵¹ EIU, 'The Economist Intelligence Unit Country Report Georgia, Armenia, Azerbaijan', (London: 1995), s. 32.

⁵² 'Report on the U.S Helsinki Commission Delegation to Georgia and Azerbaijan, April 22-23, 1996.', (Washington: Commission on Security Cooperation in Europe 1996), s. 6.

dostluğu kazanmak için Azerbaycan'ı BDT'ye tekrar soktu ve ayrıca Rusya ile savunma anlaşması imzaladı. Moskova'nın dostluğu adına Rus Lukoil'e Azerbaycan petroleri üzerinde ayrıcalıklı haklar verildi. Aliev, bütün bunları yaparken Ermeniler Dağlık Karabağ'ın dört kat büyüklüğündeki Azeri topraklarını işgali altında tutuyor ve Nahçıvan'ı işgal için yürüyüşe devam ediyorlardı. Bu gelişmeler üzerine Türkiye ve İran Ermenileri Nahçıvan'a saldırmamaları konusunda uyardı aksi halde Ermenileri Nahçıvan'dan çıkarmak için işgale müdahale edeceklerini açıkladılar.

Aliev de Ermenileri barışa zorlamak için yeni bir askeri taarruz başlattı. Başlangıçta başarılı olan Azeri saldırıları, sonuç olarak Ermenileri işgal ettikleri topraklardan sürmeye muvaffak olamadı. Mayıs 1994 itibarıyla ateşli çatışmalar yerini düşük yoğunluklu çatışmalara bıraktı. Rusya'nın gayreti, Yeltsin ve Nazarbayev'in aracılığı sonucu Ermenistan, Azerbaycan ve Karabağ otoriteleri Bişkek protokolünü imzalayarak ateşkes ilan edildi. Yine Rusya'nın çabaları sonucu 27 Haziran 1994'te Ermenistan ve Azerbaycan savunma bakanları ile Karabağ silahlı kuvvetlerinin başkanı imzaladıkları bir anlaşma ile ateşkesi güçlendirdiler. 8 Eylül tarihinde Aliev ve Ter-Petrosyan Karabağ anlaşmazlığına çözüm bulmak için Moskova'da bir araya gelip kapalı kapılar ardında görüşmeler yaptılar.⁵³ 1994 AGİT'in Budapeşte'deki toplantısında Karabağ Ermenileri müzakerelerde Azerbaycan ve Ermenistan'ın yanı sıra resmi taraf olarak kabul edildi. Yine aynı yıl, Ermenistan hariç diğer BDT üye ülkeleri birbirlerinin toprak bütünlüklerine ve milli hükümlerine saygılı olacakları yönünde bir anlaşma imzaladılar ve bu anlaşma Şubat 1995'te Almatı toplantısında da tekrar teyit edildi.

Eylül ayında Ermeniler ve Azeriler ellerindeki savaş tutsaklarını karşılıklı değiştirmeye başladılar. Ancak Ermenistan'da Ter-Petrosyan'a yönelik suçlamaların ardı arkası kesilmedi Ultra milliyetçi Ermeniler yapılan anlaşmanın milli çıkarlara aykırı olduğunu ve Ermenistan'a ihanet olarak değerlendirdiler ve Dağlık Karabağ problemine çözüm bulmak için çabalayan Ter-Petrosyan baskılar sonucu istifa etmek zorunda kaldı.

Ermenistan ile ateşkes imzaladıktan sonra Aliev, Rusya, Türkiye ve batı arasında müvazenede ilişkiler geliştirmeye çalıştı. Aliev, Azerbaycan ve Trans-Kafkasya'da gelişen Rus etkisinden oldukça

⁵³ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 36.

rahatsızdı ancak Rus etkisini kırmak da kolay görünmüyordu. Rusya bölgede etnik çatışmaları körükleyerek bölgeye asker göndermiş ve bölge ülkeleri üzerinde gerek askeri gerekse politik bir baskı kurmuştur. Ermenistan ve Gürcistan Rus askerlerinin topraklarında konuşlanmasına izin verdikleri halde Azerbaycan, Rusların topraklarına askeri birlikler göndermesine karşı çıkmış, fakat bu politika Azerbaycan'ı Rus etkisi dışında tutmaya yetmemiştir.

1994'teki Çeçen savaşı Azerbaycan'a Rusya'nın ağır etkisinden uzaklaşmak için önemli bir fırsat yaratmıştır. Savaş sebebiyle Rusya'nın Azerbaycan sınırını kapatması üzerine, Azerbaycan'ın ana petrol ihraç yolu kapanmış oldu. Bu sebepten dolayı Azerbaycan Türkiye, İran ve batı ile Rusya ve eski Sovyet cumhuriyetlerinden daha fazla ticaret yapmaya başlamıştır. Zaman içerisinde Azerbaycan'ın Rusya'ya olan bağımlılığı azalınca, Aliev Moskova'ya karşı politik manevralara girişme imkanı bulmuştur.

1994'ten itibaren Azerbaycan Batı ve Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerini ilerletme yönünde ciddi adımlar attı. Azerbaycan kendisine bağlaşıklık statüsü tanıyan NATO'nun Barış İçin Ortaklık anlaşmasını imzaladı. Aliev, bazı Orta Doğu ülkelerini ziyaret ederek ikili ilişkilerin geliştirilmesine çalışıldı. Azerbaycan'ın Türkiye, ABD ve İsrail'le gelişen ilişkileri İran'ı oldukça kaygılandırmaya başladı ve İran 1995 Eylül'ünde Ermenistan ve Türkmenistan ile ekonomik işbirliği anlaşması imzaladı. İran dışişleri bakanı Ali Ekber Velayeti anlaşmanın imza töreninde bu üç ülke arasında derin bir politik uzlaşmanın olduğunu belirtti. İran, Rusya'dan sonra Ermenistan'ın en fazla ticaret yaptığı ikinci ülke idi. İran'la Ermenistan arasındaki sıkı ilişkiler Aliev'i rahatsız etti ve Azerbaycan İran'la olan ilişkilerine mesafe koydu. İran'ın Rusya ve Ermenistan'la iyi ilişkiler içerisinde olması ve ABD'nin baskıları sonucu Azerbaycan, petrol pazarlıklarında İran'ı devre dışı bıraktı.

Nihayetinde Bakü ve Moskova arasındaki şüpheler açık suçlamalara dönüştü. Aliev kendisine karşı girişilen suikast girişiminde, yönetimine karşı darbe hazırlıklarında ve Azerbaycan'ın yer altı organizasyonlarının desteklenmesinde Moskova'yı sorumlu tuttu. Bakü, Aliev'in eski hamisi ve eski başbakan Huseynov'un bir Rus ajanı olduğunu açıkladı. Bu suçlamaların karşısında Rusya, Azerbaycan'ı savaştan Çeçenleri desteklemek ve ayrılıkçılara askeri yardımlarda bulunmakla suçladı. Oysa ki gerek Azerbaycan ve gerekse Gürcistan Rusya'nın Ermenistan'a silah satışlarından rahatsızlıklarını sık sık dile getiriyorlardı. Aliev'e göre Ermenistan'da 40,000 civarında Rus askeri bulunuyordu ve Rusya Ermenistan'a

sofistike silahlar, nükleer başlık taşıma kapasiteli füzeler ve hatta S-300 füzeleri satmıştı. Aliev defalarca Moskova'nın Ermenistan'a olan silah satışını durdurması yönünde çağrılar yaptı.

SONUÇ

Dağlık Karabağ problemi eski Sovyetler Birliği içinde en uzun süren anlaşmazlık olarak karşımıza çıkmaktadır. 1992'den sonra Ermeniler askeri hareketlerini genişleterek Karabağ çevresindeki Azeri topraklarını da işgal etmeye başladılar. Savaş 20.000 civarında asker ve sivilin ölümüne ve bir milyondan fazla insanın mülteci durumuna düşmesiyle sonuçlanmıştır.⁵⁴

Dağlık Karabağ problemi gerek Ermenistan ve gerekse Azerbaycan'ın iç politikalarını etkileyen en önemli faktördü. Ermenistan'da bağımsız bir Dağlık Karabağ için çalışan eski ismiyle Karabağ Komitesi ve sonraki ismiyle Ermeni Milli Hareketi'nin lideri Levon Ter-Petrosyan önce Ermeni Yüksek Sovyet'in başkanlığını yaptı daha sonra ise bağımsız Ermenistan'a başkan oldu. Karabağ Ermeni silahlı kuvvetlerinin lideri olan Robert Kocharian da aynı yolu takip ederek Ermenistan'ın devlet başkanlığına seçildi. Aynı zamanda Karabağ çatışması Azerbaycan'da AHC'yi popüler etti ve AHC lideri Elçibey Azerbaycan'ın başkanlığına seçildi. Azerbaycan'ın Ermenilerle olan savaşta zor duruma düşmesi üzerine ülkede yönetim değişmiş ve Aliev dönemi başlamıştır.

Ermenistan ile olan savaş ve olayın Dağlık Karabağ problemini aşarak bu bölge dışındaki geniş Azeri topraklarının işgali Azerbaycan'da politik bozuklukları politik bir gelenek haline getirmiştir. Askeri başarısızlıklar ülkede bir kaos yaratmıştır. Azerbaycan'ın Rusya başta olmak üzere bölgesel güçlere olan bağımlılığı ve Rusya'nın koyu Ermeni partizanlığı Azerbaycan'ı Ermenistan'la olan mücadelesinde zayıf bırakmıştır. Her Ermeni askeri başarısı Azerbaycan'da yeni politik karışıklıklara ve yapılanmalara yol açtı. Azerbaycan'daki politik bozukluk ve katı yönetim Azeri topraklarının işgal altında tutulmasına paralel olarak devam etmektedir. Aslında, Sovyetler Birliği dağıldığı zaman sahip olduğu insan kaynakları, tabii kaynaklar ve tarım potansiyeli sayesinde Azerbaycan'ın Kafkasya'nın Kuveyt'i olarak kısa sürede gıpta edilecek bir ekonomik kalkınmayı gerçekleştireceği görüşü Azerbaycan'da oldukça yaygın idi. Ermenilerle olan savaş ve bu

⁵⁴ *Azerbaijan, Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, s. 1.

savaşın sonuçları Azerbaycan'ın böyle bir gelişmeye henüz hazır olamadığı gerçeğini ortaya çıkarmış ve büyük ümitler yerini büyük hayal kırıklıklarına bırakmıştır. Geleceği hakkında iyimser olmayan Azerbaycan halkı en başta politikaya sırt çevirerek ülkenin kaderi üzerindeki etkisini azaltmıştır.

KİTAP TAHLİLİ

TÜRKİYE VE MAVERÂ-YI KAFKASYA İLİŞKİLERİ İÇERİSİNDE TRABZON VE BATUM KONFERANSLARI VE ANTLAŞMALARI (1917 – 1918)

Enis ŞAHİN, Ankara, 2002, XXX + 818 sayfa, İçindekiler, Bibliyografya, Kısaltmalar, Giriş, Bölümler ve Dipnotlar, Sonuç, Genel Dizin, Ekler, Belgeler, Fotoğraflar, Harita, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı: 89, Birinci Baskı, ISBN: 975-16-1543-7.

Dr. Şenol KANTARCI

Kafkasya, tarih boyunca birçok millet ve devlet tarafından elde edilmeye çalışılmış çok stratejik bir bölge olmasının yanı sıra, dünyadaki en önemli geçiş noktalarından birisi olma özelliğini taşımaktadır. Kafkasya tarihinin 1917 Rus ihtilallerine kadar devam eden yaklaşık olarak son 400 yılı, çoğu zaman Türk ve Rus mücadelelerine sahne olmuştur. Türk ve Rus taraflarının en önemli temas noktası olan bu bölge, tamamen farklı amaçlar uğruna elde bulundurulmak istenmiştir. Ruslar Kafkasya'yı, istilacı emellerine ulaşmada bir araç ve geçiş noktası olarak kullanmak isterlerken, Türkler, bölgeyi elde bulundurmak suretiyle, hem Kafkasya'da Rusya'ya karşı güçlü bir otorite ve savunma sistemi kurmak, hem de Rusya'nın yayılmacı politikalarına engel olmak politikasını gütmüşlerdi. Yüzünü Batıya dönmüş olan Türkiye, arkasını sağlama almak için, Kafkasya'da güçlü bir otorite kurarak bölgeden kaynaklanabilecek herhangi bir tehdit unsurunun ortaya çıkmasını için çaba sarf etmiştir. Özellikle Enver Paşa liderliğinde hayata geçirilmek istenen Turancı politikalar açısından da Kafkasya'nın yine büyük bir ehemmiyete sahip olduğu biliniyordu.

* ASAM Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Araştırmacı, Ankara. E-posta: skantarci@eraren.org

Kafkasya'nın Türkiye açısından taşıdığı ehemmiyet sadece Rusya ile de sınırlı olmadığı halde, Rusya'daki gelişmeler ve bu ülkenin takip etmiş olduğu dış politikalar, Türkiye'nin Kafkasya ile olan ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Zira Balkanlardan ziyade Kafkasya, taraflar arasında tarih boyunca en önemli temas noktası olmuştur. Bu nedendir ki, Türk-Rus ilişkilerinin ağırlık noktasını Kafkasya oluşturmuştur. Üstelik 1990'lı yıllardan itibaren Rusya'da meydana gelen köklü değişiklikler ve Sovyet Rusya'nın parçalanması gibi bölge açısından önemli gelişmeler de göstermiştir ki, Kafkasya geçmişte olduğu gibi bugün ve gelecekte de Türkiye için önemli bir konumda bulunmaktadır. Söz konusu önemi yüzünden, Türkiye'de Kafkasya ile ilgili çalışmalar ayrı bir yer taşımaktadır. Buna, bölgenin Ermeni Meselesi ile ilgisi de ilave edildiğinde, Kafkasya çalışmalarının Türk ilim alemi için taşıdığı ehemmiyet çok daha önemli bir boyuta yükselmektedir.

'Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)' adlı çalışma, Kafkasya coğrafyasındaki politik yapılanmadan ilgi çekici bir tarihi kesit sunması bakımından dikkate değer bir çalışma olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışma, Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilimdalı öğretim üyelerinden Yard. Doç. Dr. Enis Şahin tarafından hazırlanmıştır. Eser ilk olarak Nisan 1996'da Atatürk Üniversitesi'nde doktora tezi olarak kabul edilmiş ve müteakiben Eylül 2002'de Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Yazar halen Sakarya Üniversitesi'nde öğretim üyeliğine devam etmektedir ve Türk Milli Mücadelesi, Kafkasya Tarihi ve Ermeni Meselesi ile ilgili çalışmalarınıyla tanınmaktadır.

Batı dillerindeki ifadesiyle Trans-Kafkasya olan Maverâ-yı Kafkasya deyimi, bilindiği gibi Kafkas dağlarının güneyini nitelemekte, genel olarak bugün Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletlerinin kapladığı alan için kullanılmaktadır. Çalışmanın ana konusu, 1917 Rus İhtilallerinden sonra Türkiye ile Maverâ-yı Kafkasya arasındaki ilişkilerin ayrıntılı bir incelenmesinden ibarettir. Eser, giriş kısmına ilave olarak üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Maverâ-yı Kafkasya hakkında coğrafi ve genel bilgiler verildikten sonra, bölgenin başlangıcından 1917 Şubat İhtilâli'ne kadar geçirdiği tarihî evreler ana hatlarıyla kronolojik bir tarzda ifade edilmiştir. Bu kısmı, mevcut haliyle, bölgenin tarihî coğrafyası olarak nitelendirmek yerinde olacaktır.

Çalışmanın üç ana bölümünden birincisini teşkil eden ilk bölüm **'İhtilâller Döneminde Maverâ-yı Kafkasya ve Türkiye'** adını

taşımaktadır. Bölümde ana hatlarıyla Şubat İhtilâli ile başlayan gelişmeler, Ekim İhtilâli ile birlikte Türkiye - Maverâ-yı Kafkasya ilişkilerinin başlamasına kadar ayrıntılarıyla ele alınmaktadır. Özellikle Şubat ve Ekim İhtilâlleri adeta gün gün ele alınmış ve bu önemli hadiselerin Maverâ-yı Kafkasya için ehemmiyeti titizlikle incelenmiştir. Bu yapılırken de Şubat İhtilâlinden sonra kurulan ve kısaca Ozakom denilen Özel Maverâ-yı Kafkasya Komitesi ile Ekim İhtilâlinden sonra kurulan ve kısaca Zakavkom denilen Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği ve Maverâ-yı Kafkasya Seymi ilk kez bu denli geniş bir şekilde işlenmiştir. Ozakom, Çarlığı deviren Geçici Rus hükümetinin Maverâ-yı Kafkasya'ya gönderdiği idarî bir organdı. Zakavkom, Ekim (Bolşevik) İhtilâlinin tanımayan Maverâ-yı Kafkasya'nın üç aslî milleti olan Azerî, Gürcü ve Ermenilerin oluşturduğu bir teşkilattı ve Bolşeviklere olan muhalefet yüzünden teşkil edilmişti. Seym ise, adı geçen bu milletlerin mümessillerinden oluşan bir meclisti ve Rusya Müessisler Meclisi'nin Bolşevikler tarafından zorla dağıtılmasından sonra, bölgenin kaderine el koymak amacıyla teşkil edilen bir yasama ve yürütme özelliğine sahipti. Bu haliyle Seym ve Zakavkom, Maverâ-yı Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasındaki ilk adımı teşkil etmesi açısından son derece önemlidir.

Bu ilk bölümde Geçici Hükümet ve Bolşevikler dönemindeki Türk-Rus ve özellikle Türk-Ermeni ilişkileriyle birlikte, Rus hükümetlerinin Türkiye'ye karşı takip etmiş olduğu Ermeni politikaları da ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Hususiyile Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin önemli bir dönüm noktası olan 1918'in başındaki 13 Nolu Dekret ve Rusların Türk Doğu Anadolu'su konusunda takip ettikleri politikalar titizlikle irdelenmiş ve dönemin Rus politikalarının tutarsızlığı ve Ermenileri nasıl kışkırttıkları belgeleriyle birlikte aydınlatılmıştır. Eserin geri kalan kısmında da Ermeniler ile ilgili gelişmeler oldukça ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve bu hassas konu, yerli ve yabancı arşiv, gazete ve araştırma eserleriyle birlikte ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yine birinci bölümde, Rus ihtilâlleri döneminde Kuzey Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler de yer yer ele alınmıştır. Bu bölümün son kısmında ise, Brest-Litovsk ve Erzincan Mütarekeleri üzerinde durulmuş ve aynı dönemde Doğu cephesinde başlayan Türklere yönelik Ermeni mezaliminin engellenmesi için, Türk tarafının girişimiyle, Rus ve Maverâ-yı Kafkasya tarafları nezdindeki yazışmalar ayrıntılı olarak incelenmiştir. Özellikle bu kısımda, Rusların ihtilâller dolayısıyla Türk Doğu Anadolu'sunu terk etmek

zorunda kalmalarından sonra, Ermenileri kendi menfaatleri doğrultusunda nasıl kullandıkları ve onları bölgenin Türk ahali aleyhine nasıl kışkırttıkları belgeleriyle birlikte açığa çıkarılmıştır.

İkinci bölüm '**Trabzon Konferansı**' adını taşımaktadır. Yazar, bu bölümü, o dönem Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikalarını izah ederek başlatmıştır. Bu politikayla bağlantılı olarak, Türkiye'nin Kafkasya'daki gelişmelerle ilgilenmesi ve özellikle Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği'ne yaklaşma gayretleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu yaklaşma aşamasında Ermeni meselesi de yoğun bir şekilde gündeme girmiştir. Zira, Rusların ihtilaller yüzünden Kafkas cephesini terk etmesiyle birlikte, Ermenilerin Ruslar tarafından kullanılması söz konusu olmuştur. Nitekim Ermenilerin de öteden beri 'Büyük Ermenistan' hayali ile davrandıkları ve Rusların böyle bir girişimine hazır olmaları nedeniyle, Kafkas cephesinde özellikle Türkiye açısından önemli problemler ortaya çıkmaya başlamıştır. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte yer yer görülen, ancak 1918 yılının girmesiyle birlikte yoğunluk arz eden Ermenilerin bölgedeki Türk vatandaşlarına karşı giriştikleri katliam ve mezalimler, bu tarihten itibaren Türkiye'nin tüm dikkatlerini Kafkas cephesine yöneltmesine neden olmuştur. Bu dönem Türk dış politikasını yönlendiren kişiler olarak Sadrazam Talat Paşa ve özellikle Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazın Enver Paşa dikkatleri çekmektedir. Eserden anlaşıldığına göre, Enver Paşa Kafkas cephesi ve Ermeni meselesi konusundaki direktif ve talimatlarını, bu cephedeki tüm Türk kuvvetlerinin komutasını da elinde bulunduran III. Türk Ordusu Kumandanı Ferik Vehib Mehmed Paşa vasıtasıyla uygulama alanına koymuştur.

İkinci bölümün devamında, Türkiye ile Maverâ-yı Kafkasya arasındaki ilişkilerin başlamasıyla birlikte, taraflar arasında Trabzon'da bir ay süreyle gerçekleştirilen konferans görüşmeleri ele alınmıştır. 14 Mart - 14 Nisan 1918 tarihlerinde tam bir ay devam eden Trabzon Konferansı'nda taraflar arasında 6 genel ve birçok da özel oturum yapılmıştır. Trabzon Konferansı'nda Türk tarafını Hüseyin Rauf (Orbay) Bey, Azerî, Gürcü ve Ermeni delegelerinden oluşan Maverâ-yı Kafkasya tarafını da Gürcü asıllı Akakiy İvanoviç Çenkeli temsil etmiştir. Tarafların Trabzon'a gelişiyle birlikte, orada başlayan resmî ve gayr-ı resmî görüşmeler, resmî görüşmeler sırasında taraflar arasında alıp-verilen notalar çok ayrıntılı bir şekilde işlenmiş ve izah edilmiştir. Hususiyile Trabzon görüşmelerinin resmî ve gayr-ı resmî oturumları günü gününe, hatta bazen saati

saatine tespit edilerek, ilim alemine kazandırılmıştır. Görüşmeler sırasında taraflar arasındaki en önemli problemler, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Barışı'nın Maverâ-yı Kafkasya tarafınca kabul edilmemesi ve Türk tarafına bu antlaşmayla verilen hakların iade edilmemesinden kaynaklanmaktaydı. Türk tarafı Rusya ile imza ettiği bu antlaşmayı yürürlüğe koyarak Kafkasya'daki durumunu kuvvetlendirmeye çalışıyor, henüz bağımsızlığını dahi ilân etmemiş olan Kafkas tarafı ise, Bolşeviklere muhalefet ve bölgede yalnız kalmanın da verdiği endişelerle mezkûr antlaşmayı kabul etmeye yaklaşmıyor, Türk heyetine karşı gayr-i mantikî bir surette direnmeye çalışıyordu. Bu yetmezmiş gibi, Türk Doğu Anadolu'sunun hukukî varlığını zaman zaman tartışmaya açmaktan da geri durmuyordu. Türk tarafı ise, bu durum karşısında, Kafkas cephesindeki askerî harekâtını zaman zaman sürdürerek, Maverâ-yı Kafkasya'ya Brest-Litovsk Barışı'nı kabul ettirmeye gayret göstermiştir. İşte tüm bu girift meseleler, eserde büyük bir itina ile ele alınmış, detaylar en ince ayrıntısına kadar ortaya konulmuştur. Bunlar yapılırken de arşiv ve yayımlanmış vesikalar yanında, dönemin gerçek ruhunu ifade etmekte çok iyi bir tarihi materyal olan gazete ve dergilerden de büyük oranda istifade edilmiş, hatırat ve araştırma eserleri de görülmüştür.

İkinci bölümün son kısmında ise, Trabzon Konferansı'na ara verilen dönemde Trabzon ve Tiflis'te meydana gelen gelişmelerle birlikte, konferansın son oturumu ele alınmıştır. Bu kısımda özellikle talimat almak için Tiflis'e giden Maverâ-yı Kafkas heyetinin Seym'deki faaliyetleri, Seym'in tutanakları kullanılarak ayrıntılarıyla ortaya konulmuştur. Yine bu dönem, Trabzon'da bulunan Türk heyetinin, konuk heyette bulunan Azerî, Gürcü ve Ermeni delegeleriyle önemli gizli ve açık görüşmeler yaptığı bir evredir ki, bu görüşmelerden sonra Türk tarafı, Kafkasya hakkında gerçekten çok önemli bilgilere ulaşabilmiştir. Konferansın son oturumu da taraflar arasındaki problemleri çözmeye yetmemiş, karşılıklı ve özellikle konuk heyetin anlamsız ve mantikî olmayan ısrarları, konferansın bir aylık bir çalışmadan sonra sonuçsuz bir şekilde sona ermesine neden olmuştur. Oysa Maverâ-yı Kafkasya için durum, son derece ümitsiz görünüyordu. Hem ihtilâlin ortaya çıkardığı olumsuzluklar, bölgenin büyük bir asayişsizlik içerisinde bulunması, otorite boşluğuna neden olan dahili karışıklıklar, hem de askerî ve ekonomik sorunlar nedeniyle, Maverâ-yı Kafkasya'nın dahili ve harici durumu büyük problemlerle karşı karşıyaydı. Öyle ki, Üç Sancak'tan birisi olan Batum şehri dahi, konferansın sona erdiği gün, Türkiye tarafından ele geçirilmişti. Bu ve benzeri

durumlar, Tiflis'teki federatif yapıyı hiç de iyi günlerin beklemediğini gösteriyordu.

Dr. Şahin'e ait çalışmanın üçüncü ve son bölümü **'Batım Konferansı'** adını taşımaktadır. Yazar, konferans müzakerelerine geçmeden önce, Türk ileri harekâtının 1914 ve 1878 sınırlarına kadar devam eden safhası hakkında, Genelkurmay Harp Tarihi Arşivi'ne dayanarak, bu harekâtı ana hatlarıyla birlikte ortaya koymuştur. Müteakiben de konferans öncesi gelişmeleri aktarmıştır. Bu gelişmeler arasında, Trabzon Konferansı'nın sona ermesiyle birlikte Tiflis'teki ilk gelişmeler, Türkiye aleyhine gerçekleşen faaliyetler ve Maverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlığı konuları sayılabilir. Özellikle bu son konu gerçekten büyük önem arz etmektedir. Zira Türkiye'nin Kafkasya politikaları arasında, Türkiye ile Rusya arasına tampon bir devletin girmesi öncelikli olarak istenmiştir. İşte 22 Nisan 1918 tarihinde Türkiye'nin isteği ve dayatması ile de Maverâ-yı Kafkasya Rusya'dan ayrıldığını bildirerek, bağımsızlık ilanında bulunmuştur. Bu gelişme aynı zamanda, Türkiye'nin bölgeye karşı takip etmiş olduğu politikaların bir zaferi olarak da değerlendirilebilir. Zaten yeni kurulan bu hükümet, Osmanlı hükümeti tarafından hemen tanınmıştır. Bu devlet Azerî, Gürcü ve Ermenilerin katılımıyla oluşuyordu.

Bu konferansa Almanlar ve Ruslar da, bölgeye karşı takip etmiş oldukları politikalar sebebiyle katılmak istemişlerdir. Almanlar konferansa iştirak edeceklerse de, konumları itibariyle söz söyleme veya müzakerelere müdahale hakları olmayacaktır. Rusların konferansa katılma talepleri ise, Türkiye ve bilhassa Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti tarafından reddedilecektir. Maverâ-yı Kafkasya'nın Batım müzakerelerinden beklentileri, ilerleyen Türk askerî harekâtını durdurmak ve bölgede istikrarlı bir devlet olma yönünde çalışmak, Türkiye ile aralarındaki toprak problemlerini halletmektir. Türkiye ise böyle bir konferansı tertip ederek, Rusya'nın da yokluğunda Kafkasya'da mümkün olduğunca avantajlı duruma gelmek, Kafkasya ile olan sınır problemlerini halletmek ve bölgede istikrarı sağlamak istemiştir.

Batım Konferansı'na Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti'nin yanısıra, Kafkasya'nın kuzeyinde yeni bağımsızlık ilanında bulunmuş olan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti de katılmıştır. Bu durum, Türkiye'nin Kafkasya politikalarıyla alakalıdır. Batım müzakereleri 11 Mayıs 1918'de başlamış ve birtakım kesintilerle birlikte 8 Haziran'a kadar devam etmiştir. Konferansta Türk heyetine Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey başkanlık etmiştir.

Maverâ-yı Kafkas heyeti ise Trabzon'daki müzakerelerde başkanlık yapan Gürcü Çhenkeli riyasetindeydi. Konferansın tek genel oturumu 11 Mayıs 1918 tarihinde yapılmıştır. Bu oturumda Halil Bey, Osmanlı devletinin Kafkasya'daki durumunu kuvvetlendirebilmek amacıyla yeni taleplerde bulunmuştur. Bu, Maverâ-yı Kafkasya'nın Türkiye'ye yeni tavizlerde bulunmasını gerektiren bir teklifti. Bu nedenle ilk oturumdan başka, müzakerelerde genel oturum bir daha yapılmamış, taraflar isteklerini, karşılıklı olarak verdikleri notalarla birbirlerine bildirmişlerdir. Ancak bunlarda da bir gelişme sağlanmamıştır. Öyle ki, Almanya'nın arabuluculuk teklifleri de tarafların anlaşmasını sağlayamayacak ve Alman heyeti çok geçmeden Batum'dan ayrılacaktır.

26 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis'te çok önemli gelişmeler oldu. 23 Şubat 1918'de kurulan Maverâ-yı Kafkasya Meclisi olan Seym kendi kendisini feshetti. Aynı gün Almanların desteğini alan Gürcüler de bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bundan iki gün sonra 28 Mayıs'ta Azerbaycan Cumhuriyeti adıyla bağımsız bir devlet daha kuruldu. Ve son olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra yapacak fazla bir şey kalmadığını gören Ermeniler, 30 Mayıs'ta bağımsızlık ilânında bulundular. Böylece Maverâ-yı Kafkasya Cumhuriyeti bağımsız olarak sadece 35 gün yaşayabildikten sonra sona ermiş oldu. Bu tarihten sonra Batum görüşmeleri ayrı ayrı heyetler halinde yapıldı. Osmanlı heyetiyle Azerî, Şimâli Kafkas, Gürcü ve Ermeni heyetleri arasındaki görüşmeler 8 Haziran'a kadar devam etti. 4 ve 8 Haziran 1918 tarihlerinde Türkiye ile bu Kafkas devletleri arasında toplam 20 adet antlaşma imzalandı. Osmanlı devleti bu antlaşmalar sayesinde, Kafkasya'nın tamamında kendi nüfuz ve otoritesini sağlam temeller üzerine oturtmuş oldu. Yine bu antlaşmalar ile Rusya ve kendi müttefiki Almanya'ya karşı, bölgede çok avantajlı bir duruma geçmiş oldu. Bilindiği gibi, Türkiye 1918 yazında Batum Antlaşmalarına dayanarak Azerbaycan ve Şimâli Kafkasya devletlerinin yardım talebi nedeniyle Kafkasya'ya yönelik bir askerî harekât düzenleyecek, bölgeyi ve özellikle Bakû ve Dağıstan'ı Rus ve Ermeni işgalinden temizleyecek, ancak tüm bu başarılar, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile son bulacaktır.

Batum'da Ermeni Meselesi ili ilgili olarak da önemli gelişmeler oldu. Halil Bey başkanlığındaki Türk heyeti, Ermenistan devletinin bölgede istikrarı tehlikeye düşürecek ve civar devletler üzerinde bir tehdit oluşturacak şekilde ortaya çıkmaması için önemli çabalar sarfetti. Böylece hem Batum Konferansı'ndaki müzakerelerle ve hem de sonucunda Ermenilerle imzalanan toplam 6 adet

antlaşmayla, Osmanlı devleti Ermenistan Cumhuriyeti üzerinde de önemli bir otorite kurmuş oldu. Öyle ki, Ermenistan devleti, Türkiye ve Azerbaycan arasında bir ada ülkesi olarak kaldığı gibi, yüzölçümü de önemli miktarda azalarak, yaklaşık olarak 10 000 km² inmiştir. Ermenistan'dan bir talep olması halinde Türkiye'nin gerekirse ona silahlı yardımda bulunacağı da antlaşma hükümleri arasında bulunuyordu. Hatta Ermenistan, silahlı kuvvetlerini derhal terhis etmeye başlayacaktı. Osmanlı devleti böylece, sadece Kafkasya'nın tamamı üzerinde değil, bir 'mesele' haline gelmiş olan Ermeniler ve Ermenistan üzerinde de ciddi bir kontrol ve otorite sağlamış oluyordu.

Dr. Enis Şahin tarafından hazırlanan bu değerli çalışma birçok yönlerden dikkat çekmektedir. Öncelikle bu eser, Kafkasya'nın Türkiye için önemini okuyucuya iyi hissettirmektedir. Türkiye için Kafkasya tarih boyunca gerçekten çok önemli olmuştur. Bu durum bugün de devam etmektedir, tıpkı gelecekte edeceği gibi. Kafkasya'nın bu ehemmiyetinden dolayı, yanı başımızdaki bu kıta hakkında ülkemizdeki çalışma sayısının belli bir olgunluğa ulaşması beklenirken, maalesef çalışma sayısının azlığı dikkat çekici ve şaşkınlık verici bir boyuttadır. İşte bu eser, bu konuda önemli bir boşluğu dolduracak niteliktedir. Konu seçimi son derece yerindedir. Özellikle Rus İhtilallerinden sonraki Kafkasya ve özellikle Maverâ-yı Kafkasya Tarihi, bölgenin dahili durumu, Rusya'nın bölgeye bakış açısı, Almanların yaklaşımları ve Türkiye'nin gerek Rusya ve gerek bölgeye karşı takip etmiş olduğu politikalar büyük bir ustalıkla izah edilmiştir. Bunun yanında eserin hemen hemen başından sonuna kadar, farklı bakış açılarıyla Ermeni meselesi de ele alınmıştır. Eser bütün bu özellikleriyle önemli bir boşluğu dolduracak ve 1917-18 dönemi için konuyla ilgili olarak ülkemizdeki en önemli müracaat eserlerinden birisi olacaktır. Ve yine bu eserin, Kafkas araştırmalarına ve Ermeni meselesine ışık tutacağı ve yeni bir boyut getireceği de ortadadır.

Eserin dikkat çekici bir başka özelliği, bilimselliğidir. Öncelikle bu çalışma hazırlanırken büyük bir literatür taramasının yapıldığı, ilgili eserlerin özenle tespit edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumu eserin bibliyografyasından ve dipnotlarından anlayabilmek mümkündür. Yerli, yabancı birçok arşiv ve yayınlanmış arşiv malzemesi, resmi yayınlar ve tutanaklar, yayınlanmış kaynaklar, dönemin süreli yayınlarını oluşturan gazete ve dergiler, sözlükler, ansiklopediler ve konuyla ilgili çok geniş bir yelpaze oluşturan kitap ve makalelerden istifade edilmiştir. Türkçe'nin yanı sıra, Rusça,

Ermenice, Gürcüce, İngilizce, Fransızca ve Almanca birçok kaynağın varlığı da eserin bilimsel değerini üst sıralara yükseltmektedir.

Kaynakların ele alınış ve işleniş de bilimsel metotlara göre yapılmıştır. Konuların anlatımında zengin kaynaklar beceriyle kullanılmış, ihtilafı konular dipnotlarda tartışılarak, az bilinen yan konulara da ışık tutulmuştur. Eserde geniş tutulan dipnotların önemli bir kısmı bilgi ve tartışma dipnotları olarak düzenlenmiştir. Eserde geçen her bilgi mutlaka bir kaynağa dayandırılarak eserin orijinalliği ve bilimselliğine önemli katkılarda bulunulmuştur.

Yazar, geniş kaynak kullanımında değişik lisanlarda yazılan belge ve bilgileri bir bütün halinde ve akıcı bir üslupla ortaya koymuştur. Özellikle Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya heyetleri arasında Trabzon ve Batum'da yapılan müzakereler sırasında alıp-verilen notalar ve yapılan resmî ve gayr-i resmî görüşmeler çok iyi tespit edilmiş ve tüm açıklığıyla esere dahil edilmiştir. Ülkemizde çok fazla bilinmeyen ve kullanılmayan Seym tutanakları da bilimsel bir tarzda metne dahil edilmiştir ki, bu tutanaklar Türkiye'de böyle geniş bir oranda ilk defa kullanılmıştır. Eser, yaklaşık bir buçuk yıllık bir dönemi ele almış ve dönemle ilgili detaylı bilgiye yer vermiştir. Öyle ki, adı geçen bu faaliyetler ele alınırken, bazen gün gün, bazen de saat saat hadiselerin akışı tüm ayrıntılarıyla ele alınmış ve izah edilmiştir. Bu haliyle eserde o dönem Türkiye-Maverâ-yı Kafkasya ilişkilerine ait bilgileri en ayrıntılı bir şekilde bulabilmek mümkündür.

Eserin sonuç kısmı da kitabın özetlenmesi bakımından başarılıdır. Altı sayfalık sonuç kısmı, toplamda 848 sayfa olan bu tafsilatlı eseri bir anda okuyamayacaklar için güzelce kaleme alınmış bilgiler ve değerlendirmeler ihtiva etmektedir. Ayrıca, kitabın iyi bir dizininin yapılmış olması, okuyucuya büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Kitapta geçen bütün önemli şahıs adı, yer adı veya kavramlar dizinde yer almıştır. Kitabın en sonundaki belge ve fotoğrafları da burada zikretmek gerekiyor. Konuyla ilgili olan en önemli materyaller, bu kısma ilave edilmiştir. Burada çok geniş bir belge ve fotoğraf koleksiyonu bulunmaktadır ve bunların önemli bir kısmı ilk defa yayımlanmaktadır. Eserin en son sayfasındaki harita, 1914'den 1918'e kadar Türkiye'nin Kafkasya bölgesinde meydana gelen sınır değişikliklerini göstermesi açısından önemlidir.

Sonuç olarak, incelenen eser Türkiye'de az bilinen Türkiye - Maverâ-yı Kafkasya ilişkilerini ve özellikle Trabzon ve Batum Konferanslarını ele almış ve okuyucuya doyurucu bir bilgi

sağlamıştır. Osmanlı hükümetlerinin ve özellikle Enver Paşa'nın Kafkasya politikalarının bütün tafsilatıyla ele alınması dönem araştırmaları için oldukça kıymetlidir. Eserin bir diğer orijinal tarafı ise, Batum Antlaşmaları, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Şimâli Kafkasya devletleriyle imzalanan ve toplamda 20 adet olan bu antlaşmaların metinlerinin arşivlerden çıkartılarak, değerlendirilmesidir. Eserde bu metinler değerlendirilmeye yetinilmemiş, bu belgeler ekler kısmına da konularak araştırmacıların incelemesine ve istifadesine sunulmuştur. Kaynak yeterliliği ve orijinalligi, bilimsel kapasite ve konunun işlenmesindeki başarılar sebebiyle, bu eser önemli bir çalışma olarak literatürdeki yerini alacaktır.

EN SON KİTAPLAR

Hasret DİKİCİ*

**Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e
Ermeni Nizamnameleri**
Murat BEBİROĞLU
İstanbul: Adam Yay., Mayıs 2003
339 sayfa
ISBN 9752883400

**Azınlıklar ve Lozan
Tartışmaları**
Levent ÜRER
İstanbul: Derin Yay., 2003
332 sayfa
ISBN 9756463155

Azınlık Vakıfları
Dr. Nazif ÖZTÜRK
Ankara: Altinküre Yay., 2003
241 sayfa
ISBN 9758701126

**İnsanlık Suçu: İğdir ve
Çevresinde Ermeniler'in
Türk Katliamı**
Ali Eşref UZUNDERE,
Ankara: Türk Tarih Kurumu
Basımevi, 2002
432 sayfa
ISBN 9751730066

**Canlı Kaynakların
İfadelerinden Ardahan'da
Ermeni Mezalimi**
1. Dünya Harbinde Ermeni

Çetelerin Katliamına Uğramış
Mağdurlar Derneği
Ardahan: 2003
Broşür, 6 sayfa

Armenia: A Historical Atlas
Robert H. HEWSEN
Şikago & Londra: The University
of Chicago Press, 2001, harita
ISBN 022633228-4

**Dünden Bugüne
Türk Ermeni İlişkileri**
İdris BAL & Mustafa ÇUFALI (edt.)
Ankara: Nobel, 2003
734 sayfa
ISBN 975591488-9

**Arşiv Belgeleriyle
Tehcir Ermeni İddiaları ve
Gerçekler**
Necdet SEVİNÇ
İstanbul: ASAM Yay., 2003
210 sayfa
ISBN 9756769637

**Beyaz Ölüm: Türkler ve
Ermeniler**
Ferit Erden BORAY
İstanbul: Kum Saati Yay., Mart
2003
280 sayfa
ISBN 9758414194

* ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Asistan, Ankara. E-posta:hdikici@eraren.org

**Can Gülüm Anahit ve Kazben
Ermeni Tanrıları Konuşuyor**
Sarkis SEROPYAN
İstanbul: Belge Yay., Nisan 2003
119 sayfa
ISBN 9753442769

Hüseyin Nazım PAŞA
Yayına Hazırlayan
Tahsin YILDIRIM
İstanbul: Selis Kitaplar, 2003
320 sayfa
ISBN 9758724223

**Levant'ın Yıldızı İzmir:
Levantenler, Rumlar,
Ermeniler ve Yahudiler**
Bülent ŞENOCAK
İstanbul: Şenocak Kültür Yayın,
2003
257 sayfa

**Dünden Bugüne Ermeni
Meselesi Sempozyumu (23
Mayıs 2003)**
Doç. Dr. Ramazan TOSUN
Konya Selçuk Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi,
2003
Bildiriler Kitabı (Edt.)
ISBN 9754481660

**Hatıralarım 'Ermeni
Olaylarının İçyüzü'**

DİZİN

Dr. Şenol KANTARCI*

Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin 5. – 9. Sayılarında Yayımlanan Türkçe Yazıların Tamamının Listesidir.

Makaleler

ACER, Yücel, "Terörizm Kavramı Açısından Ermeni Terörü ve Genel Nitelikleri", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 114 – 152.

AÇIKSES, Erdal, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Ermeni Komiteleri Tarafından Şehit Edilenlerin Ailelerine Yaptığı Yardımlar", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 84 – 94.

AKGÖNÜL, Samim, "Fransa Ermeni Toplumu ve Türkiye: Propaganda ve Lobcilik", Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 222-251.

ALKAN, Necmettin, "Alman Vorwärts Gazetesine Göre Ermeni Meselesi ve Bu Meselede Rusya – İngiltere – Fransa İttifakı'nın Rolü", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 165 – 177.

ARSLAN, Esat, "1915 Zorunlu Göç Geçici Yasasının Gerekliliği ve Uygulamalarının Değişik Açılardan Değerlendirilmesi", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 18 – 40.

ASLANLI, Araz, "Ermenistan'ın Azerbaycan Topraklarını İşgali Sorununun Hukuki Boyutu: Azerbaycan'ın Meşru Müdafaa Hakkı Devam Ediyor mu?", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 94 – 117.

AVŞAR, Servet – KANTARCI, Şenol, "Türkiye'ye Yönelik 1985 Yılı Ermeni Propaganda Faaliyetleri", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss.125 – 139.

AYDIN, Ayhan, "100 Yıl Önce Balıkesir'de Bir Ziraat Öncüsü Aravent Agaton Efendi", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 197 - 220.

CABBARLI, Hatem, "Ermenistan'da 19 Şubat ve 5 Mart 2003'te Yapılan Devlet Başkanlığı Seçimleri", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 178 - 186.

CABBARLI, Hatem, "Ermenistan'ın Bölge Politikasında Gürcistan: Tarihi Süreçte Karşılıklı İlişkiler", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 158 – 181.

CABBARLI, Hatem, "Türkiye'nin Ermenistan'daki İmajı", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 140 – 156.

ÇORUH, Haydar, "Erzurum'daki Türk ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 95 – 115.

* ASAM, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara. E-Posta: skantarci@eraren.org

ÇÖHCE, Salim, "Osmanlı Toplumunda Ermenilerin Siyasallaşma Çabaları", Cilt: 2, Sa: 6, (Kış 2002), ss. 37 - 67.

EDİTÖR, "Editörün Notu", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 5 - 6.

EDİTÖR, "Editörün Notu", Cilt: 2, Sa: 5, (Bahar 2002), ss. 5 - 6.

EDİTÖR, "Editörün Notu", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 5 - 6.

EDİTÖR, "Editörün Notu", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 5 - 6.

EDİTÖR, "Editörün Notu", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 5 - 6.

GÜNEŞ - YAĞCI, Zübeyde, "18. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gay-i Müslimler ve Kafkasya'ya Gönderilen Ermeni Ameleler", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss.41 - 54.

İBRAHİMOV, Rovshan, "Dağlık Karabağ Sözde Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının Tanınması Durumunda Uluslararası Ortamda Ortaya Çıkabilecek Sorunlar", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 116 - 143.

İLTER, Erdal, "Ermeniler'in Tehciri ve Türkler'in Göçü (1915 - 1918)", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 7 - 29.

İLTER, Erdal, "Ermenistan Adı, Ermeniler'in Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 24 - 34.

KALAFAT, Yaşar - SEZGİN, Mahmut Niyazi, "Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar Meselesi", Cilt:2, Sa:5, (Bahar 2002), ss. 28 - 47.

KANTARCI, Şenol, "ABD - Irak Savaşları Sırasında Türk - Amerikan İlişkileri ve ABD Kongresi'nde Türkiye'ye Yönelik Ermeni Lobi Faaliyetleri", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 76 - 93.

KANTARCI, Şenol, "Ağrı Dağı Eteklerinde Yitik Canlar: İğdir Ovasının Kurbanları", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 187 - 205.

KANTARCI, Şenol, "Van'da Ermeni İsyanları (1896 - 1915)" Cilt: 2, Sa:5, (Bahar 2002), ss.138 - 167.

KARAGÜL, Soner, "Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 177 - 196.

KILIÇ, Selami, "Büyük Savaşta Erzurum'da Bulunan Almanların Bölgedeki İzlenimleri", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 68 - 80.

KIRMIZI, Abdülhamit, "Son Dönemde Osmanlı Bürokrasisinde Akraba Ermeniler", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 137 - 152.

LAÇİNER, Sedat - BAL, İhsan, "İngiltere Ermenileri, Lobıcılık ve Ermeni Sorunu", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 71 - 124.

LAÇİNER, Sedat, 'Ermenistan dış Politikası ve Belirleyici Temel Faktörler 1991-2002', Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 168-221.

LAÇİNER, Sedat, "Ararat Filmi ve Türk Basını: Eleştirel Bir Değerlendirme", Cilt: 2, Sa:5, (Bahar 2002), ss. 48 - 83.

LAÇİNER, Sedat, "Türkiye - Ermenistan İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyutu", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 35 - 68.

LÜTEM, Ömer E., "Olaylar ve Yorumlar", Cilt: 2, Sa: 5, (Bahar 2002), ss. 7-27.

LÜTEM, Ömer E., "Olaylar ve Yorumlar", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 7-23.

LÜTEM, Ömer E., "Olaylar ve Yorumlar", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 7-17.

LÜTEM, Ömer E., "Olaylar ve Yorumlar", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 7-36.

LÜTEM, Ömer E., "Olaylar ve Yorumlar", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2002), ss. 7-29.

NECEFOĞLU, Hacı, "Bağımsızlığının 10. Yılında Ermenistan'da Bilimsel Yayınların Durumu", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 69 – 83.

OGAN, Sinan, "Ermenistan'ın Tehcir Politikası ve Neticesi: Azerbaycan'da Göçmen (Kaçkın) Sorunu", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 118 - 143.

OKTAY, Hasan, " Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü", Cilt:2, Sa: 5, (Bahar 2002), ss. 84 – 137.

SARINAY, Yusuf, "Fransa'nın Ermenilere Yönelik Politikasının Tarihi Temelleri (1878 – 1918)", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 55 – 70.

SEYDİ, Süleyman, "Sovyetler Birliği'nin Ermeniler İçin Başlattıkları 'Anavataana Dönüş Projesi'", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 96 – 113.

SEZGİN, Mahmut Niyazi, "Ermenistan'da Dini Yapı ve Dini Hayat", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 153 – 176.

SÜKAN – YAVUZ, Bige, "Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu'daki Çıkarları ve Ermeniler" Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 144 – 164.

ŞAHİN, Enis, "Önemli Bir Ermeni Kaynağı: The Trans – Caucasian Post Gazetesi", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 144 – 157.

TÜRKMEN, Zekeriya, " İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu İslahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913 – 1914): Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 41 – 75.

URAL, Selçuk – ORAN Aslan, "Türkiye Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşında Taraf Olma Çabaları ve Bunun Mondros Mütarekesine Yansımaları", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 81 – 95.

Kitap Tahlilleri

ACER, Yücel, "Her Yönüyle Ermeni Sorunu", Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 286-290.

BAL, İhsan, "Ermeni Sorunu El Kitabı", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 157 – 162.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, "Ermeni İddiaları ve Gerçekler", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 239 - 241.

CABBARLI, Hatem, "İstoriya Rossii: Armyanskiy Sled", Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 290-293.

CABBARLI, Hatem, "Vek Borbi", Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 293-295.

DİKİCİ, Hasret, "Ermeni Soykırım İddiaları ve Gerçekler", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 195 - 196.

DİLAN, Hasan, "Role Militaire Des Armeniens Sur Le Front Du Caucase Apres La Défection De L' Armée Russe (December 1917 – Novembre 1918),(Rus Ordusunun Çekilmesinden Sonra Kafkasya Cephesi'nde Ermenilerin Askeri Rolü (Aralık 1917 – Kasım 1918)), Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 206 – 213.

FEIGL, İnanç, " Armenien. Der Verschwiegene Völkermord (Ermenistan. Unutulmuş Soykırım)", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 197 – 202.

KANTARCI, Şenol, "2023 Dergisi", Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 272-278.

KANTARCI, Şenol, "Sömürgecilik Tarihi Işığında Ermeni Sorunundaki Çıkar Odakları", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 163 - 165.

KARAKOÇ, Ercan- KILIÇOĞLU, "A Problem From Hell: America and the Age of Genocide", Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 268-272.

LAÇİNER, Sedat, (Derleyen), "En Son Kitaplar", Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 300-303.

LAÇİNER, Sedat, "AIM, Armenian International Magazine", Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 282-286.

URAL, Selçuk, "Ararat, Sanatsal Ermeni Propagandası", Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 278-282.

En Son Kitaplar ve Diğer Bölümler

BELGELER, Cilt: 2, Sa: 5, (Bahar 2002), ss. 305 – 315.

HABER, "2002 İ. Ermeni Araştırmaları Ödülleri Sahiplerini Buldu", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 246 – 247.

İYİGÜNGÖR, Aydan, "En Son Kitaplar", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 173 – 174.

KONFERANS, "Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi Programı", Cilt: 2, Sa: 5, (Bahar 2002), ss. 316 – 324.

KONFERANSLAR, "Birinci Ortadoğu Çalışmaları Dünya Kongresi 8 – 13 Eylül 2002 Mainz / Almanya", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 208 – 209.

KONFERANSLAR, "Birinci Uluslar arası Türkiye'nin Ermeni Meselesi Sempozyumu (Manisa 23 – 25 Mayıs)", Cilt:2, Sa:5, (Bahar 2002), ss. 265 – 267.

KONFERANSLAR, "Bütün Yönleriyle Ermeni Sorunu Çankırı 20. 11. 2002", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 166 – 167.

KONFERANSLAR, "Ermeni Araştırmaları Türkiye Kongresi", Cilt:2, Sa:5, ss. 260 - 262.

KONFERANSLAR, "Talat Paşa'nın Ölümünün 81. Yıldönümünde Uluslar arası Teröre Bir Bakış Sempozyumu (İstanbul 15.03.2002)", Cilt:2, Sa:5, (Bahar 2002), ss. 263 - 265.

KONFERANSLAR, "Talat Paşa'nın Ölümünün 81. Yıldönümünde Uluslar arası Teröre Bir Bakış Sempozyumu Programı", Cilt:2, Sa:5, (Bahar 2002), ss. 325 - 326.

KONFERANSLAR, "Üniversitelerde Ermeni Araştırmaları Seminerleri", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 167 - 171.

LAÇİNER, Sedat, (Derleyen), "En Son Kitaplar", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 203 - 207.

LAÇİNER, Sedat, (Derleyen), "En Son Kitaplar", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 243 - 245.

LAÇİNER, Sedat, (Derleyen), "En Son Kitaplar", Cilt: 3, Sa: 9, (Bahar 2003), ss. 214 - 215.

LAÇİNER, Sedat, "Dizin", Cilt:2, Sa:5, (Bahar 2002), ss. 327 - 338.

LÜTEM, Ömer E., (Tartışma), "Yerasimos'un Düşünceleri Üzerine", Cilt: 2, Sa: 6, (Yaz 2002), ss. 182 - 194.

SÖYLEŞİ, "Ermeni Gazeteci Haykaram Nahabetyan ile Ermeni Sorunu Üzerine", (Laçiner, Sedat), Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 230 - 238.

SÖYLEŞİ, "Türkiye Ermenileri Patriği II. Mesrop ile Söyleşi", Cilt: 2, Sa: 8, (Kış 2003), ss. 221 - 229.

SÖYLEŞİ, "Yerasimos Tartışması Sürüyor", Cilt: 2, Sa: 7, (Sonbahar 2002), ss. 175 - 176.

TAVŐANOĐLU, Leyla, "Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Direktörü Emekli Büyükelçi Ömer Lütem ile Ermeni Sorununu Konuştuk", Cilt: 2, Sayı 5, (Bahar 2002), ss. 252-259.

YAZARLAR İÇİN BİLGİ NOTU

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Üç Aylık Bilimsel, Hakemli Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Ermeni Araştırmaları çalışmanın teslimi anında başka bir yayın kuruluşu tarafından değerlendirmeye alınmamış bilimsel çalışmaları kabul eder. Makalelerin ilke olarak 8500 kelimeyi, kitap tahlillerinin ise 3500 kelimeyi geçmemesi gerekir. Çalışmalar mümkün olduğunca anlaşılır bir dilde, fakat bilimsel standartlar ve derginin koymuş olduğu kurallar göz önünde bulundurularak hazırlanmalıdır. Özel olarak talep edilmemiş çalışmalar yayınlanmasın iade edilmez. Bu nedenle gönderilen her çalışmanın yazarı tarafından bir örneğinin elde tutulması tavsiye edilir. Bu konuda yayıncı kuruluş hiçbir sorumluluk kabul etmez. Yayınlanmak üzere gönderilecek yazılar şu adrese gönderilmelidir: Ermeni Araştırmaları, Konrad Adenauer Cad., No. 61, Yıldız, Çankaya, Ankara. Çalışmalarını e-mail ile gönderecek araştırmacıların bu konuda öncelikle editör ile temasa geçmesi, çalışmasını daha sonra göndermesi beklenir. Ayrıca e-mail ile yazı gönderen yazarlar çalışmalarını gönderdikten sonra alındı teyidini aldıklarından emin olmalıdırlar. E-mail adresi: info@eraren.org

Teslim Normları: Yazarlar editör ve hakemler tarafından incelenmek üzere çalışmalarını dört kopya olarak göndermeli, bunun yanında çalışmanın floppy disk kopyasını da eklemelidirler. Diskin üzerine yazının kayıt şeklinin açıkça belirtilmesi özellikle tavsiye edilir. Ayrıca makale taslaklarına çalışmanın içeriğini ve amaçlarını açıklayan geniş bir özet eklenmelidir. Özetler İngilizce yazılar için Türkçe, Türkçe çalışmalar için ise İngilizce beklenmektedir.

Makale taslakları bir buçuk ya da iki aralıklı olarak yazılmalı, hakemlere inceleme yapabilme kolaylığı sağlayabilmek amacıyla kağıdın her iki tarafından yeteri miktarda boşluk bırakılmalıdır. Sayfalar sıralı bir şekilde numaralandırılmalı, kağıdın sadece bir yüzü kullanılmalıdır. Çalışmanın kapağında yazarın tam adı, unvanı, kurumu ve çalışmanın tam adı yer almalıdır. Uzun başlıklardan kaçınılmalıdır. Ayrıca iletişim adresi, mümkün olduğu durumlarda telefon, faks ve e-mail adresleri de kapak sayfasında belirtilmelidir. Katılımcılar bölümü için yazarın kısa eğitim ve iş geçmişi en fazla 30 kelime olarak belirtilmeli, yapmış olduğu bilimsel çalışmalar listelenmelidir.

Dipnotlar ve Kaynakça: Çalışmanın sonunda kullanılan kaynaklar belirtildiği şekilde verilmeli, dipnot kullanılması halinde yazar, kitap adı, (Basım yeri: yayınevi, tarih) sırası izlenmelidir.

Örnek:

1. Yusuf Hallaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2001)
2. Hallaçoğlu, Ermeni..., s. 23.
3. Justin McCarthy, 'I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu', içinde Hasan Celal Güzel (ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ankara: Yeni Türkiye, 2001), ss. 21-37.
4. Bilal N. Şimşir, 'Amerika'da Ermeni Lobisi ve Lozan Anlaşması Kavgası (1923-1927)', *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 1, No. 3, Eylül-Ekim-Kasım 2001, ss. 34-66.

Düzeltilme: Yazarlar, gerekli görülmesi halinde hakem kurulu ya da editörlerce yapılmış olan düzeltmeleri en geç 48 saat içinde gerçekleştirip dergiye tekrar göndermelidirler. Editörler'den yazınızı tekrar yazmalarını, düzeltmelerini vb. beklemeyiniz.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI
ABONE FORMU

Yıllık Yurtiçi Abonelik
TL. 30.000.000,-

BANKA ARACILIĞI İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup banka dekontu ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız
-Banka Hesap Numarası: TL- 304400-2001540 Döviz DTH- 4001541 Vakıflar Bankası - Yıldız Şubesi / Ankara

POSTA ÇEKİ İLE ÖDEME:

Lütfen formu doldurup dekont ile birlikte faks veya posta ile bize ulaştırınız.

-Posta Çeki Hesap Numarası: 100 80 63 Avrasyabir Vakfı - Ankara Şubesi.

Adı Soyadı: .....

Adres: .....

İl - Ülke: .....

Telefon - Faks: .....

Elektronik Posta Adresi: .....

İş bu imzamlarla yukarıdaki bedelin kredi kartı hesabımdan çekilmesini kabul ediyorum.

ERMENİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ: Konrad Adenauer Cad. No: 61 Yıldız-Çankaya /ANKARA
Tel: +90 312 491 60 70 Faks: 0 312 491 70 13 E-Mail: info@eraren.org

*Cumhuriyet'le
büyüdük...*

...büyümeye devam ediyoruz.

ÜLKER

www.ulker.com.tr

1944'den beri

ISSN: 1303-068X

